TEKST SHKOLLOR PËR VITIN E DYTË TË ARSIMIT GJIMNAZOR

HISTORIA II

Dr. Dalibor Jovanovski

lamina

HISTORIA II tekst shkollor për vitin e dytë të arsimit gjimnazor
Të drejtat e autorit © 2026, Ars Lamina – publikime

Botues
Ars Lamina – publikime, Shkup 2026

Kryeredaktore
Branka Bugariska

Redaktor
Leonid Momiroski

Autor
Dr. Dalibor Jovanovski

Përkthim nga maqedonishtja
Mr. Solidar Sulejmani
Titulli origjinal: „Историја II учебник за втора година гимназиско образование"

Redaktimi gjuhësor
Refail Sulejmani

Recensentë
Prof. dr. Marjan Jovanov, profesor i rregullt në Institutin e Artit dhe Arkeologjisë në Fakultetin Filozofik – Universiteti "Shën Kirili dhe Metodi", Shkup
Prof. dr. Dimitar Llorovski, këshilltar shkencor në Institutin e Historisë Kombëtare, Shkup
Irena Trajkovska Sterjovska, profesoreshë e historisë në Gjimnazin SHMQSH "Josip Broz Tito", Shkup

Dizajni
Pointer Creative Agency

Përgatitja grafike dhe teknike
Ars Lamina – publikime

Shtypi
Branko Gapo – prodhim grafik, Shkup 2026

Tirazhi
2000

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Asnjë pjesë e këtij libri nuk lejohet të ribotohet ose të transmetohet në çfarëdo forme apo me çfarëdo mjeti, elektronik ose mekanik, duke përfshirë fotokopjimin, dokumentimin ose të ruhet në sistem për rikthimin e informacionit pa pëlqimin me shkrim të botuesit.
Ky tekst mësimor është miratuar për përdorim në arsimin gjimnazor, me Vendimin për miratimin dhe përdorimin e tekstit mësimor për lëndën Historia për vitin II (të dytë) të arsimit gjimnazor, nr. 26-767/1, të datës 29.6.2026, Ministria e Arsimit dhe Shkencës e Republikës së Maqedonisë së Veriut.

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

93/94(075.3)=18

JOVANOVSKI, Dalibor
Historia II : tekst shkollor për vitin e dytë të arsimit gjimnazor / Dalibor Jovanovski ; [përkthim nga maqedonishtja Solidar Sulejmani].- Shkupi : Ars lamina-publikime, 2026. - 202, [6] стр. : илустр. ; 28 см

Превод на делото: Историја II учебник за втора година гимназиско образование. - Библиографија: стр. [207-208]

ISBN 978-608-280-326-5

COBISS.MK-ID 69177093

PARATHËNIE

Ky tekst shkollor nga historia është i destinuar për nxënësit e vitit të dytë të shkollës së mesme dhe përfaqëson një vazhdimësi logjike të përmbajtjes së mësuar në vitin e parë. Ai përpunon zhvillimin historik të Ballkanit nga kohërat e lashta deri në ditët e sotme, përmes proceseve kryesore politike, sociale, ekonomike dhe kulturore që e formësuan rajonin.

Ballkani, si një vend takimi për qytetërime, kultura dhe interesa të ndryshme, ka një të kaluar historike komplekse dhe dinamike. Gjatë shekujve ndikimet nga Lindja dhe Perëndimi janë ndërthurur në këtë territor, shtetet janë krijuar dhe zhdukur, ndërsa shoqëritë kanë ndryshuar nën ndikimin e luftërave, migrimeve, proceseve ekonomike dhe kulturore. Prandaj, historia e Ballkanit nuk mund të konsiderohet e izoluar, por si pjesë e kontekstit më të gjerë evropian dhe botëror.

Në përgatitjen e tekstit shkollor u aplikua një qasje e kombinuar, në të cilën kursi kronologjik plotësohet nga trajtimi tematik i fenomeneve historike. Kjo qasje u mundëson nxënësve të ndjekin ndryshimet me kalimin e kohës, por edhe të kuptojnë proceset më të gjera që ndodhën paralelisht. Në këtë mënyrë ajo inkurajon perceptimin e lidhjes midis ngjarjeve, si dhe një kuptim të ngjashmërive dhe dallimeve midis shoqërive ballkanike.

Përmbajtja e tekstit shkollor është e organizuar në katër tërësi tematike: Ballkani në botën antike, Ballkani në Mesjetë, Ballkani në botën moderne dhe Ballkani në kohën më të re. Brenda këtyre temave trajtohen aspekte të ndryshme të zhvillimit historik, me qëllim që të ofrohet një pamje më e gjerë dhe e ekuilibruar e së kaluarës së rajonit.

Teksti shkollor është hartuar në përputhje me programin dhe objektivat dhe rezultatet e synuara të të nxënit. Qëllimi i tij nuk është vetëm të fitojë fakte, por edhe të zhvillojë të menduarit kritik, analizën dhe kuptimin e proceseve historike. Përmes pyetjeve, detyrave dhe punës me burime historike, nxënësit inkurajohen të marrin pjesë aktive në procesin e të nxënit dhe të formojnë mendimet e tyre bazuar në argumente.

Ne presim që ky tekst shkollor të kontribuojë në thellimin e njohurive historike dhe zhvillimin e interesit për të mësuar të kaluarën. Të kuptuarit e historisë së Ballkanit u lejon nxënësve të perceptojnë më mirë botën në të cilën jetojnë dhe të zhvillojnë një qëndrim kritik ndaj fenomeneve shoqërore bashkëkohore.

Historia nuk është vetëm një dëshmi e së kaluarës, por edhe një mjet për të kuptuar të tashmen dhe për të ndërtuar me përgjegjësi të ardhmen.

Nga autori

PËRMBAJTJA

Parathënie 5

TEMA 1: Ballkani në lashtësi 6

1. Bashkësitë më të hershme shtetërore dhe organizatat fisnore në Ballkan 8
2. Poliset, mbretëritë, aleancat dhe hegjemonitë . 12
3. Zgjerimi romak dhe konsolidimi provincial i Ballkanit 18
4. Shoqëritë e popujve të Ballkanit. 24
5. Aktivitetet ekonomike dhe rrjetet tregtare 28
6. Sistemet e lashta fetare në Gadishullin Ballkanik 33
7. Kultura materiale e Ballkanit në kohët paraklasike. 37
8. Kultura e Ballkanit në kohët klasike dhe helenistike 41
9. Ndikimi romak në hapësirat ballkanike. 46

TEMA 2: Ballkani në mesjetë 50

1. Sundimi bizantin dhe shtrirja e tij e ndryshueshme në Ballkan 52
2. Shtetet mesjetare të Ballkanit (Bullgaria, Serbia, Kroacia, Duklja). Arbëria Mesjetare 57
3. Kryqëzatat, pushtimet, depërtimi osman dhe rezistenca kundër sundimit osman 64
4. Organizimi rural, komunitetet fshatare dhe marrëdhëniet feudale. 70
5. Shtresimi shoqëror i oborreve dhe klerit mesjetar ballkanik 76
6. Jeta fetare: Ortodoksia, katolicizmi, bogomilizmi. Fillimet e islamizimit 82
7. Modelet artistike bizantine dhe përshtatjet lokale 88
8. Manastiret, skriptorët dhe shkrim-leximi. . . . 94
9. Traditat epike popullore, formësimi i folklorin dhe prodhimi letrar mesjetar. 100

TEMA 3: Ballkani në kohën e re 106

1. Perandoria Osmane në Ballkan: Administrata dhe strukturat provinciale 108
2. Ngritja e lëvizjeve dhe kryengritjeve kombëtare dhe themelimi i shteteve ballkanike (Bullgaria, Greqia, Serbia) 112
3. Shtetet moderne ballkanike dhe Luftërat Ballkanike (1878–1913). 118
4. Ndryshimet demografike, migrimet dhe mozaiku i feve dhe konfesioneve. 124
5. Modernizimi i jetës urbane, reformat ekonomike dhe lëvizshmëria shoqërore në Ballkan. 129
6. Arsimi, shtypi dhe sfera publike në shekullin XIX 134
7. Jeta kulturore e Ballkanit osman 139
8. Romantizmi dhe programet kulturore kombëtare 144
9. Institucionet e hershme shkencore, letrare dhe artistike në shtetet e reja 149

TEMA 4: Ballkani në kohën më të re 154

1. Lufta e Parë Botërore në Ballkan. 156
2. Sistemet politike midis dy luftërave botërore në Ballkan. 161
3. Lufta e Dytë Botërore në Ballkan 166
4. Lufta e Ftohtë, Jugosllavia socialiste dhe tranzicionet pas vitit 1989 në Ballkan 171
5. Industrializimi, zgjerimi urban dhe strukturat e punës së organizuar 176
6. Lëvizjet e popullsisë, pakicat kombëtare dhe politika sociale (1918–2010). 181
7. Politikat e kujtesës, pajtimit dhe transformimet pas konfliktit. 186
8. Avangarda, modernizmi dhe prodhimi kulturor ndërmjet dy luftërave në Ballkan (1918–1941). 190
9. Artet pamore, letërsia dhe filmi në periudhën socialiste 195
10. Peizazhi kulturor i Ballkanit pas vitit 1990 200

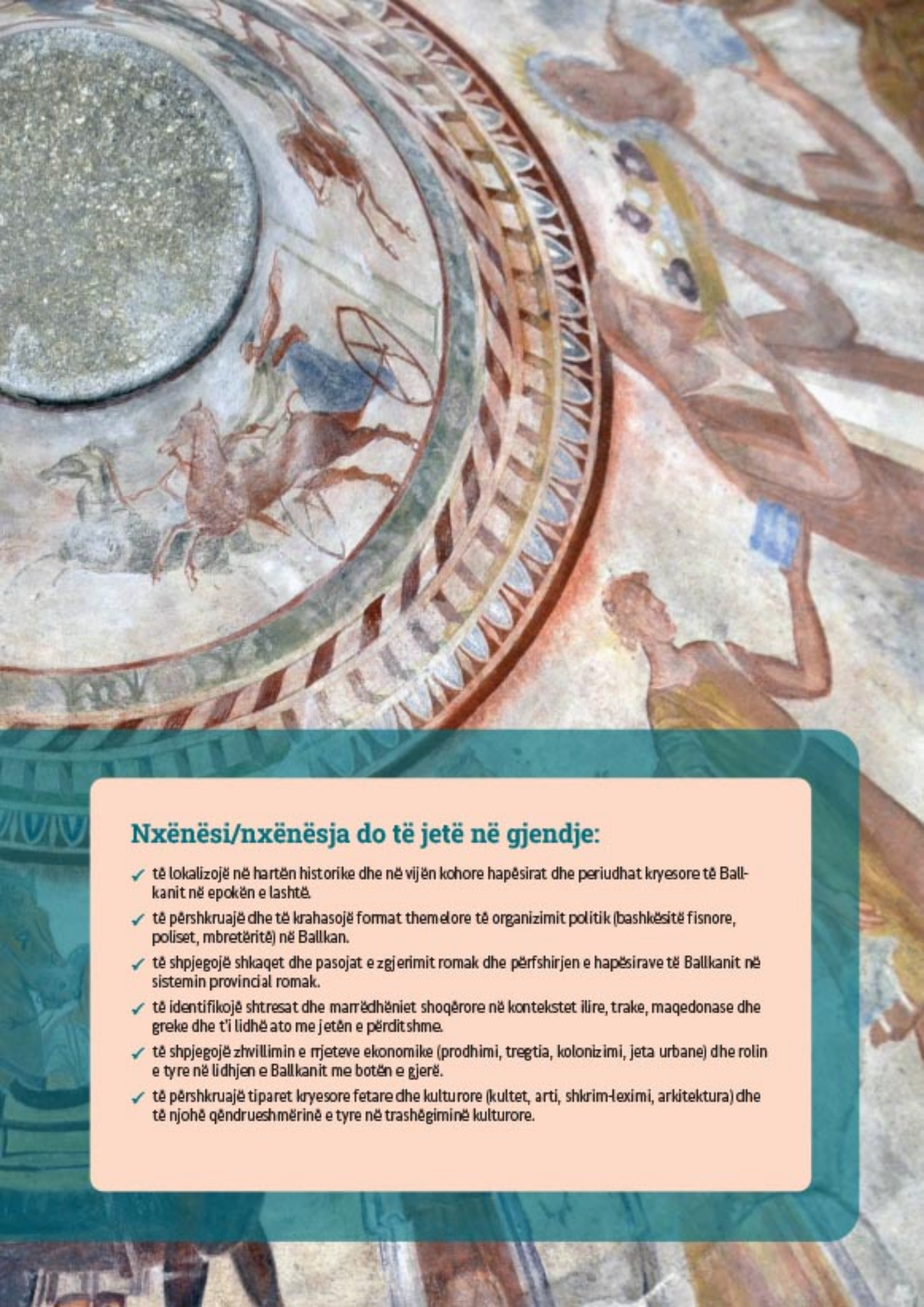
Literatura 207



HISTORIA TEMA 1

BALLKANI NË LASHTËSI

- 1. Bashkësitë më të hershme shtetërore dhe organizatat fisnore në Ballkan
- 2. Poliset, mbretëritë, aleancat dhe hegjemonitë
- 3. Zgjerimi romak dhe konsolidimi provincial në Ballkan
- 4. Shoqëritë e popujve të Ballkanit
- 5. Aktivitetet ekonomike dhe rrjetet tregtare
- 6. Sistemet e lashta fetare në Gadishullin Ballkanik
- 7. Kultura materiale e Ballkanit në kohët paraklasike
- 8. Kultura e Ballkanit në kohët klasike dhe helenistike
- 9. Ndikimi romak në hapësirat ballkanike



Nxënësi/nxënësja do të jetë në gjendje:

- të lokalizojë në hartën historike dhe në vijën kohore hapësirat dhe periudhat kryesore të Ballkanit në epokën e lashtë.
- të përshkruajë dhe të krahasojë format themelore të organizimit politik (bashkësitë fisnore, poliset, mbretëritë) në Ballkan.
- të shpjegojë shkaqet dhe pasojat e zgjerimit romak dhe përfshirjen e hapësirave të Ballkanit në sistemin provincial romak.
- të identifikojë shtresat dhe marrëdhëniet shoqërore në kontekstet ilire, trake, maqedonase dhe greke dhe t'i lidhë ato me jetën e përditshme.
- të shpjegojë zhvillimin e rrjeteve ekonomike (prodhimi, tregtia, kolonizimi, jeta urbane) dhe rolin e tyre në lidhjen e Ballkanit me botën e gjerë.
- të përshkruajë tiparet kryesore fetare dhe kulturore (kultet, arti, shkrim-leximi, arkitektura) dhe të njohë qëndrueshmërinë e tyre në trashëgiminë kulturore.

1. Bashkësitë më të hershme shtetërore dhe organizatat fisnore në Ballkan

Epoka e bronzit në Ballkan

Epoka e bronzit është një periudhë e gjatë në parahistori, në të cilën bronzi ishte materiali më i rëndësishëm për prodhimin e veglave, armëve dhe objekteve dekorative. Në Gadishullin Ballkanik, kjo periudhë nuk fillonte dhe mbaronte kudo në të njëjtën kohë. Zakonisht fillimi i saj vendoset në mijëvjeçarin III para erës së re, ndërsa fundi dhe kalimi në **Epokën e hekurit** – drejt fundit të mijëvjeçarit II dhe fillimit të mijëvjeçarit I para erës së re. Sigurisht, çdo zonë kishte karakteristikat e veta.

Ballkani në Epokën e bronzit ishte shumë i larmishëm. Kishte **vendbanime fushore** përgjatë lumenjve dhe në tokë pjellore, vendbanime malore në kodra dhe pika të tjera dominuese, si dhe **vendbanime të fortifikuara** dhe **fortesa më të vogla**. Ndër vendet më të rëndësishme janë: Vuçedol në Kroaci, një vend me metalurgji të zhvilluar dhe qeramikë të dekoruar bukur; Moshorin në Serbi, një vendbanim i fortifikuar me vazhdimësi shumë të gjatë banimi; Liqeni në Bullgari, me një kulturë materiale shumë të pasur, ndërsa vendbanimi me pirgje "Ploça Miçov Grad" pranë Peshtanit është veçanërisht interesant.



▲ Vendbanimi i rindërtuar me shtylla „Ploça Miçov Grad" pranë Peshtanit

Të gjitha këto vendbanime ekzistonin para ardhjes së shkrimit dhe burimeve të shkruara. Prandaj, arkeologët hulumtojnë Epokën e bronzit përmes mbetjeve materiale të banesave, varrezave dhe objekteve në to. Gjithashtu të rëndësishme janë të ashtuquajturat

thesare, d.m.th. koleksione objektesh metalike si sëpata, thika, maja shtizash dhe bizhuteri, të cilat liheshin ose fshiheshin si rezerva metali për shkrirje, pasuri e ruajtur në kohë rreziku ose, si alternativë, si një dhuratë rituale për perënditë.

Kishte dallime të mëdha midis zonave të ndryshme, por mund të vërehen disa tipare të përbashkëta. Vendbanimet u bënë më rurale dhe të dendura. U zhvilluan zejet e specializuara, të tilla si metalurgjia, qeramika dhe përpunimi i kockave, gurit dhe tekstileve. **Tregtia me tokat e largëta** gjithashtu u zgjerua. Ndryshime të tilla gradualisht thelluan pabarazinë sociale. Disa bashkësi filluan të krijonin dhe kontrollonin tepricat e drithërave, bagëtive, metaleve dhe punës. Kështu, në disa zona u shfaqën forma më komplekse të organizimit politik: **organizata fisnore**, **aleanca fisnore** dhe, në disa vende, **komunitete të hershme shtetërore**.



▲ Ena e famshme prej qeramike „Pëllumbi i Vuçedolit", Vuçedol pranë Vukovarit, Kroaci

Bashkësitë më të vjetra shtetërore

Bashkësia më e vjetër komplekse shtetërore në Ballkanin jugor dhe botën e Egjeut është sistemi i pallateve. Në mijëvjeçarin III dhe II para erës së re, **qytetërimi Kretas** ose **Minoan** u zhvillua në ishullin e Kretës. Ai kishte një ekonomi të zhvilluar, organizim shoqëror kompleks, prodhim të fortë artistik dhe një rrjet të gjerë tregtar në Egje dhe Mesdheun lindor. Shfaqja e pallateve të para shoqërohet me grumbullimin e pasurisë, kontrollin mbi prodhimin dhe tregtinë, si dhe krijimin e qendrave të përhershme të pushtetit. Komplekset e para të pallateve u shkatërruan dhe më pas u rindërtuan, e ndjekur nga një rritje e re e organizimit të pallateve nga shekulli XVII deri në shekullin XV para erës së re.



▲ Diadema e artë mikenase

Pallatet kretase ishin komplekse të mëdha që shërbenin si qendra administrative, ekonomike, fetare dhe artistike. Ato përmbanin depo, punishte, oborre dhe dhoma për ceremoni fetare. Gjetjet arkeologjike tregojnë se ato kishin organizim dhe infrastrukturë të brendshme të zhvilluar mirë, korridore të brendshme për komunikim dhe sisteme furnizimi me ujë dhe kullimi. Ndryshe nga qendrat e mëvonshme në kontinent, pallatet minoane zakonisht nuk kishin mure mbrojtëse masive. Prandaj, ende nuk është plotësisht e qartë për ne se si arriheshin kontrolli dhe siguria në një sistem të tillë.



◀ Rindërtimi i Pallatit të Knososit

A e dini se...

A nuk janë shumë nga pllakat e shkrimit linear B të projektuara për të zgjatur me shekuj? Ato përdoreshin për të regjistruar informacione rreth jetës së përditshme – produkteve, taksave, punëtorëve dhe mallrave. Pllakat ishin bërë prej argjile të lagësht dhe zakonisht mbaheshin vetëm për një kohë të shkurtër. Por kur shpërthyen zjarre në disa pallate, argjila u poq, u ngurtësua dhe të dhënat kanë mbijetuar deri më sot. Falë këtyre pllakave të ruajtura aksidentalisht, tani dimë shumë më tepër rreth administratës, ekonomisë dhe jetës në botën mikenase.

Nën ndikimin e botës së Kretës, **Qytetërimi miken** u zhvillua në kontinentin grek, i cili ishte tipari kryesor i epokës së vonë të bronzit në Ballkanin jugor. Nga shekulli XV deri në shekullin XIII para erës së re pallatet u ndërtuan në Mikenë, Tirin, Pilos, Tebë dhe qendra të tjera. Ato ndodheshin më shpesh në lartësi të fortifikuara dhe ishin të rrethuara nga ledhe masive. Fortesa ishte mjet i rëndësishëm kontrolli dhe simbol i dukshëm i pushtetit. Pallatet mikenase ishin qendra administrative që sundonin territorin përreth, vendbanimet, punishtet dhe depot. Varre të pasura me sende luksoze varrimi janë zbuluar gjithashtu pranë tyre.



▲ „Porta e luanit", hyrja e fortifikuar në Mikenë

Një nga mjetet kryesore të këtij centralizimi politik ishte shkrim-leximi administrativ. Në disa qendra pallatesh, veçanërisht në Knosos dhe Pilos, janë gjetur pllaka balte të gdhendura me të ashtuquajturin **shkrim linear B**. Në mesin e shekullit XX u përcaktua se gjuha e këtyre të dhënave ishte një formë e hershme „mikene" e greqishtes. Pllakat më shpesh regjistronin të dhëna të shkurtra administrative: të dhëna për drithërat, vajin, verën, bagëtinë dhe leshin, shpërndarjen e lëndëve të para për punëtoritë dhe regjistrimet e fuqisë punëtore. Këto të dhëna na japin shumë informacion rreth ekonomisë dhe administratës, por shumë pak rreth jetës së përditshme dhe artit. Shkrim-leximi ishte i kufizuar në një rreth të ngushtë shkruesish të trajnuar në pallat, i cili ishte qendra e mbikëqyrjes ekonomike.



▲ Pllakë balte me shkrim linear B

Fiset dhe aleancat fisnore

Përveç qendrave të pallateve kreto-mikene, pjesa më e madhe e Ballkanit në epokën e bronzit ishte e organizuar në bashkësi fisnore. **Fisi** ishte një bashkësi e përhershme që mbahej përmes vetëdijes për prejardhjen e përbashkët, lidhjet farefisnore, zakonet dhe një lidhje me një territor specifik. Pushteti dhe autoriteti rrjedhin nga reputacioni personal, aftësia ushtarake, ndërmjetësimi në mosmarrëveshje dhe kontrolli mbi tregtinë. Vendimet shpesh merreshin me marrëveshje midis klaneve dhe udhëheqësve të tyre.

Kryetari ishte një udhëheqës me autoritet të fortë, i cili mund të trashëgonte statusin e tij ose ta fitonte atë përmes reputacionit

dhe pushtetit. **Kryeplaku** ishte formë në të cilën pushteti ishte më i centralizuar sesa në një bashkësi të zakonshme fisnore, por ende nuk kishte administratë shtetërore. Zakonisht kishte një qendër të përcaktuar qartë në formën e një vendbanimi më të madh, një kodre të fortifikuar, një kompleksi banimi ose një shenjtërore. Në bashkësi të tilla pabarazia sociale thellohej dhe mblidheshin mallra prestigjioze dhe të vlefshme, ndërsa qeverisja vazhdonte të bazohej në lidhje personale dhe marrëveshje gojore. Nuk kishte aparat administrativ, as sistem të shkruar siç ekzistonte në pallatet mikenase.

Kur disa fise bashkoheshin për mbrojtje ose sulm të përbashkët, për kontrollin e rrugëve dhe kalimeve ose për qasje në burime të rëndësishme (kullota, burime minerale, kripë, lugina pjellore), krijoheshin **aleanca fisnore**. Aleanca të tilla zakonisht nuk ishin të përhershme. Ato vareshin nga suksesi dhe ndikimi i udhëheqësve, nga ndarja e plaçkës dhe mallrave, si dhe nga presionet e jashtme, e për këtë arsye shpesh ndryshonin dhe shpërbëheshin.

Nga organizimi fisnor drejt shtetit të hershëm

Kalimi nga format fisnore të organizimit drejt shtetit të hershëm nuk ndodhi papritur. Ishte një proces i gjatë në të cilin ndërthureshin ndryshimet ekonomike, feja, luftërat dhe kontaktet e jashtme.

Kur një bashkësi krijonte **tepricë mallrash dhe pasurie**, paraqiteshin qendra politike që mblidhnin, ruanin dhe shpërndanin atë tepricë. Në sistemet e pallateve kjo reflektohet në depot e mëdha dhe të dhënat administrative. Megjithatë, në fiset fisnore kjo vërehet përmes mbledhjes së objekteve dhe mallrave prestigjioze, shfaqjes së punëtorive nën kontrollin e shtresës më të lartë dhe dallimeve midis vendbanimeve. Pushteti u përforcohej edhe me ndihmën e fesë. Kjo dëshmohet nga hapësirat rituale, objektet e kultit dhe simbolet në art. Shenjtëroret, ritualet dhe festat fetare i dhanë autoritet shtesë udhëheqësit dhe komunitetit që qëndronte pas tij.

Konfliktet ushtarake ishin gjithashtu të rëndësishme, sepse ato çuan në ndërtimin e fortifikimeve dhe ledheve. Në qendrat mikenase, **akropolet dhe muret masive** ishin qartë të dukshme. Në vende të tjera në Ballkan u formuan bërthama politike rreth **vendbanimeve në lartësi të madhe** që siguronin mbrojtje, strehim dhe kontroll mbi mjedisin dhe rrugët e udhëtimit.

Tregtia me tokat e largëta luajti gjithashtu një rol të madh. Përmes saj u siguruan lëndë të para që nuk ishin të disponueshme në afërsi të menjëhershme, veçanërisht bakri, kallaji dhe gurët gjysmë të çmuar. Komunitetet që kontrollonin rrugët tregtare ose kishin qasje në burime minerale vendosën më lehtë një dominim të qëndrueshëm. Kontaktet jo vetëm që transferuan mallra, por përhapën edhe teknologji, stile, praktika rituale dhe simbole, ndërsa kulturat lokale ndikuan dhe ndryshuan njëra-tjetrën, edhe pa luftëra dhe migrime.

Pyetje për diskutim

Në këtë mësim shihet se format më komplekse të pushtetit nuk vinin vetëm nga lufta. Gjithashtu të rëndësishme ishin mallrat e tepërta, tregtia, qendrat fetare, shkrim-leximi dhe kontrolli mbi njerëzit dhe burimet. Kjo na bën të pyesim veten se çfarë bënte më shumë, në fakt, një bashkësi – një "shtet".

- A është vetëm një vendbanim i fortifikuar shenjë e mjaftueshme se ekziston një shtet? Shpjegoni.
- Cila është më e rëndësishme për krijimin e një shteti të bashkuar: fuqia ushtarake apo aftësia për të mbledhur, ruajtur dhe shpërndarë mallra të tepërta?

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Ç'është epoka e bronzit dhe kuadri i saj i përgjithshëm kronologjik në Ballkan?
2. Si ndryshonin pallatet minoane dhe mikenase?
3. Cilat janë komunitetet fisnore dhe aleancat fisnore?
4. Cilët faktorë kontribuan në kalimin nga organizimi fisnor në shtetësi?

2. Poliset, mbretëritë, aleancat dhe hegjemonitë

Polisi si entitet politik dhe urban

Polisi ose qyteti-shtet ishte një bashkësi e vogël politike e organizuar me territorin, ligjet, institucionet dhe qytetarët e vet. Shumë polise u formuan nga sinoikizmi, domethënë duke bashkuar disa vendbanime në një entitet të vetëm politik. Pastaj u formua një qendër qyteti dhe toka përreth mbeti baza për ushqimin dhe jetën ekonomike.



▲ Akropoli në Athinë

lë polis kapasur disa pjesë të rëndësishme. **Akropoli** ishte pjesë e ngritur dhe lehtësisht e mbrojtshme e qytetit, ku ndodheshin tempujt dhe ndërtesat publike, ndërsa në kohë rreziku shërbente si strehë. Poshtë tij shtrihej **qyteti** me banesat, punishtet dhe rrugët e tij. Rrethinat e qytetit, të quajtura **kora**, ishin zonë bujqësore dhe blegtorale që furnizonin polisin me ushqim dhe lëndë të para.

Agora ishte hapësirë publike e hapur ku mbaheshin takime, zhvillohej tregtia, mbaheshin seanca gjyqësore dhe festoheshin ceremonitë fetare; Ishte simbol i vërtetë i jetës së poliseve. Në poliset e zhvilluara, kishte veranda të mbuluara, dhoma administrative dhe vende të shenjta rreth agorasë.

Shtetësia dhe pjesëmarrja në qeveri



▲ Agora e Athinës, gjendja e sotme

Karakteristika kryesore e poliseve ishte **shtetësia**. Jo çdo banor kishte të drejta politike. Në shumicën e poliseve vetëm burrat e rritur të lirë të lindur në një familje qytetarësh kishin të drejta. Gratë, skllevërit dhe emigrantët përjashtoheshin nga jeta politike, megjithëse luanin një rol të rëndësishëm në ekonomi dhe jetën e përditshme. Qytetari kishte të drejtën të merrte pjesë në vendimmarrje, por edhe detyrën për të mbrojtur polisin.

Poliset kishin forma të ndryshme organizimi. Në kohët më të lashta, ato sundoheshin nga mbretërit, ndërsa mëvonë familjet aristokratike morën pushtetin. Me zhvillimin e tregtisë dhe ushtrisë, në disa polise lindën kërkesa për pjesëmarrje më të gjerë politike.

Shembulli më i famshëm i një polisi demokratik është Athina në shekullin XV para erës së re. Atje Asambleja Kombëtare, **eklesia**, vendoste për luftën dhe paqen, miratonte ligje dhe zgjidhte zyrtarë. Këshilli, „**bule**" përgatiste punën e Asamblesë dhe menaxhonte disa nga punët shtetërore. Megjithatë, demokracia athinase kishte edhe kufizime: vetëm ata, babai dhe nëna e të cilëve ishin athinas, mund të ishin qytetarë athinas. Demokracia athinase ishte e gjerë për kohën e saj, por nuk zbatohej për të gjithë banorët.

Sparta kishte sistem të ndryshëm: vetëm qytetarë të plotë ishin **spartianë**, të cilët kishin detyrën të luftonin dhe të merrnin pjesë në jetën politike. Kishte edhe **perioi**, të cilët jetonin në vendbanimet përreth dhe merreshin me zanate dhe tregti, si dhe **helotë**, të cilët kultivonin tokën dhe dorëzonin një pjesë të të ardhurave. Në Spartë kishte dy **basilei**, një këshill pleqsh i quajtur **gerusia**, një **asamble spartianësh**, si dhe zyrtarë të quajtur **eforë**.



▲ Hopliti spartan

Mbretëritë e Ballkanit

Për dallim nga poliset, shtetet ballkanike ishin kryesisht monarki. Pushteti ishte në duart e mbretit, ndërsa banorët nuk ishin qytetarë, por të nënshtruar. Ata ishin të detyruar të paguanin taksa të ndryshme dhe të zhvillonin luftë, ndërsa vendimet merreshin në pallat. Kishte qytete në mbretëri, por ato nuk kishin rolin e pavarur politik që kishin poliset.

Mbretëria Maqedonase u formua në kufijtë veriorë të botës Egjeane, ku lidhjet fisnore dhe rajonale ishin më të forta se modeli i qytetit. Në bregdet kishte koloni greke, të cilat mbanin lidhje të forta tregtare me brendësinë. Maqedonia u përball me presione nga fqinjët e saj për shekuj me radhë, më shpesh nga ilirët, por edhe nga fiset maqedonase që ende nuk ishin pjesë e mbretërisë.

Kryeqyteti më i vjetër ishte Aiga, ndërsa në shekullin IV para erës së re mbreti Arkelaus e zhvendosi qendrën politike në Pella, e cila kishte një pozicion më të mirë gjeografik. Aiga vazhdoi të ishte një qendër e rëndësishme dinastike dhe kulti, ku u varrosën mbretërit e dinastisë Argead.



▲ Pallati mbretëror në Aiga

Pyetje për diskutim

Polisi shpesh paraqitet si bashkësi qytetarësh që marrin pjesë në qeverisje. Megjithatë, shohim se në Athinë dhe Spartë një pjesë e madhe e banorëve nuk kishin të drejta politike, ndërsa në mbretëri njerëzit ishin të nënshtruar. Prandaj, duhet të pyesim veten se sa "të lira" ishin në të vërtetë bashkësitë e vjetra politike.

- A mund të quhet Athina shtet demokratik nëse gratë, skllevërit dhe emigrantët përjashtoheshin nga jeta politike?
- Çfarë i sillte pushtet më të madh politik njeriut të zakonshëm: të qenit qytetar i një polisi apo i nënshtruar i një mbretërie?

Hulumtoni

Bëni një tabelë krahasuese me tri kolona: Athina, Sparta dhe Mbretëria Maqedonase. Për secilin shtet përgjigjuni katër pyetjeve: kush sundonte, kush kishte të drejta politike, si ishte e organizuar ushtria dhe cila ishte baza e fuqisë së shtetit. Së fundmi shkruani me disa fjali se cila nga këto tri bashkësi politike ishte më e mbyllura dhe cila ishte më e hapura, dhe pse.

Në kohën e Filipit II, Maqedonia u bë fuqia kryesore në Ballkan. Ai forcoi autoritetin e brendshëm, zgjeroi shtetin dhe riorganizoi ushtrinë. Forca kryesore ishte falanga maqedonase, një këmbësori e dendur e armatosur me shtiza të gjata – sari. Ishte veçanërisht efektive kur vepronte në bashkëpunim me kalorësinë. Filipi zhvilloi gjithashtu teknika rrethimi për pushtimin e qyteteve dhe e bazoi pushtetin e tij në kontrollin e rrugëve, minierave dhe të ardhurave të tyre.

Në marrëdhëniet e tij me politikën greke Filipi II kombinoi **diplomacinë dhe forcën ushtarake**. Ai përfundoi traktate, krijoi aleanca dhe u përpoq ta paraqiste politikën e tij si të ligjshme dhe të pranueshme brenda kuadrit të politikës greke. Kulmi i ndërmarrjeve të tij në Greqi ishte fitorja në Keronea në vitin 338 p.e.s. Vitin pasardhës u krijua Lidhja e Korinthit, me të cilën Maqedonia u bë forca kryesore në politikën e përbashkët të botës egjeane.

A e dini se...

Në Athinë ekzistonte një procedurë e quajtur „ostracizëm"? Me të qytetarët mund të vendosnin që një person që ishte bërë shumë i fuqishëm ose konsiderohej rrezik për shtetin, do të dëbohej nga qyteti për një periudhë të caktuar kohore. Emri i tij shkruhej në një copë qeramike të thyer, të quajtur „ostrakon". Nga kjo fjalë vjen fjala moderne „ostracizëm". Kjo procedurë u prezantua për të parandaluar që një person të fitonte shumë pushtet dhe të kërcënonte demokracinë athinase.

Shteti më i fortë në Ballkanin lindor ishte **Mbretëria Odrysiane**. Ajo u themelua në gjysmën e dytë të shekullit V para erës së re dhe përfsinte zonën nga Thrakia e brendshme deri në bregdetin e Detit Egje. Sundimtarët mbështeteshin te krerët vendas, mbledhja e taksave dhe kontrolli i rrugëve dhe kalimeve të rëndësishme. Për shkak të pozicionit të saj, Mbretëria Odrysiane ishte faktor i rëndësishëm në marrëdhëniet midis poliseve greke dhe Mbretërisë Maqedonase. Në shekullin IV para erës së re fuqia e saj u dobësua për shkak të përçarjeve të brendshme, por edhe për shkak të zgjerimit maqedonas.



▲ Luani i Keroneas, monument për Tebanët që vdiqën në Betejën e Keroneas

Bashkësitë ilire në Ballkanin perëndimor ishin kryesisht të organizuara në mënyrë fisnore dhe udhëheqësit e tyre e bazonin pushtetin e tyre në forcën ushtarake, reputacionin dhe aleancat. Disa sundimtarë më të fortë arritën të bashkonin disa fise dhe të krijonin mbretëri – veçanërisht në bregdetin Adriatik, ku kontrolli i porteve dhe rrugëve detare u siltë atyre të ardhura të mëdha.

Shteti më i famshëm ilir ishte mbretëria e Agronit dhe Teutës, e cila përjetoi ngritjen e saj në shekullin III para erës së re. Politika e Agronit dhe Teutës, si dhe konfliktet me qytetet greke dhe Romën, më në fund provokuan ndërhyrjen romake. Mbreti i fundit ilir, Genti, mori pjesë në Luftërat romake-maqedonase në anën maqedonase dhe në vitin 168 para erës së re u mund dhe u kap rob nga romakët. Koalicionet fisnore mund të rriteshin në forma të vërteta shtetërore, por ato ishin ende më të dobëta se shtetet e pjekura dhe më të organizuara fort.

Aleancat ushtarake, hegjemonitë dhe diplomacia

Polisi shpesh lidhte aleanca. Në fillim ato shërbenin për mbrojtje të ndërsjellë, por me kalimin e kohës disa u shndërruan në mjet dominimi. Kur një polis filloi të kontrollonte burimet, vendimet dhe forcat e aleatëve të tij, aleanca gradualisht shndërrohej në **hegjemoni**, domethënë në epërsinë e një shteti mbi të tjerët.

Një nga aleancat më të forta ishte **Lidhja Deliano-Atike**, e njohur më vonë si Lidhja Detare Atheniane. Ajo u themelua në vitin 478 para erës së re për të luftuar kundër Persisë. Aleatët siguruan anije ose para, por me kalimin e kohës Athina e vuri gjithnjë e më shumë aleancën nën kontrollin e saj. Ajo gradualisht u bë një mjet i hegjemonisë athinase, siç tregohet nga transferimi i thesarit aleat nga Delosi në Athinë në vitin 454 para erës së re.

Përballë saj ishte **Lidhja Peloponeziane**, e udhëhequr nga Sparta, e cila bazohej në marrëveshje të ndërsjellë dhe një ushtri të fortë tokësore. Kështu, në shekullin V para erës së re, në Greqi u formuan dy blloqe të mëdha: Athina me flotën dhe rrjetin e saj aleat, ndërsa Sparta me forcat e saj tokësore dhe aleatët nga Peloponezi.

Ekuilibri i fuqisë, shoqërisë dhe ekonomisë

Një kohë të gjatë në Greqi mbretëroi një ekuilibër fuqie dhe asnjë polis nuk mund t'u imponohej përgjithmonë të tjerëve. Kur një aleancë u bë mjet dominimi, ky ekuilibër u prish dhe rreziku i një lufte të madhe u rrit.

Kështu shpërtheu **Lufta e Peloponezit** midis Athinës dhe Spartës, e cila zgjati nga viti 431 deri në vitin 404 p.e.s. Lufta, me ndërprerje dhe armëpushime, u zhvillua në disa faza dhe fituesja ishte Sparta, e cila mori ndihmë edhe nga persianët. Por edhe Sparta ishte e rraskapitur dhe dështoi të imponontë epërsinë e saj në botën greke. Në shekullin IV p.e.s., pasuan përpjekje të reja për hegjemoni, midis tyre ngritja e Tebës, por asnjë nga këto fuqi nuk krijoi një rend të qëndrueshëm. Luftërat dhe hegjemonitë ndikuan në shoqëri dhe ekonomi. Nëpërmjet taksave dhe aleancave, burimet u drejtuan në qendrën më të fortë politike. Luftërat e gjata shkaktuan humbje njerëzore, shkatërrim të bujqësisë, migrime dhe varfërim. Në mbretëri sundimtarët forcuan shtetin përmes riorganizimit ushtarak dhe kontrollit të burimeve.

Ky kombinim i centralizimit politik, forcës ushtarake dhe diplomacisë ndryshoi ekuilibrin e fuqisë në Ballkan në shekullin IV para erës së re. Ai hapi rrugën që Maqedonia të bëhej fuqia kryesore në rajon; por ndryshimi më i madh ende nuk kishte ardhur – mbërritja e Romakëve.

Pyetje për diskutim

Në mesim shihet se format më komplekse të pushtetit nuk u arritën vetëm përmes luftërave. Mallrat e tepërta, tregtia, qendrat fetare, shkrim-leximi dhe kontrolli mbi njerëzit dhe burimet ishin gjithashtu të rëndësishme.

Kjo na bën të pyesim veten se çfarë, në fakt, e bën një bashkësi – një "shtet" mbi të gjitha.

- A është një vendbanim i fortifikuar në vetvete shenjë e mjaftueshme se ekziston një shtet? Shpjegoni.
- Ç'është më e rëndësishme për krijimin e një shteti të hershëm: fuqia ushtarake, apo aftësia për të mbledhur, ruajtur dhe shpërndarë mallra të tepërta?



▲ Stelë athinase që rendit të vdekurit e Luftës së Peloponezit, rreth vitit 411 para erës së re.

Luftërat Greko-Persiane



Luftërat Greko-Persiane quhet konflikti i madh midis Perandorisë Perse dhe disa prej qytet-shteteve greke në fillim të shekullit V para erës së re. Shkaku fillestar ishte zgjerimi i Persisë në bregdetin e rajonit të Azisë së Vogël të Jonisë, ku kishte qytete greke. Kur u ngritën në kryengritje kundër sundimit persian, ata morën ndihmë të kufizuar nga Athina dhe Eritrea. Kryengritja u shtyp, por mbreti persian vendosi të ndëshkonte qytet-shtetet që ndërhynin. Kështu filloi një konflikt i gjatë që shënoi historinë e botës greke.

Ekspedita e parë e madhe përfundoi me Betejën e Maratonës në vitin 490 para erës së re. Atje athinasit, me ndihmën e plateanëve, mundën ushtrinë persiane. Fitorja kishte një rëndësi të fortë morale, pasi tregoi se persianët nuk ishin të pamposhtur. Pas disa vitesh mbreti persian Kserksi përgatiti një sulm shumë më të madh. Në vitin 480 para erës së re ushtria dhe flota e tij u nisën për në Greqi. Disa nga qytet-shtetet greke i bashkuan forcat për një mbrojtje të përbashkët. Në tokë, në ngushticën e Termopileve, ushtria e vogël greke nën udhëheqjen e mbretit spartan Leonidhi ofroi rezistencë të fortë, por u mund.

Pika kyçe e kthesës ishte beteja detare e ishullit të Salaminës. Flota greke, e udhëhequr kryesisht nga Athina, arriti të mposhtë flotën më të madhe persiane. Kjo ndaloi përparimin e mëtejshëm të Persisë nga deti dhe uli rrezikun për qytet-shtetet greke. Në vitin 479 para erës së re pasuan dy fitore të tjera të rëndësishme: në Plataea në Greqinë kontinentale dhe në Mikalë në bregdetin e Azisë së Vogël.

Luftërat patën pasoja të gjera. Athina forcoi reputacionin e saj dhe u bë fuqi detare kryesore, ndërsa Sparta mbeti shtet i fortë tokësor. Së shpejti, nën udhëheqjen e Athinës, u krijua Lidhja Deliano-Atike, e cila fillimisht shërbeu për të vazhduar luftën kundër Persisë, ndërsa më vonë u shndërrua në një mjet për epërsinë athinase. Fitorja ndaj Persisë pati një ndikim të fortë te grekët, të cilët e perceptuan atë si një mbrojtje të lirisë dhe të mënyrës së tyre të jetesës. Megjithatë, mosmarrëveshja e vjetër midis poliseve nuk u zhduk. Përkundrazi, pasi rreziku i përbashkët kaloi, ai u rishfaq dhe shkaktoi një konflikt të ri të madh midis grekëve.

Lufta e Peloponezit



Lufta e Peloponezit ishte një luftë e gjatë dhe shteruese midis Athinës dhe Spartës me aleatët e tyre, e cila zgjati nga viti 431 deri në vitin 404 para erës së re. Shkaqet e saj qëndronin në ekuilibrin e shqetësuar të fuqisë në botën greke. Pas Luftërave Greko-Persiane, Athina doli si fuqi e fuqishme detare dhe e vuri nën kontrollin e saj Lidhjen Deliano-Atike. Sparta, e cila ishte fuqia më e shquar tokësore dhe udhëhoqi Lidhjen Peloponeziane, e pa ngritjen athinase me shqetësim. Një përplasje midis dy fuqive përfundimisht u bë e pashmangshme.

Në fazën e parë të luftës spartanët shkatërruan Atikën, ndërsa Athina mbështetej në flotën dhe furnizimet e saj nga deti. Popullsia u tërhoq në muret e saj; qyteti ishte i mbipopulluar dhe shpërtheu një murtajë e rëndë. Perikliu, një nga burrështetasit më të famshëm athinas, vdiq gjithashtu prej saj. Këto rrethana e dobësuan shumë Athinën. Lufta vazhdoi me ndërprerje, armëpushime dhe përplasje të reja. Një goditje veçanërisht e rëndë për Athinën ishte Ekspedita Siciliane (415–413 p.e.s.), e cila përfundoi me katastrofë: flota u shkatërrua dhe shumë ushtarë u vranë ose u kapën robër.

Në fazën e fundit të luftës Sparta mori ndihmë financiare nga Persia. Me këto fonde, ajo arriti të ndërtonte një flotë më të fortë dhe të sulmonte Athinën në det. Epërsia athinase në det u thye gradualisht. Në vitin 405 p.e.s., flota athinase u mund në Aegospotami dhe vitin pasardhës Athina u dorëzua. Lufta përfundoi me një fitore spartane.

Pasojat ishin të rënda për të gjithë botën greke. Shumë polise u varfëruan, bujqësia u shkatërrua dhe popullsia u zvogëlua për shkak të luftimeve, sëmundjeve dhe pasigurisë. Lufta minoi besimin midis poliseve dhe dobësoi idenë e një interesi të përbashkët grek. Lufta e Peloponezit nuk solli paqe dhe ekuilibër në botën greke, por përkundrazi dobësi afatgjatë. Kjo më vonë hapi rrugën që Mbretëria Maqedonase të bëhej fuqia kryesore në Ballkan.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Ç'ishte polisi dhe cilat ishin pjesët kryesore të tij?
2. Cilët banorë kishin të drejta politike në shumicën e poliseve dhe cilët ishin të përjashtuar?
3. Si e forcoi Filipi II fuqinë e Mbretërisë Maqedonase?
4. Si mund të rritej një aleancë ushtarake në hegjemoni?

3. Zgjerimi romak dhe konsolidimi provincial i Ballkanit

Zgjerimi romak në Ballkan

Nga shekulli III dhe II para erës së re Roma gradualisht e zhvendosi vëmendjen e saj përtej Detit Adriatik në Ballkan dhe Mesdheun lindor. Në fillim ajo donte të siguronte lundrimin, tregtinë dhe lidhjet me Italinë, pasi pirateria dhe përplasjet e shpeshta në Adriatikun lindor kërcënonin rrugët detare. Prandaj, ndërhyrjet e para romake u drejtuan në zonën ilire. Në **Luftën e Parë Ilire** (229–228 para erës së re) Roma veproi kundër ilirëve të mbretëreshës Teuta dhe vendosi ndikim të qëndrueshëm në disa nga qytetet dhe ishujt bregdetarë. Në Luftën e Dytë Ilire (219 para erës së re) ky ndikim u konsolidua, ndërsa në Luftën e Tretë Ilire (168 para erës së re) sundimi i mbretit Genti u thye. Kështu, Roma fitoi fortesa të sigurta në Adriatik dhe krijoi kushte për depërtimin në brendësi të Ballkanit.



▲ Amfiteatri romak në Dyrrahium (tani Durrës)

Luftërat me Maqedoninë ishin vendimtare për zgjerimin e mëtejshëm. Në Luftën e Dytë Maqedonase (200–197 p.e.s.) ushtria romake, e udhëhequr nga Tit Quincti Flaminin, mundi mbretin maqedonas Filip V në Cynoscephalae në vKtin 197 p.e.s. Kjo përplasje tregoi se falanga maqedonase kishte vështirësi në manovrim në terren të pabarabartë dhe në manovra më të shpejta. Në Luftën e Tretë Maqedonase (171–168 p.e.s.) mbreti Perse u mund në Pidna dhe Maqedonia humbi pavarësinë e saj. Romakët e ndanë atë në katër distrikte (meridi) për të parandaluar rivendosjen e një qeverie të fortë qendrore.

Pas disfatës së kryengritjes së pretendentit Andriscus në vitin 146 p.e.s., Maqedonia u formua më në fund si provincë. Në të njëjtin vit Roma shtypi gjithashtu rezistencën e Lidhjes Akae dhe shkatërroi Korinthin, duke e bërë të qartë se do të sundonte edhe në jug. Pas fitores së Oktavianit në Aktium në vitin 31 p.e.s. dhe vendosjes së qeverisë së re, Ballkani hyri në një kornizë perandorake më të qëndrueshme. Në vitin 27 para erës së re Oktavian Augusti e ndau Greqinë jugore në një provincë të veçantë të Akaisë, me qendrën e saj në Korinth, ndërsa Thakia u aneksua përfundimisht në vitin 46 pas erës së re, gjatë mbretërimit të Perandorit Klaud. Deri në mesin e shekullit I pas erës së re, bërthama e Ballkanit ishte përfshirë tashmë në sistemin provincial romak.



▲ Pjesë e ruajtur e Via Egnatia pranë Radozhdës, Strugë

Pushtimet dhe organizimi ushtarak

Sundimi romak në Ballkan u mbajt kryesisht përmes ushtrisë. **Legjioni** ishte njësia bazë e këmbësorisë së rëndë e ushtrisë romake, por roli i tij nuk mbaroi në fushën e betejës. Ai ruante garnizone, ndërtonte rrugë, ura dhe kampe, transmetonte urdhra dhe siguronte pushtetin shtetëror në zonat e sapopushtuara. Gjatë Perandorisë, legjionet ishin **njësi të përhershme me baza të përhershme**, ndërsa forcat ndihmëse të rekrutuara nga provincat gjithashtu vepronin përkrah tyre. Në Ballkan kjo ishte me rëndësi të veçantë, sepse pas pushtimit të Maqedonisë dhe Greqisë, Roma u kthye në veri dhe drejt kufirit të Danubit. Kishte përleshje të shpeshta me aleancat fisnore dhe për këtë arsye nevojiteshin kampe të përhershme, patrulla dhe furnizime të besueshme. Në kushte të tilla ushtria u bë gjithashtu një faktor i rëndësishëm ekonomik: garnizonet konsumonin drithëra, bagëti, dru, metal dhe produkte artizanale, ndërsa tregjet dhe vendbanimet u zhvilluan rreth tyre. Në Perandorinë e hershme, Moesia ishte veçanërisht e rëndësishme, ndërsa gjatë Luftërave Dake të Domicianit, ajo u nda në Moesia e Sipërme dhe e Poshtme. Administrata romake ndryshoi sipas nevojave ushtarake dhe presionit në kufi.

Provinca si njësi administrative

Provinca ishte forma bazë administrative përmes së cilës Roma përfshinte tokat e pushtuara në shtetin e saj. Nën mbikëqyrjen e guvernatorit të saj mblidheshin taksat, ruhej rendi dhe zbatohej

A e dini se...

Udhëtarët romakë shpesh nuk përdornin hartë në kuptimin modern të fjalës? Në vend të kësaj, ata kishin një „internerar" – një listë qytetesh, vendbanimesh, stacionesh dhe distancave midis tyre. Lista të tilla ndihmonin si udhëtarët e zakonshëm ashtu edhe nëpunësit civilë që ta planifikonin më lehtë udhëtimin e tyre nëpër Perandorinë Romake. Sistemi rrugor romak fillonte simbolikisht në „Pika e artë" në Forumin Romak, nga ku llogariteshin distancat. Rrugët romake ishin pjesë e një sistemi të rregullt për lëvizjen, menaxhimin dhe kontrollin e shtetit të gjerë.



▲ Gur varri i një centurioni romak

Pyetje për diskutim

Sundimi romak solli rrugë, qytete, komunikime më të sigurta dhe tregje më të gjera. Por ai solli gjithashtu prani ushtarake, taksa, garnizone dhe varësi nga administrata shtetërore. Prandaj, sundimi romak nuk duhet parë as vetëm si "përparim", e as vetëm si "shtypje".

- A duhet të kuptohet sundimi romak në Ballkan më shumë si pushtim apo si integrim në një shtet më të madh? Arsyetoni përgjigjen.
- Kush përfitonte më shumë nga Pax Romana: qytetet dhe elitat vendore apo e gjithë popullsia? Arsyetoni përgjigjen.

e drejta romake. Megjithatë, Roma nuk dërgoi një numër të madh zyrtarësh në secilën zonë; në vend të kësaj, ajo mbështetej te këshillat e qyteteve dhe elitat lokale, të cilët zbatonin urdhrat shtetërorë dhe ndërmjetësonin midis popullsisë dhe qeverisë. Kështu, Roma sundonte me një kosto më të ulët dhe disa udhëheqës lokalë fituan prestigj, privilegje dhe akses në rrjete më të gjera në Perandori. Maqedonia është një shembull i mirë i zhvillimit gradual: pas një disfate ushtarake, pasoi kontrolli, pastaj themelimi i një province dhe së fundmi rafinimi i mëtejshëm i administratës. Në Ballkanin perëndimor Augusti organizoi një provincë të madhe të quajtur Ilirik, e cila më vonë u nda dhe u riorganizua sipas nevojave të shtetit. Taksimi i rregullt shoqërohej gjithashtu me regjimin provincial. Popullsia paguante taksa në para dhe në natyrë, detyrime doganore dhe detyrime të tjera, ndërsa sistemi ushtarak kërkonte gjithashtu furnizime të vazhdueshme. Prandaj, jeta ekonomike ndryshoi: prodhimi për treg u bë më i rëndësishëm, transporti dhe depot fituan një rol më të madh, ndërsa qytetet u bënë qendra administrimi dhe tregtie.

Infrastruktura dhe urbanizimi

Pushteti romak u forcua gjithashtu përmes një **rrjeti të dendur infrastrukturor**. Rrugët kishin një qëllim ushtarak, pasi ato mundësonin lëvizjen e shpejtë të ushtrisë, por ato kishin edhe rëndësi të madhe ekonomike, sepse lehtësonin transportin e njerëzve, mallrave dhe lajmeve. Rruga më e famshme në Ballkanin jugor ishte **Via Egnatia**, e ndërtuar në shekullin II para erës së re. Ajo fillonte nga portet e Adriatikut të Dyrrahut dhe Apolonisë, kalonte nëpër Maqedoni, vazhdonte drejt Selanikut, e pastaj drejt Thrakisë dhe më tej drejt pjesës lindore të perandorisë. Ajo lidhte qendra të rëndësishme urbane dhe degë rrugore, ndër të cilat veçohen Lihnida dhe Heraklea

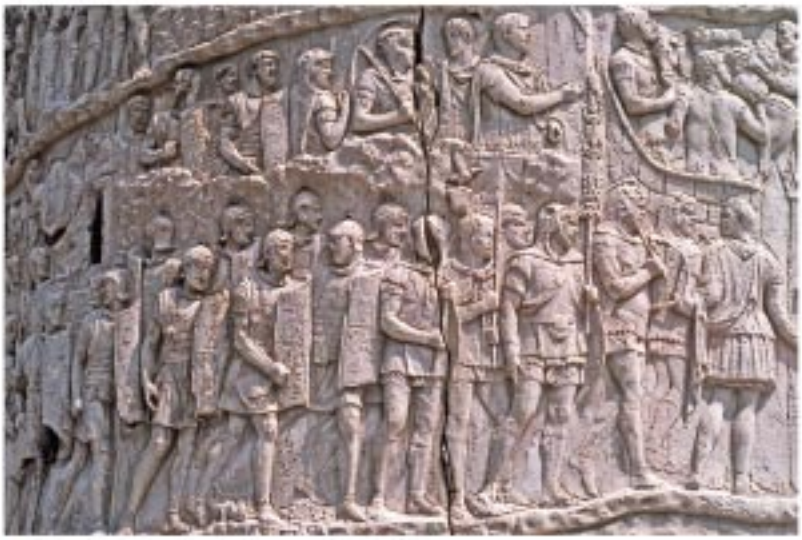


▲ Heraklea Lyncestida, Manastir

Linkestida, ndërsa rruga e luginës përgjatë Vardarit çonte në Stobi dhe më në veri. Në zemër të Ballkanit rruga e njohur si **Via Militaris** ose **Via Diagonalis** ishte gjithashtu veçanërisht e rëndësishme, duke lidhur zonën e Danubit, Nais (Nishi i sotëm), Serdika (Sofja e sotme), Filipopolis (Plovdivi i sotëm) dhe Adrianopojë (Edirneja e sotme) me Bosforin. Falë këtyre rrugëve Ballkani u bë një qendër e rëndësishme komunikimi midis lumit Danub, Detit Adriatik, Detit Egje dhe Azisë së Vogël. Me rrugët u zhvilluan edhe qytetet. Në to u ndërtuan forume, bazilika, banja, teatro, amfiteatra, tempuj, ujësjellës dhe shatërvanë publikë. Disa prej qyteteve iu dha statusi i **kolonisë** ose **municipit**, gjë që u solli atyre përfitime ligjore dhe vetëqeverisje të rregulluar. Mbetjet arkeologjike në rajonin më të gjerë dëshmojnë për këtë zhvillim përmes ndërtesave publike, mbishkrimeve, monedhave dhe stacioneve rrugore.

Romanizimi dhe Pax Romana

Integrimi i provincave ballkanike në botën romake u bë përmes ligjit, administratës, ushtrisë, jetës së qytetit dhe zakoneve të përditshme. Ky proces nuk ishte i njëjtë kudo. Është më e dukshme në qytete, pranë garnizoneve dhe përgjatë rrugëve kryesore, ku kishte zyrtarë, tregtarë, veteranë dhe zejtarë. Në zonat rurale ndryshimet ishin më të ngadalta dhe vareshin nga lidhjet ekonomike dhe afërsia me qendrat urbane.



▲ Paraqitja e legjionarëve romakë në reliev

Romanizimi shihet në përhapjen e formave ligjore dhe administrative romake, në përdorimin e gjuhës latine në ushtri dhe administratë, në emrat personalë romakë midis një pjese të popullsisë dhe në institucionet e qytetit të futura sipas modelit romak. Megjithatë, në rajonet lindore, gjuha dhe tradita kulturore greke mbetën shumë të forta. Pas përfundimit të shërbimit të tyre, veteranët shpesh vendoseshin në provinca dhe sillnin kapital, lidhje ushtarake dhe ekonomike, si dhe një mënyrë të re jetese. Me kalimin e kohës numri i banorëve provincialë me **të drejtën qytetare romake** u rrit, ndërsa

Hulumtoni

Në hartën historike shënoni vendet dhe rrugët e përmendura në mësim: Deti Adriatik, Maqedonia, Korinthi, Thrakia, Dyrrakium, Apolonia, Lihnida, Heraclea Lynkestis, Stobi, Thesaloniki, Nais, Serdika, Filipopolis dhe Adrianopoja. Poshtë saj, bini një vijë të shkurtër kohore me ngjarjet e mëposhtme: Lufta e Parë Ilire, Beteja e Kinoskefales, Beteja e Pidnës, krijimi i provincës së Maqedonisë, ndarja e Akaisë dhe aneksimi i Thrakisë. Së fundmi shpjegoni me disa fjali pse ishte kaq e rëndësishme për Romën të kontrollonte si rrugët detare ashtu edhe lidhjet e brendshme tokësore të Ballkanit.



▲ Diplomë ushtarake romake e bërë prej bronzi, dokument i qytetarisë romake



▲ Oktavian Augusti, broshë e bërë prej guri gjysmë të çmuar

në vitin 212, me dekretin e perandorit Karakala, kjo e drejtë iu zgjerua të gjithë banorëve të lirë të Perandorisë.

Ky ishte kuadri brenda të cilit mori formë periudha që ne e quajmë **Pax Romana**, ose „Paqja romake". Kjo nuk do të thoshte një mungesë e plotë e luftës, pasi konfliktet vazhduan, veçanërisht përgjatë kufijve. Megjithatë, në shekujt I dhe II pas erës së re, pjesa më e madhe e Perandorisë gëzonte siguri më të madhe, komunikime më të mira dhe kushte të parashikueshme tregtare. Për provincat ballkanike kjo solli rrugë më të besueshme, tregje më të gjera dhe zhvillimin e zejeve dhe shërbimeve. Megjithatë, përfitimet nuk u shpërndanë në mënyrë të barabartë. Disa elita lokale lulëzuan përmes shërbimeve të qytetit dhe kontratave me shtetin, por popullsia rurale shpesh ndjeu barrën e taksave dhe varësinë nga pronat e mëdha.

Luftërat ilire

Luftërat ilire ishin një seri konfliktesh të zhvilluara midis Romës dhe sundimtarëve ilirë të bregdetit lindor të Adriatikut në shekujt III dhe II para erës së re. Ato kishin një rëndësi të madhe, pasi shënuan herën e parë që Roma u përfshi fort në punët e Ballkanit perëndimor. Ilirët kontrollonin porte, ishuj dhe rrugë detare të rëndësishme; sundimtarët e tyre kryen sulme të shpejta detare dhe ushtronin presion mbi tregtinë dhe lundrimin. Kjo kërcënoi interesat e qyteteve greke në Detin Adriatik, ndërsa më vonë lidhjet e Romës me Mesdheun lindor.

Arsyeja për ndërhyrjen e parë romake ishte zgjerimi i pushtetit të mbretëreshës Teuta. Pas vdekjes së mbretit Agron, ajo sundoi në emër të trashëgimtarit të vogël dhe vazhdoi politikën aktive të shtetit ilir. Sulmet ilire ndaj anijeve tregtare dhe qyteteve bregdetare e detyruan Romën të dërgonte të dërguar, e më pas një ushtri. Në Luftën e Parë Ilire (229–228 p.e.s.), Roma arriti sukses të shpejtë. Një numër i madh qytetesh dhe ishujsh grekë ranë nën mbrojtjen romake, gjë që i dha Romës fortesat e saj të para të sigurta në Adriatikun lindor.

Paqja nuk zgjati shumë. Në Luftën e Dytë Ilire (219 p.e.s.), ushtria romake marshoi kundër Demetrit të Farosit, i cili kishte rinovuar aktivitetin ilir nga deti dhe po përpiqej të forconte pozicionin e tij. Ky konflikt përfundoi gjithashtu me një fitore romake. Demetri u mund dhe iku, ndërsa ndikimi romak u forcua më tej.

Lufta e Tretë Ilire u zhvillua në vitin 168 p.e.s., kur Roma u përplas me mbretin Genti. Ai u përpoq të rivendoste fuqinë e shtetit ilir dhe hyri në një aleancë me mbretin maqedonas Perse, i cili në të njëjtën kohë luftonte kundër Romës. Por ushtria romake ishte përsëri më e fortë. Genti u mund dhe u kap, ndërsa mbretëria e tij u shpërbë.

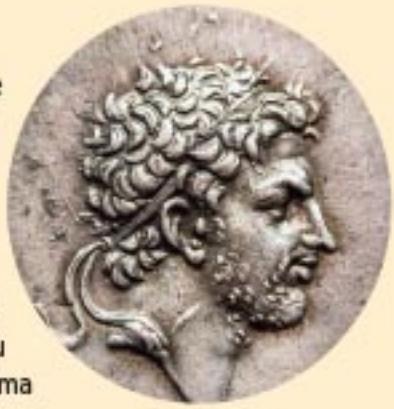
Pasojat e luftërave ilire ishin të qëndrueshme. Roma siguroi lundrimin në Detin Adriatik, vendosi ndikim në qendrat e rëndësishme bregdetare dhe krijoi kushte për depërtim të mëtejshëm në brendësi të Ballkanit. Këto luftëra treguan se Roma po bëhej një faktor i rëndësishëm ushtarak dhe politik. Kështu filloi procesi i gjatë në të cilin Ballkani hyri gradualisht në sferën e ndikimit romak.



Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Pse Roma ndërhyri për herë të parë në rajonin ilir dhe Adriatikun lindor?
2. Ç'ndodhi me Maqedoninë pas disfatës së Perseut?
3. Çfarë roli luajti ushtria dhe organizata provinciale romake në qeverisjen e Ballkanit?
4. Ç'do të thotë termi romanizim dhe Pax Romana, dhe pse ato nuk u ndjenë njësoj në të gjitha zonat?

Luftërat romake-maqedonase



Luftërat romake-maqedonase u zhvilluan midis Republikës Romake dhe Mbretërisë së Maqedonisë në shekujt III dhe II para erës së re. Ato përcaktuan zhvillimin politik të Ballkanit, por edhe të botës greke, sepse i dhanë fund fuqisë së pavarur të Maqedonisë dhe filluan epërsinë romake në Lindje. Në kohën pas Aleksandrit të Madh, Maqedonia ishte ende një nga shtetet më të forta në rajon; por Roma, e cila tashmë po forcohej në Detin Adriatik, ndërhyri gjithnjë e më shumë në punët e brendshme të Gadishullit Ballkanik. Lufta e Parë romake-maqedonase u zhvillua nga viti 214 deri në vitin 205 para erës së re, në një kohë kur Roma ishte e zënë me Luftën e Dytë Punike kundër Hanibali.

Mbreti maqedonas Filipi V u përpoq të përfitonte nga kjo dhe të zgjeronte ndikimin e tij drejt perëndimit. Konflikti nuk solli një fitore vendimtare për asnjërën palë, por tregoi se konflikti romako-maqedon do të vazhdonte. Pika e vërtetë e kthesës erdhi në Luftën e Dytë romake-maqedonase (200–197 para erës së re). Pastaj Roma veproi më me vendosmëri dhe në vitin 197 para erës së re ushtria romake nën udhëheqjen e Tit Kunkti Flamininit mundi Mbretin Filip V në Kinoskkefala. Kjo betejë tregoi se falanga maqedonase ishte më pak e lëvizshme dhe kishte më shumë vështirësi në lundrimin në terren të pabarabartë sesa legjioni romak. Pas kësaj disfate Maqedonia nuk u zhduk, por u dobësua. Më vonë mbreti Perse u përpoq ta forconte përsëri shtetin. Kjo shkaktoi Luftën e Tretë romake-maqedonase (171–168 para erës së re). Beteja vendimtare u zhvillua në Pidna në vitin 168 para erës së re; në të ushtria romake mundi Perseun. Pas kësaj fitoreje Roma shfuqizoi monarkinë maqedonase dhe e ndau territorin në katër rajone, për të parandaluar rivendosjen e një qeverie të fortë qendrore.

Përpjekja e fundit për të rivendosur mbretërinë ishte kryengritja e Andriskut. Edhe kjo përpjekje u shtyp dhe në vitin 146 para erës së re Maqedonia u bë provincë romake. Në të njëjtin vit Roma shkatërroi qytetin e Korinthit, gjë që tregoi qartë se fuqitë e mëparshme nuk mund t'i rezistonin më.

Luftërat romako-maqedonase patën pasoja të gjera. Ato i dhanë fund pavarësisë politike të Maqedonisë dhe Roma u bë fuqia kryesore në Ballkan dhe në botën lindore mesdhetare.

4. Shoqëritë e popujve të Ballkanit

Gjinia, fisi dhe aristokracia

Në kohët e lashta në Ballkan ekzistonin dy mënyra kryesore të organizimit shoqëror. E para ishte bashkësia fisnore-klanore, në të cilën lidhjet farefisnore, aleancat dhe besnikëria personale ishin më të rëndësishmet; një formë e tillë ishte e zakonshme në Iliri, Thraki dhe Maqedoninë e hershme. E dyta ishte qyteti-polis, i cili ishte karakteristikë e Ballkanit jugor. Atje pozicioni i një personi varej nga fakti nëse ai ishte pjesë e qytetit dhe nëse kishte të drejtë të merrte pjesë në institucionet e tij.

Në praktikë, këto dy mënyra shpesh përziheshin. Kishte fise dhe lidhje personale të forta në polise. Nga ana tjetër, qendra më të forta politike dhe bërthama të administratës u shfaqën gradualisht si në mbretëri ashtu edhe në bashkësitë fisnore.



▲ Fisnikë maqedonas në një festë, afresk nga Agios Athanasios, Greqi

Në shoqërinë fisnore-klanore, **fisi** dhe **klani** ishin baza e bashkësisë. Ato siguronin mbrojtje dhe ndjenjë përkatësie. Autoriteti bazohej në origjinë, aftësi ushtarake, reputacion personal, pronë dhe aftësi për të ndarë plaçkën dhe dhuratat. Kështu, gradualisht u krijua stratifikimi: nga bashkësia dallohej një rreth i ngushtë njerëzish të shquar dhe udhëheqësish ushtarakë, të cilët, me kalimin e kohës, u bënë një **elitë trashëgimore**.

Tek ilirët fiset ishin bashkësi vetëqeverisëse me pleqtë dhe udhëheqësit e tyre. Në kohë lufte ose rreziku të jashtëm, mund të dilte një **kryetar** më i fortë që bashkonte disa fise. Udhëheqësit ushtarakë dhe bashkëpunëtorët e tyre më të ngushtë fitonin një avantazh të përhershëm: ata kontrollonin fortesat, rrugët, xehet, tokën dhe lidhjet me fqinjët. Në këtë mënyrë, u krijua një ndarje midis elitës, e cila udhëhiqte dhe komandonte, dhe popullsisë së lirë, e cila luftonte dhe kontribuonte.

Te trakët kishte shumë fise dhe fragmentim të madh politik. Megjithatë, atje u shfaqën edhe aleanca dhe mbretëri më të gjera. Ata bashkuan disa fise, veçanërisht kur nevojitej një komandë e përbashkët ushtarake. Dallimet shoqërore janë qartë të dukshme në varret dhe tumat e pasura, në armët, dhuratat dhe zakonet luksoze të funeralit. Lufta dhe shërbimi mercenar e forcuan më tej elitën ushtarake, e cila fitoi pasuri dhe prestigj përmes plaçkës, çmimeve dhe ndikimit politik.

Hulumtoni

Bëni një tabelë krahasimi për katër grupe: qytetarë athinas, metekë, spartatë dhe helotë. Për secilin grup shkruani: nëse ishin të lirë, nëse kishin të drejta politike, ç'bënin zakonisht dhe cili ishte roli i tyre në shtet. Së fundmi, me disa fjali, shpjegoni se ç'tregon ky krahasim në lidhje me marrëdhënien midis statusit ligjor, punës dhe pushtetit politik në shoqëritë e lashta?

Midis maqedonasve, veçanërisht në periudhat arkaike dhe klasike, pati një kalim gradual nga marrëdhëniet fisnore në një organizim më të fortë monarkik. Në krye qëndronte **mbreti** – por pushteti i tij varej nga marrëdhënia me fisnikërinë, nga aftësia për të organizuar ushtrinë dhe për të shpërndarë tokën, nderin dhe detyrat. Mezhvillimin e shtetit, u formua një ndarje më e qartë: nga njëra anë ishte rrethi i **aristokratëve**, të lidhur me pallatin dhe kalorësinë, e nga ana tjetër – njerëzit e lirë që përbënin këmbësorinë. **Ushtria** u bë një nga mjetet kryesore për lidhjen e njerëzve me shtetin, por edhe për stratifikimin e tyre. Besnikëria shpërblehej, dhe shpërblimet theksonin më tej pabarazinë.



▲ Thesari i artë i Panagjurishtes, Bullgari

Mbetjet e grupeve klanore dhe traditave aristokratike ishin gjithashtu të pranishme në poliset greke. Por atje, pozicioni i një personi varej gjithnjë e më shumë nga përkatësia në qytet dhe pjesëmarrja në institucionet e tij. Aristokracia vazhdoi të shquhej për pasurinë dhe prestigjin e saj, por në shumë polise dallimi midis qytetarëve dhe jo-qytetarëve u bë i dorës së parë.

Shtetësia, demosi dhe metekët

Në polis gjëja më e rëndësishme ishte nëse dikush kishte **status civil**. Shtetësia nënkuptonte liri personale dhe të drejtën për të marrë pjesë në kuvend, në gjyqësor dhe në zgjedhjen dhe kontrollin e qeverisë. Në Athinë në shekullin V para erës së re kishte tre grupe kryesore: **qytetarët, metekët dhe skllevërit.**

Demosi, ose trupi qytetar, kishte fjalën kryesore në institucionet e polisit. Megjithatë, të drejtat politike nuk u përkisnin të gjithëve; ato vareshin nga gjinia, origjina dhe statusi ligjor. Edhe pse ishin të lira, gratë nuk mermin pjesë në kuvend dhe nuk kishin të njëjtat të drejta publike si qytetarët meshkuj.

Metekët ishin banorë të vendosur pa të drejta civile, të cilët punonin në tregti, zanate dhe shërbime. Ata ishin të rëndësishëm për ekonominë, por nuk mermin pjesë në vendimmarrjen politike. Ata kishin detyrime të veçanta, paguanin kontribute dhe vareshin nga një qytetar mbrojtës.

A e dini se...

Bankieri Pasion është një nga shembujt më të njohur të ngritjes shoqërore në Athinë? Ai ishte fillimisht skllav në Pire, pastaj u lirua dhe u bë bankier i suksesshëm. Më vonë ai drejtoi një bankë të njohur dhe kishte punishte për prodhimin e mburojave. Me pasurinë dhe shërbimet e tij ndaj shtetit ai fitoi reputacion të madh, kështu që athinasit i dhanë atij dhe pasardhësve të tij shtetësinë. Në shoqërinë athinase, një njeri që nuk kishte lindur si qytetar mund të fitonte pasuri, reputacion dhe vend të rëndësishëm në jetën publike.

Pyetje për diskutim

Në shoqëritë e lashta njerëzit nuk kishin të njëjtin status ose të njëjtat të drejta. Disa merrnin pjesë në qeverisje, të tjerë kryenin shërbimin ushtarak dhe të tretë mbanin barrën kryesore të punës, por ishin të përjashtuar nga vendimmarrja politike. Prandaj, nuk mjafton të pyesim vetëm se kush ishte i pasur ose i varfër, por edhe kush ishte i lirë, i varur ose i përjashtuar.

- Cila formë varësie është më e rëndë: skllavëria në polis apo pozita e varur e helotëve në Spartë? Shpjegoni.
- A mund të konsiderohet një shtet i qëndrueshëm nëse mbështetet në punën e grupeve që nuk kanë të drejta politike?



▲ Kodra e Pniksit në Athinë, ku mblidhej Asambleja Athinase; tribuna është e dukshme në të djathtë.

Dallimi midis rolit ekonomik dhe përkatësisë politike është qartësisht i dukshëm: një person mund të ishte i dobishëm për polisin, por megjithatë të mbetej jashtë trupit qytetar.

Sparta kishte sistem të ndryshëm. Vetëm **spartianët** kishin të drejta të plota, një shtresë e ngushtë qytetarësh-ushtarë me një sistem të rreptë stërvitjeje ushtarake dhe detyrimesh të përbashkëta. **Perioekët** ishin banorë të lirë të vendbanimeve përreth, të cilët nuk kishin të drejta politike, por luanin një rol të rëndësishëm në zanate, tregti dhe ekonominë lokale. **Helotët** ishin popullsi e varur e lidhur me tokën dhe prodhimin; puna e tyre siguronte bazën materiale për jetën e spartiantëve.

Skllevërit dhe kategoritë e varura

Skllavëria ishte e përhapur në shumë polise greke. Skllevërit mund të ishin robër lufte, të blerë në treg ose të lindur në skllavëri. Ata punonin në shtëpi, në fusha, në punishte, në miniera dhe në shërbime publike. Pozicioni i tyre nuk ishte i njëjtë kudo, por të gjithë kishin një gjë të përbashkët: ata ishin të varur dhe nuk kishin të drejta politike. Puna dhe lëvizja e tyre ishin nën kontrollin e huaj dhe liria e tyre personale ishte rreptësisht e kufizuar. Ndonjëherë ata mund të liroheshin, por edhe atëherë nuk bëheshin të barabartë me qytetarët.



▲ Një familje athinase, reliev mbi një gur varri

Hilotët në Spartë ishin një formë e veçantë e popullsisë së varur. Ata ishin të lidhur me tokën dhe duhej të siguronin një pjesë të prodhimit. Ata nuk kishin të drejta politike, as liri lëvizjeje, por kishin të drejtën themelore për jetë dhe pronë. Urdhri spartan ishte në gjendje të mbijetonte pikërisht, sepse kishte një fuqi punëtore të përhershme, puna e së cilës mbante ekonominë.

Në Thraki dhe Iliri, varësia shpesh merrte një formë të ndryshme. Nuk ishte gjithmonë e rregulluar qartë ligjërisht, por bazohej më shumë në nënshtrimin personal dhe politik. Kjo nënkuptonte taksa në natyrë, shoqërime ushtarake, njohje të autoritetit të një kryetari ose mbreti dhe varësi nga kontrolli mbi shkëmbimin dhe plaçkitjen. Në disa rajone kishte edhe tregti skllevërish.

Pallati, familja dhe patriarkana

Në mjediset monarkike **pallati** ishte qendra e pushtetit. Një rreth bashkëpunëtorësh dhe fisnikësh mblidheshin rreth mbretit. Ata merrnin shërbime, tokë, plaçkë dhe prestigj, ndërsa në këmbim jepnin besnikëri dhe fuqi ushtarake. Pallati ishte shtëpia e sundimtarit, por edhe një vend nga i cili mbahej rendi në shtet. Mbreti e forconte pushtetin e tij me dhurata, martesa, nderime dhe detyra ushtarake.

Në Maqedoni kjo shihet qartë përmes **hetaerave**. Ato ishin një klasë elitare e lidhur me pallatin dhe kalorësinë, ndërsa populsia e lirë ishte e organizuar në këmbësori. Ushtria ishte vendi ku statusi shoqëror transformohej në pushtet politik. Kishte një logjikë të ngjashme midis ilirëve dhe trakëve. Krerët dhe mbretërit më të fortë krijonin rrjete varësie me pleqtë vendas, mblidhnin banda ushtarake dhe kontrollonin aksesin në burime dhe lidhje tregtare. Zakonet e varrimit, armët dhe objektet luksoze ishin shenja të rëndësishme të statusit, pasi ato shfaqnin publikisht rangun e bartësit.

Njësia bazë e shoqërisë si në polis ashtu edhe në monarki ishte **familja** ose shtëpia. Përmes trashëgimisë, pronës, martesës dhe lidhjeve farefisnore, pushteti transmetohej nga brezi në brez. **Patriarkati** mbizotëronte, por nuk dukej njësoj kudo. Në Athinë gratë ishin të kufizuara në jetën publike dhe politike. Ato më shpesh shoqëroheshin me shtëpinë, familjen dhe rolet fetare. Në Spartë gratë kishin një hapësirë më të gjerë në jetën publike, pjesërisht për shkak të natyrës ushtarake të shtetit dhe mungesave të gjata të burrave. Në mjediset monarkike gratë nga familjet sunduese mund të përhapnin ndikimin e tyre përmes martesave dinastike, lidhjeve farefisnore dhe politikës së oborrit, megjithëse pushteti formal më shpesh mbetej në duart e meshkujve.

Shoqëritë në Ballkanin e lashtë ndryshonin në atë se kush kontrollonte tokën dhe burimet, kush komandonte ushtrinë dhe anëtarësimi a bazohej në farefisni apo status civil. Dallimet midis tyre nuk ishin vetëm kulturore, por vareshin edhe nga mënyra se si çdo bashkësi organizonte pushtetin, punën dhe marrëdhëniet shoqërore.



▲ Vazo atike që përshkruan punëtorë që mblidhnin ullinj



▲ Çift i martuar dhe skenë korrjeje. Detal nga një sarkofag mermeri nga Selaniku

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat ishin dy mënyrat kryesore të organizimit shoqëror në Ballkan në kohët e lashta?
2. Cilat grupe përbënin popullsinë e Athinës në shekullin e 5-të para erës së re?
3. Cili ishte ndryshimi midis spartiatëve, perioekëve dhe helotëve?
4. Si kontribuan pallati dhe familja në ruajtjen e rendit shoqëror në monarki?

5. Aktivitetet ekonomike dhe rrjetet tregtare

Ekonomia në kohët e lashta ishte një rrjet aktivitetesh të ndërvarura: bujqësi, përpunim, zanate, tregje lokale, porte dhe rrugë tregtare në distanca të gjata. Çdo pjesë e rrjetit mbështeste tjetrën. Fshati siguronte ushqim dhe lëndë të para, ndërsa punishtet përpunonin ushqimin dhe lëndët e para në produkte për përdorim dhe shitje. Qyteti rregullonte tregjet, depot, masat, taksat dhe sigurinë rrugore. Ndryshimet më të mëdha ndodhnin kur prodhimi prodhonte tepricë. Pastaj kjo tepricë nxirrej jashtë mjedisit lokal dhe shitej në treg më të gjerë.

Prodhimi bujqësor

Ekonomia mbështetej kryesisht në bujqësi. Ushqimet kryesore ishin gruri, elbi, bishtajoret, perimet dhe frutat. Vreshtaria dhe kultivimi i ullirit u zhvilluan fuqishëm në zonat bregdetare dhe në ishuj. Në Mesdhe hardhia dhe pema e ullirit kishin një rëndësi të veçantë. Ato prodhonin verë dhe vaj, produkte që mund të ruheshin për një kohë të gjatë dhe të transportoheshin lehtësisht. Prandaj, ato ishin mallra të rëndësishme për shkëmbim. Ato përdoreshin gjithashtu në ritet fetare dhe u sillnin prestigj individëve dhe qyteteve.

▼ Rindërtimi i presës së vajit të ullirit të lashtë



Prodhimi varej nga kushtet natyrore dhe mënyra se si kultivohej toka. Në rrafshnalta drithërat mbilleshin kryesisht, ndërsa në zonat kodrinore dhe shkëmbore, tarracat dhe parcelat e vogla bëheshin për vreshta dhe ullinj. Puna kryhej sipas stinëve: lërim, mbjellje, korrje, vjelje rrushi dhe ullinjsh, e pastaj shtypje, fermentim dhe magazinim.

Tepricat e drithërave dhe vajit shpesh mblidheshin si taksa dhe drejtoheshin qyteteve, ushtrisë ose tregtisë. Në këtë mënyrë forcohej pozicioni i atyre që kontrollonin depot dhe transportin.

Kjo na tregon se fshati, punishtja dhe qyteti ishin të lidhura ngushtë. Që produktet të ruheshin dhe transportoheshin larg, nevojiteshin enë, vula, depo, rrugë dhe anije. E gjithë kjo inkurajoi qeramikën dhe zanate të tjera. Prodhoheshin amfora, enë të mëdha magazinimi, enë matëse, presa dhe gurë mulliri. Numri i madh i amforave dhe vulave në enë tregon se prodhimi ishte i organizuar dhe se tregtia ishte e zhvilluar mirë.



▲ Spirancë e lashtë nga Deti i Zi perëndimor

Shkëmbimi tregtar

Tregu ishte një vend i organizuar për shkëmbim. Produkte nga rrethina silleshin atje, si dhe mallra nga vende të largëta. Çmimet negocioheshin në treg, ndërtohej besimi midis tregtarëve dhe furnizimi i qytetit monitorohej. Në poliset greke, agora ose sheshi dhe tregu kryesor i qytetit, ishte shpesh qendra e jetës publike. Kishte tezga dhe punishte, por mbaheshin edhe takime dhe kryheshin procedura administrative.

Ekonomia nuk mund të funksiononte pa rregulla. Qytetet përcaktonin pesha dhe masa, mbikëqyrnin tregun dhe ndëshkonin mashtrimin. Ato ndonjëherë shoqëronin shitjen e produkteve të rëndësishme, si drithërat, kripa dhe metalet për të parandaluar mungesat.

Shfaqja e **monedhave** ishte një pikë kthese e madhe. Ato ishin shenjë standarde e vlerës dhe e bënin pagesën më të lehtë. Monedha të ndryshme përdoreshin në zona të ndryshme, por disa u pranuan më gjerësisht. Arsyeja ishte besimi në peshën e tyre, në pastërtinë e metalit dhe në fuqinë e qytetit që i priste ato. Pavarësisht kësaj, shkëmbimi nuk u zhduk. Sidomos në zonat rurale njerëzit vazhduan të paguanin me drithëra, vaj, bagëti, punë ose shërbime. Megjithatë, monedhat e bënë më të lehtë mbledhjen e taksave, pagimin e ushtarëve dhe punëtorëve, si dhe marrjen e kredive.



▲ Mozaik i peshkatarit, Selanika



▲ Rindërtimi i cepit të një anijeje me amfora të rreshtuara për transport



▲ Tetradrahmi athinas prej argjendi, „bufi" i famshëm

Porti ishte lidhje kyçe midis rrugëve kontinentale dhe detare. Ishte vendi ku ankoroheshin anijet, ngarkoheshin dhe shkarkoheshin mallrat, ruheshin produktet dhe paguheshin doganat dhe taksat. Marrëveshje të reja tregtare negocioheshin gjithashtu atje. Portet e mëdha kishin depo, zona tregu dhe ndërtesa administrative. U ndërtuan valëthyes dhe skela për t'u mbrojtur nga era dhe valët. Ndërtesa të tilla ishin një shenjë pasurie dhe organizimi të mirë. Pa një port të sigurt, nuk kishte tregti të besueshme detare.

Rrugët tregtare

Midis fshatrave dhe qyteteve të afërta ka pasur **shkëmbim lokal**. Shkëmbeheshin drithëra, bagëti, dru, qeramikë, kripë, objekte metalike, lëkurë dhe lesh. Transporti kryhej me karroca, kafshë bartëse ose anije të vogla. Një shkëmbim i tillë kishte më pak rrezik dhe kosto më të ulët, ndërsa lidhjet shpesh ishin personale, përmes të afërmve, fqinjëve ose ndërmjetësve të njohur. Shkëmbimi mbështeste jetën e përditshme në qytet dhe siguronte ushqim, dru për djegie, materiale ndërtimi dhe mjete.

Tregtia në distanca të gjata lidhte Detet Adriatik, Egje dhe të Zi, si dhe brigjet e Mesdheut lindor. Për të nevojiteshin anije, ekipe me përvojë, porte të sigurta, depo dhe njohuri të mira të çmimeve dhe kërkesës. Këto rrjete transportonin më shpesh produkte me vlerë të lartë në peshë, si vera, vaji, metale dhe qeramika e mirë. Kur kishte një nevojë të madhe, transportoheshin edhe mallra me shumicë, veçanërisht drithëra.

Fitimet nga tregtia në distanca të gjata ishin të mëdha, por edhe rreziqet. Ka pasur stuhi, mbytje anijesh, pirateri dhe luftëra. Prandaj, tregtia shpesh varej nga pushteti politik. Qytetet me flota të forta ose aleanca të forta mund të mbronin më lehtë rrugët tregtare dhe të impononinkushtet e shkëmbimit.

Kolonizimi

Kolonizimi ishte themelimi i vendbanimeve të reja nga një qytet amë. Ato zakonisht ndërtoheshin në bregdete me një port të mirë dhe qasje në tokë pjellore ose lëndë të para. Arsyet ishin të ndryshme: mungesa e tokës së punueshme, rritja e popullsisë, konfliktet politike ose dëshira për të kontrolluar poste të rëndësishme tregtare. **Kolonia** u themelua me një udhëheqës themelues dhe rite fetare që konfirmonin lidhjen me vendin amë. Kjo lidhje vazhdoi përmes kulteve, festivaleve, marrëdhënieve diplomatike dhe tregtisë. Megjithatë, kolonia u zhvillua si bashkësi e veçantë me interesat e veta.

Efekti ekonomik ishte i dyfishtë. U hap qasja në toka dhe burime të reja, të tilla si drithëra, dru, xeherore metalike, kripë dhe peshk. Në të njëjtën kohë rrjeti tregtar u zgjerua dhe rrethi i kontakteve u rrit. Kolonitë u bënë një urë lidhëse midis qyteteve greke, popullsisë vendase dhe tregtarëve nga brigjet e tjera. Kjo lejoi shkëmbimin e teknologjive, stileve të qeramikës, zgjidhjeve të ndërtimit dhe mënyrave të jetesës;

A e dini se...

Tetradrahmët athinase prej argjendi, të njohur si „bufa", ishin ndër monedhat më të famshme në botën antike. Në njërën anë ishte paraqitur perëndesha Athina, e në anën tjetër – bufi, simboli i saj i dallueshëm. Këto monedha përdoreshin jo vetëm në Athinë, por edhe në shumë vende të tjera, sepse tregtarët besonin në peshën e tyre dhe pastërtinë e argjendit.

por kishte edhe konflikte për tokën, mosmarrëveshje për portet dhe rezistencë nga popullsia vendase. Kolonizimi ndonjëherë ishte proces plot negociata, përshtatje dhe shpesh tensione.



▲ Port i lashtë me ndërtesa portuale, depo dhe hapësira tregtare, ilustrim

Urbanizimi dhe jeta në qytet

Urbanizim do të thotë ngritja e qyteteve dhe zhvillimi i funksioneve dhe ndërtesave të qytetit: tregje, punëtori, depo, shërbime portuale dhe ndërtesa publike. Qyteti ishte një vend ku njerëzit, mallrat dhe informacioni bashkoheshin. Sa më shumë përhapej tregtia, aq më shumë zhvilloheshin zanatet. Zejtarët dhe tregtarët u bënë grupe të rëndësishme në mjedisin urban, së bashku me detarët, mbajtësit e mallit dhe shkruesit. Puna e tyre mundësoi funksionimin e përditshëm të qytetit, ndërsa në kohë bumi ekonomik ata madje mund të bëheshin të pasur.

Hulumtoni

Shënoni katër hapësira në hartë: Detin Egje, Detin Adriatik, Detin e Zi dhe Mesdheun lindor. Pastaj zgjidhni një produkt – drithëra, verë, vaj ose metal – dhe shpjegoni rrugët që mund të ketë ndjekur nga vendi i prodhimit të tij në një treg të largët. Me disa fjali përshkruani se çfarë nevojitej që ai produkt të arrinte te blerësi i tij: prodhimi, kontejnerët, transporti, porti, tregu dhe siguria gjatë rrugës.

Jetën tregtare e ndjekim përmes mbetjeve materiale: amfora për verë dhe vaj, pesha dhe masa, monedha, vula në enë, depo dhe ndërtesa portuale. Në disa qytete u formuan lagje të ndara me punishte dhe depo, ndërsa portet u bënë një zgjatim i tregut. Prodhimi më i madh krijoi shkëmbim më të madh, e kjo kërkoi një qytet më të mirë të rregulluar. Qytetet më të forta mund të financonin ndërtesa publike, të tilla si tempuj, veranda, rrugë dhe shatërvanë. Ndërtesa të tilla

Pyetje për diskutim

Ekonomia në kohët e lashta nuk varej vetëm nga fakti nëse diçka prodhohej. Po aq të rëndësishme ishin edhe ruajtja, anijet, portet, rrugët, masat, monedhat dhe siguria politike. Pra, pasuria nuk krijohej vetëm në fusha, por edhe në kontrollin e lëvizjes së mallrave.

- Çfarë ishte më e rëndësishme për pasurinë e një qyteti: toka pjellore apo një port i mirë? Shpjegoni.
- A i përfitoi më shumë kolonizimi qytetet themeluese apo krijoi më shumë konflikte me popullsinë vendase?



▲ Furrë nga një punishte qeramike, Bjala, Bullgari

kishin përfitime praktike, dhe në të njëjtën kohë demonstronin pasurinë dhe ambiciet e komunitetit.



Mbetjet e kolonisë greke Histria afër Konstancës, Rumani

Rrjetet ekonomike në lashtësi duhen parë si një e tërë. Bujqësia ishte themeli. Zanatet ishin lidhja që transformonte tepricat në mallra për shitje. Rrugët tregtare ishin arteriet përgjatë të cilave lëviznin produktet dhe pasuria. Kolonizimi zgjeroi rrjetin dhe së fundmi qyteti ishte vendi ku këto procese konvergjonin dhe menaxhoheshin. Kur një lidhje dobësohej, për shembull për shkak të një korrjeje të dobët, luftës, piraterisë ose bllokimit të ngushticave, pasojat ndiheshin në të gjithë rrjetin. Ato reflektoheshin në çmime, treg, politikë dhe jetën e përditshme.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat ishin produktet kryesore bujqësore të kohës së lashtë dhe pse disa prej tyre ishin të përshtatshme për tregti në distanca të gjata?
2. Çfarë roli luanin agora dhe porti në jetën ekonomike të qytetit?
3. Si e lehtësuan monedhat shkëmbimin, taksat dhe pagesën e ushtarëve dhe punëtorëve?
4. Si ndikuan kolonizimi dhe urbanizimi në zgjerimin e rrjeteve tregtare?

6. Sistemet e lashta fetare të Gadishullit Ballkanik

Format themelore të besimeve

Bota e lashtë dominohej nga politeizmi, d.m.th. besimi në perëndi të shumta. Çdo hyjni kishte fushat e veta të aktivitetit: disa shoqëroheshin me qiellin, detin ose bujqësinë, të tjerat me pjellorinë, luftën, botën e nëndheshme ose mbrojtjen e qytetit dhe shtëpisë. **Panteoni** ishte emri i dhënë koleksionit të hyjnive të nderuara nga një bashkësi. Megjithatë, nuk ishte i njëjtë kudo: i njëjti zot mund të kishte emër, epitet ose formë lokale të ndryshme në një qytet ose rajon tjetër. Prandaj, feja e lashtë nuk kishte një dogmë të vetme dhe një tekst të shenjtë të detyrueshëm. Gjëja më e rëndësishme ishte që riti të kryhej saktë: në vendin e duhur, në një ditë të caktuar dhe sipas një rendi të caktuar.



▲ Pllaka që përshkruante një kult të pasur politeist

Feja ishte thellësisht e ngulitur në jetën e përditshme. Nuk reflektohej vetëm në tempull, por edhe në shtëpi, familje dhe punë. Shenjtëroret, altarët dhe tempujt ishin qendra të dukshme të komunitetit. Atje bëheshin flijime, bëheshin lutje, bëheshin oferta dhe festoheshin fitore ushtarake, traktate ose ngjarje të rëndësishme. Përveç atyre publike, kishte edhe kulte shtëpiake që lidheshin me vatrën, paraardhësit, lindjen, martesën dhe ritet e varrimit. Kështu, feja lidhte jetën private të familjes me jetën publike të komunitetit.

▼ Mbetjet e tempullit të Apolonit në shenjtëroren në Delfi



Pyetje për diskutim

Në kohët e lashta feja nuk ishte e ndarë nga jeta publike. Por përveç kulteve publike, njerëzit kërkonin edhe mbrojtje personale, pastrim dhe shpresë përmes mistereve dhe orakujve.

- Ç'mendoni se ishte më e rëndësishme për njerëzit: kryerja e saktë e një rituali publik apo ndjenja personale e mbrojtjes dhe shpëtimit të ofruar nga kultet misterioze? Shpjegoni.
- A tregoi qeveria romake, duke pranuar dhe përshtatur kultet lokale, tolerancë fetare apo ishte një mjet për ta bërë më të lehtë sundimin? Shpjegoni.

Hulumtoni

Bëni një tabelë krahasimi për tri format fetare të përmendura në mësim: kulti publik i qytetit, kulti misterioz dhe kulti autokton vendas.
Bëni kërkime në internet dhe shkruani për secilën: ku praktikohej, kush mund të merrte pjesë, cilat rituale kryheshin dhe çfarë roli luante në jetën e komunitetit? Së fundmi, shpjegoni me disa fjali se si feja si detyrim publik ndryshon nga feja si kërkim personal për mbrojtje dhe shpresë.

Në botën greke, përveç traditave lokale, ekzistonte edhe një hapësirë më e gjerë fetare. **Shenjtëroret panhelenike**, si Delfi dhe Olimpia, mblidhnin njerëz nga shumë polise të ndryshme; megjithëse ritet dhe festat nuk ishin të njëjta në të gjitha vendet, perënditë më të mëdha nderoheshin kudo. Çdo qytet kishte kalendarin e vet fetar, hyjnitë e veta mbrojtëse dhe shenjtëroret e veta të rëndësishme. Feja e lashtë ishte në të njëjtën kohë si lokale ashtu edhe e përbashkët për një territor më të gjerë.

Kultet, sakrificat dhe festat

Kulti është një mënyrë e organizuar për të nderuar një hyjni përmes lutjeve, ofertave, flijimeve, procesioneve, festave dhe përkushtimeve. Vendi i shenjtë mund të ishte një tempull i madh në një qytet, por edhe një altar në një kodër, në një shpellë, në një pyll ose në një qafë malore. Shumë kulte ishin të lidhura me natyrën, kështu që shenjtëria e një vendi shpesh varej nga traditat dhe mosha e tij. Në vendet e shenjta kishte rregulla: kush lejohej të hynte, kur kryhej riti, çfarë lejohej të sillej dhe kush ishte përgjegjës për sakrificën. Në qytetet greke priftërinjtë dhe zyrtarët e tjerë vepronin më shpesh brenda institucioneve të qytetit. Atje feja dhe jeta politike ishin të lidhura ngushtë.

Pika qendrore e festë publike ishte sakrifica. Sakrificat e kafshëve ishin më të zakonshmet, por ofroheshin edhe vera, vaji, drithërat, mjalti, frutat dhe ëmbëlsirat. Një pjesë e ofertës i kushtohej perëndisë, ndërsa pjesa tjetër ndahej nga pjesëmarrësit. Sakrifica ishte si akt fetar ashtu edhe ngjarje shoqërore. Përmes saj konfirmohej rendi në komunitet: dihej se kush e udhëhiqte procesionin, kush e ofronte sakrificën dhe kush merrte pjesë në tryezën e përbashkët. **Festat** ishin të lidhura me kalendarin, stinët, korrjen, vreshtarinë, blegtorinë dhe ditët e rëndësishme të qytetit. Ato shpesh përfshinin gara atletike, muzikë, kore, shfaqje dramatike dhe festa publike. Kështu, feja ndikoi edhe në arsim dhe art.

Në botën romake ideja themelore ishte të ruhej paqja me perënditë, domethënë një marrëdhënie e duhur midis bashkësisë dhe hyjnive. Romakët besonin se shteti do të kishte sukses nëse ritualet kryheshin saktë dhe nëse perënditë respektoheshin sipas rregullave të përcaktuara. Krahasuar me të tjerët, feja romake ishte e organizuar më ngushtë. Për shembull, kishte **kolegje priftërore** si pontifeksi dhe augurët: pontifeksi merrej me rregullat e adhurimit publik dhe kalendarin, dhe augurët interpretonin shenja që konsideroheshin mesazhe hyjnore. Në raste të rëndësishme vërehej fluturimi i shpendëve, bubullima dhe fenomene të tjera të pazakonta. Nëse një shenjë konsiderohej e pafavorshme, riti mund të përsëritej. Kjo qasje rituale i lejonte Romës të pranonte më lehtë kulte të reja, për sa kohë që ato nuk prishnin stabilitetin publik dhe besnikërinë ndaj shtetit.

Kultet e misterit dhe orakujt

Përveç atyre publike, në kohët e lashta ekzistonin edhe **kultet misterioze**. Hyrja në to bëhej nëpërmjet inicimit ose përkushtimit, ndërsa disa nga ritet ishin sekrete. Pjesëmarrësit prisnin mbrojtje personale dhe një fat më të mirë pas vdekjes. Këto kulte nuk zëvendësonin fenë publike të qytetit, por e plotësonin atë. Një person mund të merrte pjesë njëkohësisht në festivalet e qytetit, ritet shtëpiake dhe një kult misterioz.

Më të famshmet ishin **Misteret Eleusiniane**, të shoqëruara me Demeterin dhe Persefonin. Simbolika e tyre lidhej me ciklin bujqësor, zhdukjen e farërave në tokë dhe rimbirjen e tyre. Ky ritëm natyror interpretohej si shenjë ripërtëritjeje dhe shprese. Megjithëse përmbajtja e saktë e riteve më të rëndësishme mbeti sekret, dihet se misteret kishin organizim kompleks, procesione, pastrime dhe hapësirë të veçantë për inicim.



▲ Shenjtërorja e Perëndive të Mëdha të Samotrakës

Qendër e rëndësishme misterioze ishte Samotraka, një ishull në Detin Egjeverior, i famshëm për shenjtëroren e Perëndive të Mëdha. Kulti i saj tërhiqte njerëz nga rajone të ndryshme dhe kishte një reputacion më të gjerë. Në një botë me udhëtime të shpeshta, tregti dhe rreziqe në det, vende të tilla të shenjta u jepnin njerëzve një ndjenjë sigurie dhe mbrojtjeje. Prandaj, kultet e misterit ishin veçanërisht të përhapura në kohërat e rritjes së lëvizshmërisë kur njerëzit shpesh lëviznin midis qyteteve dhe rajoneve të ndryshme.

Orakujt ishin aspekt tjetër i rëndësishëm i fesë së lashtë. Në to individët ose bashkësitë kërkonin këshilla nga perënditë në lidhje me martesën, udhëtimin, kolonizimin, luftën, pronën ose ndonjë vendim tjetër. Delfi, orakulli më i famshëm, pati një ndikim të madh në jetën politike në botën greke. Sundimtarët, qytetet dhe individët vinin atje, ndërsa shenjtërorja u bë gjithashtu një vend prestigji, ku liheshin dhurata të pasura dhe ngriheshin monumente. Dodona në Epir ishte një orakull i lashtë i Zeusit me tipare lokale. Shumë pllaka plumbi me pyetje që njerëzit u bënin perëndive u gjetën atje.

A e dini se...

Në Dodonë u gjetën më shumë se 4.000 pllaka plumbi me pyetje që njerëzit u bënin perëndive. Në këto pllaka të vogla e të holla plumbi, njerëzit shkruanin shqetësime nga jeta e përditshme: martesa, ndarja, lindja e fëmijës, shëndeti, udhëtimi, puna, zgjedhja e profesionit, shërbimi ushtarak dhe çështjet bujqësore. Midis tyre kishte shumë pyetje që lidheshin me të korrat, pjellorinë e tokës dhe sigurimin e ushqimit. Shkrimet dhe dialektet e ndryshme në pllaka tregojnë se njerëz nga rajone të ndryshme vinin në orakull.



▲ Pllaka plumbi nga Dodona me pyetje dhe kërkesa drejtuar orakullit



▲ Relievi votiv që përshkruan heroin trak

Kultet autoktone, sinkretizmi dhe integrimi romak

Në rajone të tjera të Ballkanit nderoheshin edhe **hyjnitë** autoktone ose më saktë **lokale**. Ato shpesh shoqëroheshin me male, lumenj ose burime, me pjellorinë e tokës dhe mbrojtjen e bashkësisë. Paraardhësit heroikë ose mbrojtësit vendas gjithashtu luanin një rol të rëndësishëm. Kulte të tilla ishin të lidhura ngushtë me territorin dhe kujtesën historike të banorëve të tij.

Me zgjerimin e shteteve helenistike dhe më vonë të Romës, këto kulte nuk u zhdukën. Përkundrazi, shumë prej tyre u përshtatën me kushte të reja. **Sinkretizmi** filloi të shfaqej, d.m.th. bashkimi dhe afrimi i traditave të ndryshme fetare. Hyjnia vendase mund të emërtohej me një emër grek ose romak, ndërsa kuptimi i vjetër vazhdoi të jetonte në të njëjtin shenjtëror dhe në të njëjtin komunitet. Ndryshimi fetar ose politik nuk nënkuptonte një ndërprerje të plotë me traditat e mëparshme.

Një shembull i mirë i një përshtatjeje të tillë është „heroi trak", i përshkruar shpesh si kalorës në relieve dhe monumente. Kulti i tij ishte i përhapur në provincat ballkanike të Perandorisë Romake. Në të njëjtën kohë qeveria romake përhapi edhe **kultin perandorak**, domethënë nderimin e organizuar të perandorit dhe familjes së tij si simbol të shtetit dhe besnikërisë ndaj tij. Në qytetet provincial, ky kult shoqërohej me këshillat e qyteteve, elitat lokale dhe ceremonitë publike.

Një peizazh fetar i larmishëm u krijua në qytetet ballkanike. Ai përmbante njëkohësisht kulte tradicionale, hyjni lokale, rite shtetërore romake dhe kulte që u përhapën përmes ushtrisë, tregtisë dhe lëvizjes së popullsisë. Qytete si Stobi tregojnë se diversiteti fetar ishte një tipar i përhershëm i jetës provinciale. Traditat e vjetra vazhduan të jetonin dhe format e reja të adhurimit u përfshinë në rendin më të gjerë të Perandorisë Romake.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Ç'është politeizmi dhe panteoni?
2. Çfarë roli luanin kultet, sakrificat dhe festat në bashkësitë e lashta?
3. Si ndryshonin kultet misterioze nga feja publike e qytetit?
4. Çfarë domethënie kanë termat „sinkretizëm" dhe „kult perandorak" në kohën romake?



▲ Një pjesë e Augusteumit, tempull i dedikuar kultit të Perandorit Oktavian August, në qytetin e lashtë të Naronës pranë Metkoviqit të sotëm, Kroaci

7. Kultura materiale e Ballkanit në periudhën paraklasike

Periudha paraklasike mbulon periudhën e gjatë parahistorike dhe historike të hershme që i paraprin epokës klasike. Ka pak burime të shkruara për këtë kohë ose aspak, kështu që mësojmë më shumë nga **kultura materiale**. Ajo përfshin vendbanime, shtëpi, enë, vegla, armë, bizhuteri dhe varre. Mbetje të tilla janë gjetur në të gjithë Ballkanin, ndërsa më mbresëlënëse janë gjetjet nga Lepenski Vir dhe Vinça në Serbi, Butmir në Bosnjë, Karanovë dhe Varna në Bullgari, Tumba Maxhari dhe Trebenishta në vendin tonë, si dhe nga disa lokalitete në Shqipëri dhe Greqi. Përmes tyre arkeologët ndjekin jetën e përditshme, prodhimin, shkëmbimin dhe dallimet shoqërore.

▼ Skulptura guri nga Lepenski Vir, Serbi



Vendbanimi dhe jeta e përditshme

Vendbanimi është një nga burimet kryesore për jetën në periudhën paraklasike. Në to arkeologët zbulojnë shtëpi, vatra, furra, gropa, enë, mullinj drithërash dhe vegla të ndryshme. Gjetje të tilla tregojnë se si jetonin njerëzit, çfarë hanin dhe si punonin.

Në **Lepenski Vir**, në brigjet e lumit Danub, janë zbuluar shtëpi me formë karakteristike dhe skulptura guri. Kjo dëshmon për një vendbanim të organizuar mirë, por edhe për rëndësinë e ritualeve lokale. Në Vinçë, afër Beogradit, u zbulua një vendbanim i madh me shumë qeramikë, figurina dhe gjurmë artizanati. Këto gjetje tregojnë se atje ka pasur një jetë të zhvilluar dhe të qëndrueshme.



▲ „Paraardhësi", skulpturë karakteristike nga Lepenski Vir

Në Fushëgropën e Shkupit, Tumba Maxhari është një shembull i mirë i një teli, domethënë një vendbanimi që u ngrit dhe u rindërtua në të njëjtin vend për shekuj me radhë. Kur shtëpi të reja u ndërtuan mbi ato më të vjetra, gradualisht u krijuan më shumë shtresa. Kjo u lejon arkeologëve të gjurmojnë ndryshimet me kalimin e kohës. Modele shtëpish janë gjetur gjithashtu në Tumba Maxhari, të cilat na ndihmojnë të kuptojmë më mirë pamjen e shtëpisë dhe planimetrinë e saj të brendshme. Edhe në Karanovë, një vend në Bullgari, sekuenca e gjatë e shtresave të vendbanimeve na lejon të ndjekim zhvillimin e vendbanimeve gjatë shumë shekujve.



▲ Rindërtimi i një shtëpie neolitike në Tumba Maxhari

Gadishulli Ballkanik ishte një rajon me një zhvillim të gjatë dhe shumë të larmishëm. Vendbanimet nuk mbetën të njëjta; ato ndryshuan me kalimin e kohës, e bashkë me to ndryshoi edhe mënyra e jetesës.

Prodhimi, qeramika dhe metali

Qeramika është një nga gjetjet arkeologjike më të zakonshme. Ato përdoreshin çdo ditë dhe për këtë arsye janë ruajtur në sasi të mëdha. Përmes enëve qeramike mësojmë se si njerëzit gatuanin, i ruanin ushqimin dhe shërbenin vaktet. Gjithashtu tregon se sa të aftë ishin qeramikët, çfarë formash dëshironin dhe si i dekoronin enët.

Kultura e Butmirit, afër Sarajevës së sotme, është e njohur për enët e saj të formuara dhe të dekoruara me kujdes. Megjithatë, në Vinça, gjenden qeramika të mira, si dhe një numër i madh figurinash. Në pjesën jugore të Ballkanit, në vende të tilla si Sesklo dhe Dimini në Thesali, janë zbuluar gjithashtu vendbanime me qeramikë të zhvilluar dhe hapësira të rregulluara qartë. Në pjesë të ndryshme të gadishullit kishte bashkësi të zhvilluara me karakteristika të ndryshme. Kishte ngjashmëri midis tyre, por secili rajon kishte edhe karakteristikat e veta.



▲ Vazo nga kultura Butmir, Ilixha, Bosnjë dhe Hercegovinë

Përpunimi i metaleve ishte gjithashtu me rëndësi të madhe. Në kohët më të hershme, përdorej bakri, pastaj bronzi dhe më vonë hekuri. Ballkani është shumë i rëndësishëm për studimin e metalurgjisë së hershme, domethënë nxjerrjen dhe përpunimin e metaleve. Në disa rajone janë zbuluar gjurmë shumë të hershme të nxjerrjes dhe përpunimit të xehes. Banorët më të vjetër të gadishullit ishin të njohur mirë me burimet natyrore dhe dinin si t'i përdornin ato.

Nekropoli i Varnës, në bregdetin e Detit të Zi, është veçanërisht i njohur, ku është gjetur një bollëk objektesh ari. Ato dëshmojnë për një nivel shumë të lartë artizanati, por edhe për pasuri të madhe. Në të njëjtën kohë gjetjet tregojnë se **stratifikimi shoqëror** mund të vërehej lehtësisht. Një pjesë më e vogël e popullsisë kishte shumë më tepër prestigj dhe pasuri se të tjerët, gjë që është e dukshme edhe nga sendet e varreve në varreza.



▲ Gjetje ari nga Nekropoli i Varnës, Varna, Bullgari

A e dini se...

Në nekropolin e Varnës deri më tani janë zbuluar 294 varre dhe më shumë se 3000 objekte ari me një peshë totale prej më shumë se 6 kilogramësh. Midis tyre janë dyzet lloje të ndryshme objektesh ari që dëshmojnë për përpunimin shumë të zhvilluar të metalit. Këto gjetje janë prova mbresëlënëse arkeologjike të pasurisë së hershme dhe shfaqjes së stratifikimit shoqëror; ato tregojnë qartë ndryshimet e mëdha në pasuri dhe status shoqëror që ekzistonin në bashkësitë e asaj kohe.

Varret, bizhuteritë dhe ndryshimet shoqërore

Varret janë burim i rëndësishëm për të kuptuar bashkësitë e lashta. Përmes tyre mund të shohim se si njerëzit i trajtonin të vdekurit dhe si tregonin reputacionin e individëve dhe familjeve. Në zona të ndryshme të Ballkanit gjenden **nekropole** dhe **mogila** të sheshta, d.m.th. grumbuj prej dheu ose guri mbi varre. Ngritja e një grumbulli dheu kërkonte shumë përpjekje dhe organizim, prandaj ato shoqërohen më shpesh me shtresat më të larta.

Në grumbullin e dheut në Glasinc, Bosnjë dhe Hercegovinë, janë zbuluar armë të shumta, fibula dhe objekte të tjera metalike, të cilat dëshmojnë për një kulturë të zhvilluar të Epokës së hekurit dhe dallime të qarta në reputacionin e të ndjerit. **Armët** në varre të tilla shërbejnë gjithashtu si tregues i pozicionit të të ndjerit në bashkësi.

Në Trebenishtë afër Ohrit janë zbuluar varrime të pasura me maska të arta dhe objekte të tjera me vlerë. Një model dore me unazë, e bërë nga fletë metalike ari, u gjet gjithashtu atje. Gjetjet nga Trebenishta dëshmojnë për prestigjin e lartë të fisnikëve vendas dhe për lidhjet e forta me botën e gjerë Egjeane.

Bizhuteritë gjithashtu na japin të dhëna të rëndësishme. Fibulat, unazat, byzylykët, gjerdanët dhe diademat shërbenin si dekorim,



▲ Maskë funerali e artë nga Trebenishta, Ohër

Pyetje për diskutim

Në mësim thamë se një send nuk është provë e mjaftueshme për një përfundim të caktuar. I njëjti lloj qeramike, bizhuterie ose arme mund të ketë arritur në një vend nëpërmjet tregtisë, dhuratës, imitimit ose migrimit. Pra, një arkeolog nuk duhet të nxjerrë përfundime të mëdha nga një gjetje e vetme.

- A do të thotë gjithmonë një varr i pasur se i ndjeri ishte sundimtar ose personi më i rëndësishëm në bashkësi?
- Kur sende të ngjashme gjenden në dy vende të largëta, a është kjo provë e besueshme e migrimit njerëzor, apo mund të shpjegohet në mënyra të tjera?

Hulumtoni

Zgjidhni dy vende nga mësimi: një që ju tregon më shumë për jetën e përditshme në vendbanim dhe një që ju tregon më shumë për pasurinë dhe ndryshimet shoqërore. Për shembull, mund të krahasoni Tumba Maxhari dhe Varna ose Vinça dhe Trebenishta. Bëni kërkime në internet dhe shkruani në një tabelë me dy kolona: cilat objekte u gjetën, çfarë ju tregojnë ato për jetën e njerëzve dhe çfarë nuk mund ta dimë me siguri vetëm nga ato objekte.

por ato gjithashtu si sende varri, tregonin pasuri dhe reputacion. Në varret e pasura ka më shumë sende të tilla dhe ato janë bërë nga materiale të vlefshme, si bronzi, argjendi dhe ari. Në varret më modeste ka shumë pak ose aspak.

Shkëmbimi dhe lidhjet në Ballkan

Bashkësitë ballkanike ishin të lidhura me njëra-tjetrën, por edhe me zona të tjera më të largëta. Që në moshë të re kishte rrugë përgjatë të cilave lëviznin njerëzit, lëndët e para dhe produktet e gatshme. Lugina e Danubit, në kufirin verior të Ballkanit, ishte një lidhje e rëndësishme midis Evropës lindore dhe asaj qendrore, ndërsa luginat e lumenjve Vardar dhe Moravë lidhnin brendësinë e gadishullit me botën e Egjeut.

Për këtë shkak, në shumë lokalitete gjenden objekte që nuk burojnë nga mjedisi lokal, por kanë mbërritur nëpërmjet **tregtisë**.

Një gjetje e tillë, për shembull, janë guaska deti spondilus, të cilat përdoreshin për të bërë zbukurime dhe gjendeshin larg detit. Ngjashëm qelibari u importua nga rajonet e largëta veriore të bregdetit të Detit Baltik. Në varret dhe vendbanimet e pasura shfaqen edhe shumë enë dhe objekte të importuara nga bota e Egjeut, të cilat dëshmojnë për tregtinë dhe lidhjet kulturore shumë të zhvilluara me jugun.

Kultura materiale e Ballkanit në kohët paraklasike karakterizohet nga një zhvillim shumë i gjatë dhe i larmishëm. Nga Lepenski Viri dhe Vinça, përmes Butmirit, Karanovës dhe Varnës, deri në Glasinc, Tumba Maxhari dhe Trebenishtë, është e qartë se Ballkani kishte vendbanime të përhershme, zanate të zhvilluara, përpunim metalesh, si dhe prodhim të pasur artizanal dhe artistik. Me ndihmën e veglave, produkteve artizanale dhe veçanërisht bizhuterive dhe sendeve të tjera të varreve ne dimë shumë më tepër për të kaluarën më tëvjetër të Ballkanit sot.

Megjithatë, gjetjet arkeologjike duhet të interpretohen me kujdes. Një objekt i vetëm nuk është provë e mjaftueshme për të nxjerrë një përfundim të besueshëm. I njëjti lloj qeramike, bizhuterish ose arme mund të jetë përhapur përmes tregtisë, dhuratave, imitimit ose zhvendosjes së pronarit. Prandaj, arkeologët gjithmonë i studiojnë objektet në lidhje me vendin ku janë gjetur dhe me gjetjet e tjera përreth tyre. Vetëm në këtë mënyrë mbetjet materiale mund të kuptohen siç duhet.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Ç'përfshin kultura materiale dhe pse është kaq e rëndësishme për periudhën paraklasike?
2. Ç'mund të mësojnë arkeologët nga vendbanimet dhe objektet e gjetura në to?
3. Si na tregojnë varret dhe sendet e varreve dallimet shoqërore?
4. Pse gjetjet arkeologjike duhet të interpretohen me kujdes?

8. Kultura e Ballkanit në kohët klasike dhe helenistike

Periudhat klasike dhe helenistike ishin një kohë ndryshimesh të mëdha kulturore në Ballkan. Në kohën klasike polisi luante rolin më të rëndësishëm në jetën publike. Polisi ishte një qytet-shtet, domethënë një bashkësi me institucionet, ligjet dhe hapësirën e vet publike. Ai priste tubime, festivale, gara dhe ceremoni fetare. Ishte në një mjedis të tillë që teatri, arsimi, arti dhe arkitektura u zhvilluan. Në kohët helenistike këto forma kulturore u përhapën në një hapësirë shumë më të gjerë.



▲ Teatri antik në Filipi, një pamje e auditorit dhe hapësirës

Periudha helenistike filloi pasvdekjes së Aleksandrit III të Maqedonisë në vitin 323 para erës së re dhe zgjati deri në vitin 30 para erës së re, kur romakët pushtuan Mbretërinë e fundit të madhe Helenistike. Në atë kohë gjuha greke dhe elementet e kulturës greke u përhapën në një territor më të madh. Në fillim ato ishin një shenjë prestigji dhe arsimi, e më vonë u bënë mjete të rëndësishme komunikimi midis popujve të ndryshëm. Ky proces quhet **helenizim** – përhapja e gjuhës, mënyrës së jetesës, artit dhe arsimit grek. Megjithatë, kjo nuk do të thoshte që të gjitha rajonet e Ballkanit u bënë të njëjta. Ndikime të reja u përzien me traditat më të vjetra lokale. Prandaj, kultura e Ballkanit në këtë kohë duhet të kuptohet si kombinim i formave të përbashkëta helenistike dhe veçorive lokale.

Teatri, gjimnazet dhe arsimi

Teatri ishte një nga pjesët më të dukshme të jetës publike. Tragjeditë dhe komeditë luheshin atje, ndërsa shfaqjet lidheshin me festa dhe festime fetare. Teatri kishte gjithashtu një rol edukativ. Atje njerëzit dëgjonin histori për perënditë, ligjet, luftën dhe sjelljen njerëzore. Një nga shembujt më të njohur është teatri në Epidaur, i njohur

Hulumtoni

Zgjidhni dy shembuj nga mësimi: një ndërtesë publike ose institucion qyteti, siç është teatri në Dion, Filipi ose Butrint, dhe një shembull mbretëror ose funeral vendas, siç është Seuthopolis, Kazanlak ose Trebenishta.
Bëni kërkime në internet dhe shkruani në një tabelë me dy kolona: cilat karakteristika të këtyre vendeve janë pjesë e botës më të gjerë klasike ose helenistike dhe cilat janë veçori lokale. Në fund përgjigjuni pyetjes me disa fjali: a nënkuptonte helenizimi identifikim, përshtatje apo diçka tjetër?

për ndërtimin e tij harmonik dhe akustikën e shkëlqyer. Teatrot u ndërtuan gjithashtu jashtë bërthamës së vjetër të botës klasike. Në Dion, Maqedoni, teatri helenistik ishte pjesë e një kompleksi të madh fetar. Në Filipi ekzistonte një teatër që dëshmon për një jetë të gjallë urbane dhe kulturore. Teatri antik në Butrint, në territorin e Shqipërisë së sotme, tregon se pjesa adriatike e Ballkanit ishte gjithashtu e përfshirë në të njëjtat rrjedha kulturore.

Pyetje për diskutim

Ndikimet kulturore nuk u përhapën kudo në të njëjtën mënyrë. Në disa mjedise teatrot, gjimnazet, gjuha greke dhe mbishkrimet publike u përvetësuan, por traditat lokale nuk u zhdukën menjëherë. Prandaj, duhet t'i kushtojmë vëmendje si përhapjes ashtu edhe mënyrës se si u përshtat.

- A nënkuptonte përhapja e gjuhës greke dhe formave helenistike një dobësim të kulturave lokale, apo u lejoi atyre komunikim më të gjerë dhe prestigj të ri?
- Pse fisnikët dhe sundimtarët vendas ishin kaq të gatshëm të pranonin teatrot, artin, gjuhën dhe arsimin? A ishte çështje shijeje, pushteti apo politike?

Burimet flasin

„Filipi nuk ishte i kënaqur me arsimimin që Aleksandri mund të merrte nga mësuesit e zakonshëm të muzikës dhe arsimit të përgjithshëm. Ai e konsideronte edukimin e një të riu kaq të vështirë dhe shumë të përgjegjshëm. Prandaj, ai i bëri thirrje filozofit të njohur Aristoteli të bëhej mësuesi i Aleksandrit. Për këtë shërbim Filipi i dha atij një shpërblim të madh.

Aristoteli vinte nga qyteti i Stagirës, të cilin Filipi e kishte shkatërruar më parë. Më vonë ai e rindërtoi qytetin dhe i lejoi banorët e tij, si ata që kishin ikur ashtu edhe ata që ishin marrë në skllavëri, të ktheheshin.

Si vend banimi dhe studimi, Filipi caktoi Shenjtëroren e Nimfave në Mieza. Atje Aristoteli e mësonte Aleksandrin e ri. Sipas traditës, stola guri dhe shtigje këmbësorësh të lidhura me Aristotelin u shfaqën në atë vend për një kohë të gjatë." (Sipas Plutarkut, „Aleksandri" 7.)



▲ Shenjtërorja e nimfave në Mieza, ku Aristoteli e mësonte Aleksandrin e ri

Arsimi gjithashtu luajti një rol të rëndësishëm. Në shumë qytete punonin mësues të retorikës, muzikës dhe letërsisë. Me rëndësi të veçantë ishte **gjimnazi** – një institucion publik në të cilin të rinjtë praktikonin dhe mësonin. Atje fitoheshin aftësi fizike, por edhe njohuri për gjuhën, muzikën dhe sjelljen publike. Gjimnazi ishte një pjesë e rëndësishme e edukimit të qytetarëve të rinj. **Filozofia** gjithashtu luante një vend të rëndësishëm në jetën kulturore. Në kohët klasike filozofët shpesh debatonin për shtetin, ligjet dhe drejtësinë;

në periudhën helenistike, i kushtohej më shumë vëmendje jetës së individit, qetësisë mendore dhe qëndrimit ndaj pasigurisë. Dy shkolla të njohura filozofike vepronin në Athinë: **Akademia** e Platonit dhe **Liceu** i Aristotelit. Aristoteli kishte lidhje me oborrin maqedonas dhe më vonë u bë mësues privat i Aleksandrit III të ri.



▲ Kopje romake e Doriforit të njohur („Mbajtës Shtizash") nga Polikleiti

Arti dhe arkitektura

Në kohët klasike arti përpiqej për masë, harmoni dhe përmasa të qarta. Kjo shihet qartë në **skulpturë**. Një nga veprat më të njohura është „Doriforos" nga Polikleiti, statujë e një shtizatari të riqë shërbeu për një kohë të gjatë si shembull i trupit ideal të njeriut. Qëndrimi i qetë, lëvizja e ekuilibruar dhe përmasat e sakta demonstrojnë mirë idealin klasik të bukurisë. Në kohët helenistike arti filloi të ndryshonte. Figurat u bënë më dinamike, lëvizjet u theksuan më fort dhe fytyrat më ekspresive. Artistët ishin të interesuar në emocione, tension dhe përshtypje të forta. Shembull i mirë i këtij ndryshimi janë veprat e Lisipit të Sikionit, skulptorit personal të Aleksandrit III. Karakteristika të ngjashme mund të shihen në **relievet** nga altari i madh në Pergamon, në Azinë e Vogël.



▲ Relievi nga Altari i Madh në Pergamon

Piktura ishte gjithashtu një pjesë e rëndësishme e jetës artistike. Megjithëse veprat e piktorëve të lashtë janë zhdukur kryesisht, shkrimtarët e lashtë përmendin mjeshtra të njohur dhe përshkruajnë veprat e tyre. Apelesi i Kosit, piktori i oborrit të Aleksandrit III, konsiderohej një nga piktorët më të mëdhenj të kohës së tij. Arti ishte i lidhur ngushtë me jetën publike dhe përfaqësimin e pushtetit. **Arkitektura** kishte gjithashtu një rëndësi të madhe. Tempujt, teatrot, sheshet, portikët dhe pallatet formësuan pamjen e qyteteve helenistike. Këto qytete shpesh kishin ndërtesa monumentale dhe rrugë të gjera. Aleksandria në Egjipt dhe Pergami në Azinë e Vogël u bënë qendra të mëdha kulturore. Ato ishin gjithashtu shtëpia e dy prej bibliotekave më të njohura në botën helenistike.



▲ Skulptura e njohur helenistike „Nike e Samotrakës"

Mjediset kulturore lokale

Në Ballkan këto ndikime kulturore nuk u përhapën në të njëjtën mënyrë në të gjitha rajonet. Në brendësi të Gadishullit popullsia lokale pranoi format e reja artistike dhe urbane, por shpesh i përshtati ato sipas nevojave të veta. Qendra të forta sunduese u zhvilluan në Thraki. Seuthopoli, qyteti i sundimtarit Seutes III, është një shembull i mirë i një hapësire urbane të rregullt dhe i lidhjes së zakoneve lokale me format më të gjera helenistike të jetës. Përzierja e ndikimeve shihet edhe në botën funerare trake. Afresket nga varri mbretëror në Kazanlak janë të një cilësie të lartë artistike dhe korrespondojnë me shijen e kohës, por ato pasqyrojnë qartë edhe traditat vendase.



▲ Afresk nga varri trak në Kazanlak, Bullgari

Procese të ngjashme gjenden edhe në Ballkanin perëndimor dhe rajonin e Adriatikut. Në Daorson, në territorin e Bosnjës dhe Hercegovinës së sotme, janë zbuluar ledhe të forta dhe gjurmë të jetës së zhvilluar urbane. Ato dëshmojnë për lidhje me botën helenistike. Në Apoloni, në Shqipërinë e sotme, ndërtesat publike dhe arsimi tregojnë një mjedis kulturor të zhvilluar. Buleuterioni, një ndërtesë në të cilën mblidhej këshilli i qytetit, është veçanërisht i famshëm. Lidhje të ngjashme vihen re edhe më tej në brendësi të vendit. Varret e pasura nga Trebenishta, ana e Ohrit, me maska të arta, bizhuteri dhe armë, kanë tipare lokale, por në të njëjtën kohë dëshmojnë për ndikime të forta të jashtme. Fisnikët dhe sundimtarët në veçanti i pranuan me gatishmëri këto forma të reja kulturore dhe i përshtatën ato në mjedisin lokal. Disa prej tyre, si mbreti maqedonas Arkelau, u bënë patronarë të arteve. Shumë piktorë, skulptorë dhe shkrimtarë të shquar jetuan dhe punuan në pallatin e Arkelaut, më i dalluari prej të cilëve ishte dramaturgu athinas Euripidi.

A e dini se...

Tragjediani i famshëm athinas Euripidi u largua nga Athina në vitin 408 para erës së re me ftesë të mbretit maqedonas Arkelau dhe vdiq në Maqedoni në vitin 406 para erës së re. Në vitet e fundit të jetës së tij, ai qëndroi në oborrin mbretëror maqedonas, ku Arkelau mblodhi poetë, artistë dhe intelektualë të famshëm. Atje ai shkroi edhe dy drama, „Arkelau" dhe „Baku". Gjatë kohës së Arkelaut në oborr u zhvillua një aktivitet i gjallë kulturor: midis të ftuarve të tij ishin tragjediani Agathon i Athinës, poeti Hajrol i Samos, muzikanti Timotheu i Miletit dhe shumë figura të tjera kulturore.

Lidhjet e letërsisë, gjuhës dhe kulturës

Kjo na tregon se **lidhjet kulturore** u përhapën edhe përmes gjuhës, letërsisë dhe mbishkrimeve. Në kohët helenistike greqishtja përdorej në tregti, administratë dhe mbishkrime publike në pjesën më të madhe të Gadishullit Ballkanik. Kjo ua lehtësoi komunikimin njerëzve me prejardhje të ndryshme. Kjo ishte veçanërisht e rëndësishme për tregtarët, administratorët, ushtarët dhe njerëzit e arsimuar. Gjuhët lokale, megjithatë, nuk u zhdukën papritur. Ato vazhduan të fliteshin, por nuk u përdorën në formë të shkruar, kështu që kemi pak prova të shkruara për to. Rreth 150 fjalë janë ruajtur nga gjuha e maqedonasve të lashtë, vetëm rreth njëzet nga **thrakishtja** dhe edhe më pak nga ilirishtja. Asnjë fjali e vetme me tekst të vazhdueshëm nuk është ruajtur. Mbishkrimet në ndërtesat publike, shpalljet, ligjet, madje edhe mbishkrimet në gurët e varreve janë shkruar ose në greqisht ose në latinisht.

Bibliotekat gjithashtu luajtën një rol të madh në përhapjen e kulturës. Ato mblodhën, ruajtën dhe studiuan veprat e letërsisë antike. Me kalimin e kohës ato u bënë edhe qendra të rëndësishme shkencore. Bibliotekat më të njohura nuk ndodheshin në Ballkan, por ndikimi i tyre u ndje edhe këtu. Studiues, mësues dhe qarqe letrare lëviznin midis qyteteve të ndryshme, duke e bërë më të lehtë transferimin e ideve, njohurive dhe modeleve kulturore.

Kultura e Ballkanit në kohët klasike dhe helenistike nuk mund të reduktohet në një ndikim të vetëm dhe në një model të vetëm. Në këtë hapësirë bota klasike greke dhe traditat kulturore lokale u bashkuan. Nga ai bashkim dolën forma të reja të jetës urbane, artit, arsimit dhe kulturës publike. Gadishulli Ballkanik ishte një hapësirë e përzierjes, pranimit dhe përshtatjes së ndikimeve të ndryshme kulturore.



▲ Brendësia e një biblioteke të lashtë, paraqitje artistike

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Ç'ndryshoi në kulturën e Ballkanit në kohët klasike dhe helenistike?
2. Çfarë roli luajtën teatri dhe gjimnazi në jetën publike?
3. Cili është ndryshimi midis artit klasik dhe atij helenistik?
4. Si u përzien ndikimet helenistike dhe traditat lokale në Ballkan?

9. Ndikimi romak në hapësirat ballkanike

Pushtimi romak i Ballkanit, i cili filloi në shekullin II para erës së re, nuk nënkuptonte vetëm ndryshim pushteti. Me sundimin romak u përhapën forma të reja të planifikimit urban, administratë e ndryshme, rregulla të reja ligjore dhe përdorim më i gjerë i gjuhës latine në jetën publike. Këto ndryshime nuk u ndjenë njësoj kudo, por në qytete dhe përgjatë rrugëve kryesore ato ishin veçanërisht të dukshme. Pushteti romak u ruajt me ushtrinë, por edhe përmes planifikimit të qyteteve, ndërtimit të infrastrukturës dhe përfshirjes së popullsisë lokale në institucione të reja.

▼ Forumi, rrugët dhe rrjeti urban në Shkup



Urbanizmi romak dhe forumi si qendër e qytetit

Një nga pasojat më të dukshme të pranisë romake ishte transformimi i qyteteve. **Urbanizmi** romak bazohej në planifikim të qartë hapësinor. Në shumë qytete rrugët ishin të rregulluara në një rrjet të rregullt. Rrugët kryesore zakonisht quheshin „kardo", në drejtimin veri-jug, dhe „dekumanus", në drejtimin lindje-perëndim. Kryqëzimi i tyre përcaktonte hapësirën e sheshit kryesor publik, forumit.

Forumi ishte qendra e qytetit romak. Ishte një hapësirë e hapur për tubimin e njerëzve dhe një vend ku zhvilloheshin çështjet më të rëndësishme publike. Atje shpalleshin vendime, zhvilloheshin procedura gjyqësore, negocioheshin marrëveshje tregtare dhe kryheshin ritualet ceremoniale ose të kultit. Ndërtesat kryesore publike ndodheshin rreth forumit, e pikërisht ai demonstronte më së miri lidhjen midis qeverisë, ekonomisë dhe jetës publike.

Skupi është një shembull i mirë i një qyteti me tipare të forta romake. Si koloni romake, ai ishte i organizuar sipas rregullave urbane romake dhe luajti një rol të rëndësishëm në përhapjen e mënyrës romake të jetesës. Stobi, nga ana tjetër, u zhvillua në një qytet të rëndësishëm falë vendndodhjes së tij në bashkimin e lumit Cërna Reka me Vardarin, por edhe për lidhjen e tij me rrugët kryesore rrugore. Në antikitetin e vonë, ai ishte një qendër e rëndësishme administrative dhe kishtare, siç mund të shihet nga pasuria e ndërtesave të tij publike.



▲ Ndërtimi i dyshemesë së banjave romake në Stobi

Rrugët, gurët kilometrikë dhe furnizimi me ujë

Pushteti romak u forcua gjithashtu përmes ndërtimit të infrastrukturës. Rrugët ishin me rëndësi vendimtare për Perandorinë. Ato mundësuan lëvizjen e shpejtë të ushtrisë, menaxhimin më të lehtë të provincave, transmetimin e mesazheve dhe transportin e mallrave. Prandaj, rrugët romake ishin pjesë e organizimit shtetëror.

Rruga më e njohur në Ballkanin jugor ishte **Via Egnatia**. Ajo u ndërtua në shekullin II para erës së re dhe lidhte Detin Adriatik me Selanikun dhe rajonet lindore të perandorisë. Përmes saj qytetet ballkanike u përfshinë më lehtë në lidhjet tregtare dhe politike të Mesdheut. Lihnida dhe Heraklea Linkestis ishin të lidhura me këtë rrjet rrugor, rëndësia e të cilit ishte për shkak si të kushteve lokale ashtu edhe të përfshirjes së tyre në sistemin më të gjerë romak.

Dëshmi e organizimit dhe mirëmbajtjes së rrugëve janë gurët kilometrikë. Këto ishin shtylla guri të vendosura përgjatë rrugës, në të cilat regjistrohej distanca, e shpesh emri i perandorit gjatë kohës së të cilit u ndërtua ose u rinovua rruga. Kështu, rruga përfaqësonte si një lidhje praktike ashtu edhe një shenjë të autoritetit shtetëror.

Furnizimi me ujë ishte gjithashtu i rëndësishëm për zhvillimin e qyteteve. Romakët ndërtuan kanale, tuba, rezervuarë dhe akuadukte për të sjellë ujë në qytete. Falë kësaj, mund të funksiononin banjat, shatërvanët, punishtet dhe ndërtesat e tjera publike. Atje ku furnizimi me ujë ishte i organizuar mirë, jeta në qytet ishte më e zhvilluar dhe e rregullt.

Hulumtoni

Krahasoni Skupin dhe Stobin si qytete me tipare romake. Bëni kërkime në internet dhe shkruani të dhënat e mëposhtme në një tabelë: vendndodhjen, lidhjet rrugore, ndërtesat kryesore publike, furnizimin me ujë dhe çfarë tregon zhvillimi i tyre urban rreth ndikimit romak në Ballkan. Në fund me disa fjali përgjigjuni pyetjes: a u pa më qartë ndikimi romak në garnizonet ushtarake apo në riorganizimin e hapësirës së qytetit dhe jetës publike?

A e dini se...

Amfiteatri i Durrësit është amfiteatri më i madh romak në Gadishullin Ballkanik. Ai u ndërtua në fillim të shekullit II pas erës së re në Dirrahium-in e lashtë, qytet i rëndësishëm në bregdetin Adriatik, i cili ishte lidhje me brendësinë e Ballkanit dhe rrugën Via Egnatia. Ndërtesa kishte një formë eliptike, ishte rreth 20 metra e lartë, dimensionet e saj ishin afërsisht 132 me 113 metra dhe mblidhte midis 15.000 dhe 20.000 spektatorë. Luftimet gladiatorësh dhe ngjarjet e tjera publike u zhvilluan në amfiteatër deri në shekullin IV, kur u dëmtua rëndë nga një tërmet i fortë. Në antikitetin e vonë dhe në periudhën bizantine, në ambientet e tij u ndërtuan kapela me afreske dhe mozaikë.



▲ Mbishkrim latin në gur varri nga Shkupi

Ndërtesat publike dhe ndikimet arkitekturore

Ndikimi arkitektonik romak shihet në shumë **ndërtesa publike**, të cilat përmbushnin nevojat praktike, por gjithashtu përfaqësonin rendin, fuqinë dhe pasurinë e qytetit. Në provincat romake ndërtesa të tilla kishin një rol veçanërisht të fortë, sepse nëpërmjet tyre autoriteti romak bëhej i dukshëm.

Bazilika ishte një sallë e madhe e mbuluar në të cilën kryheshin punët gjyqësore dhe afariste. Ishte një hapësirë e rëndësishme për funksionimin e përditshëm të qytetit. **Banjat** ishin një vend për higjienë, bisedë, pushim dhe socializim; ato ishin një nga pjesët më të gjalla të jetës së qytetit. **Teatrot** përdoreshin për shfaqje, ndërsa **amfiteatrot** për spektakle masive si luftime gladiatorësh dhe luftime me bisha.

Në Gadishullin Ballkanik amfiteatri në Durrës është një shembull veçanërisht i habitshëm i përhapjes së formave romake të argëtimit publik. Teatri, banja, bazilika dhe ndërtesa të tjera janë zbuluar në Stobi, të cilat dëshmojnë për një jetë të pasur publike. Në Skupi gjetjet arkeologjike dëshmojnë gjithashtu për një qytet të zhvilluar me ndërtesa publike dhe lagje të organizuara. Arkitektura romake në Ballkan ishte pjesë e një politike më të gjerë integrimi.

E drejta romake dhe qeverisja provinciale

Përveç ndërtesave dhe rrugëve, ndikimi romak ndihej fuqishëm edhe në **drejtësi** dhe administratë. Territoret e pushtuara u organizuan në provinca të qeverisura nga përfaqësues të qeverisë qendrore. Por Roma nuk mbështetej vetëm te guvernatorët provincialë. Në shumë qytete kishte këshilla dhe magjistratë lokalë që kujdeseshin për rendin, financat, ndërtesat publike dhe gjyqësorin lokal.

Një sistem i tillë ishte i rëndësishëm sepse u lejonte elitave lokale të mermin pjesë në qeverisje. Ata mblidhnin fonde, financonin ndërtesa, organizonin aktivitete publike dhe ndërmjetësonin midis popullsisë dhe shtetit. Kështu, pushteti romak u bë më i fortë dhe qytetet u integruan më lehtë në perandori.



▶ Mbetjet e bazilikës së madhe romake në Butroton, Butrinti i sotëm, Shqipëri

Në **të drejtën romake** statusi ligjor i një personi ishte shumë i rëndësishëm. Varej nga fakti se dikush a kishte të drejtën e pronës, trashëgimisë, kontratës dhe mbrojtjes gjyqësore. Në provinca jo të gjithë banorët kishin të njëjtat të drejta; kishte qytetarë romakë, banorë të lirë pa shtetësi të plotë dhe skllevër. Një ndryshim i madh ndodhi në vitin 212 pas erës së re, kur perandori Karakalla u dha shtetësinë romake të gjithë banorëve të lirë të Perandorisë. Me këtë, rregullat ligjore romake u zgjeruan edhe më tej dhe u bënë një pjesë më e rëndësishme e jetës së përditshme.

Gjuha latine dhe mbishkrimet si dëshmi historike

Gjuha latine ishte gjuha e shtetit romak, e ushtrisë dhe një pjesë e madhe e komunikimit zyrtar dhe ligjor. Në Ballkan ajo nuk i shtypi plotësisht gjuhët e tjera, veçanërisht greqishten, e cila vazhdoi të luante një rol të fortë në shumë rajone të pjesës lindore të vendit. Megjithatë, latinishtja u bë e rëndësishme aty ku nuk kishte një organizim të fortë shtetëror para mbërritjes së romakëve, veçanërisht midis fiseve në brendësi të Gadishullit Ballkanik.

Gjurmët më të qarta të gjuhës latine shihen në **mbishkrime**. Ato gjenden në gurë kilometrikë, gurë varresh, dedikime, monumente për zyrtarët, mbishkrime ndërtimi dhe pllaka nderi. Përmes tyre mësojmë se si njerëzit paraqiteshin në opinion: me emër, origjinë, shërbim, funksion ose status civil. Mbishkrimet tregojnë se komunitetet lokale gradualisht përvetësuan format romake të jetës publike. Mbishkrimet e veteranëve, zyrtarëve dhe bamirësve të qytetit janë veçanërisht të rëndësishme. Ato tregojnë se ndikimi romak nuk ishte i kufizuar vetëm në praninë e një ushtrie apo autoriteti të imponuar, por ishte i ngulitur edhe në gjuhë, nderime publike dhe në mënyrën se si njerëzit donin të kujtoheshin.

Përhapja e ndikimit romak në Ballkan ishte proces afatgjatë, i cili ndryshoi institucionet dhe zakonet e jetesës. Qytetet morën një formë të re, të ndryshme, rrugët lidhën brendësinë me Mesdheun më të gjerë, e drejta rregulloi praktikën e përditshme dhe gjuha latine la gjurmë të qëndrueshme në administratë dhe mbishkrime.



▲ Busti i perandorit Karakalla

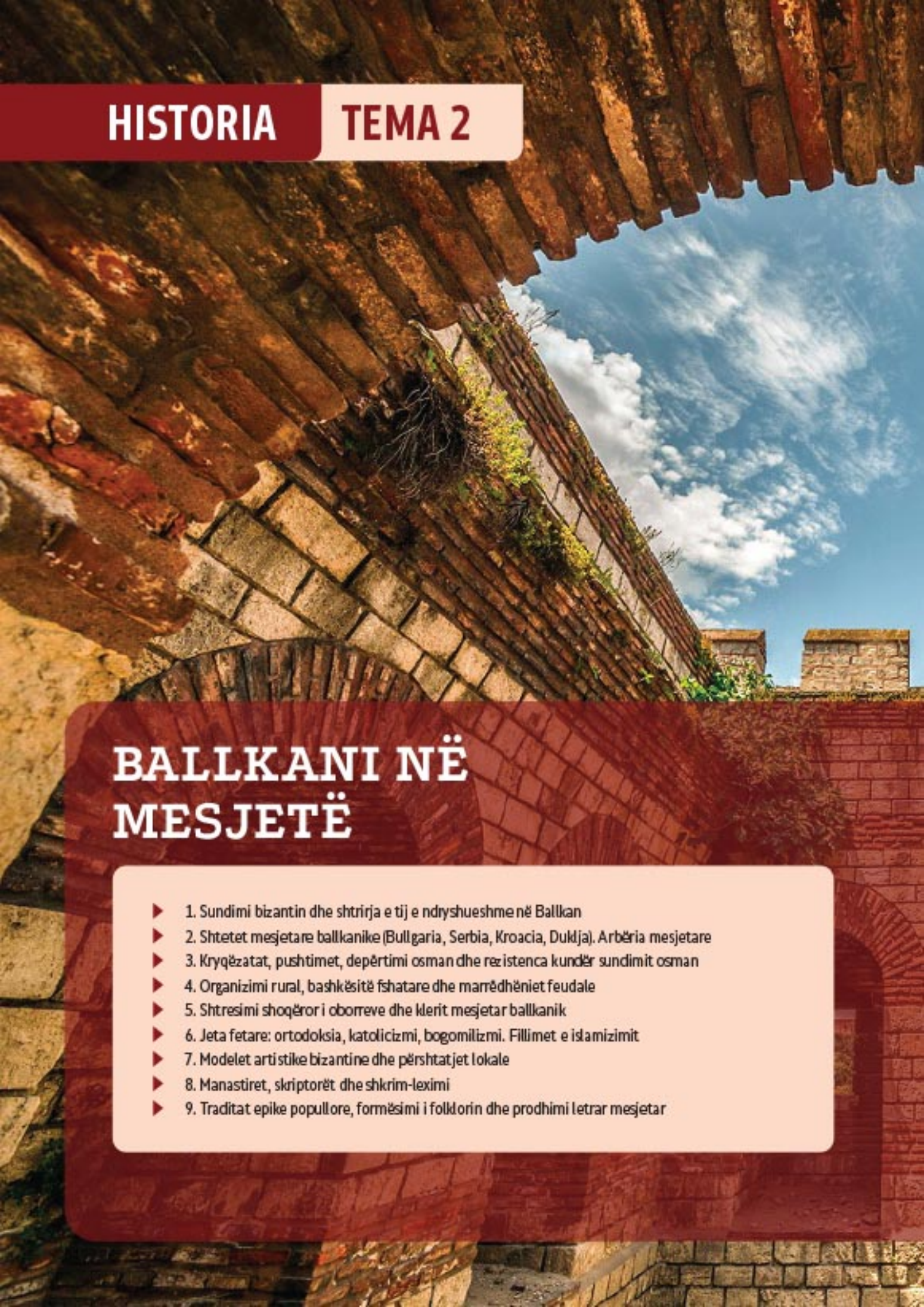
Pyetje për diskutim

Ne thamë se ndikimi romak u përhap jo vetëm përmes ushtrisë, por edhe përmes forumit, rrugëve, të drejtës, mbishkrimeve dhe planifikimit urban. Por kjo nuk do të thotë që të gjithë njerëzit në Ballkan e ndienin këtë ndikim në të njëjtën mënyrë. Ai ishte më i dukshëm në qytete dhe përgjatë rrugëve kryesore, e shumë më pak në rajonet e thella të brendshme.

- A nënkuptojnë forumi, banjat, rrugët dhe mbishkrimet latine se një qytet u bë plotësisht „romak", apo tregojnë vetëm praninë e autoritetit romak?
- Ç'ndryshoi më shumë jetën e njerëzve: ndërtesat dhe rrugët romake apo e drejta dhe marrja e shtetësisë romake? Shpjegoni.

Kontrolloni atë që keni mësuar

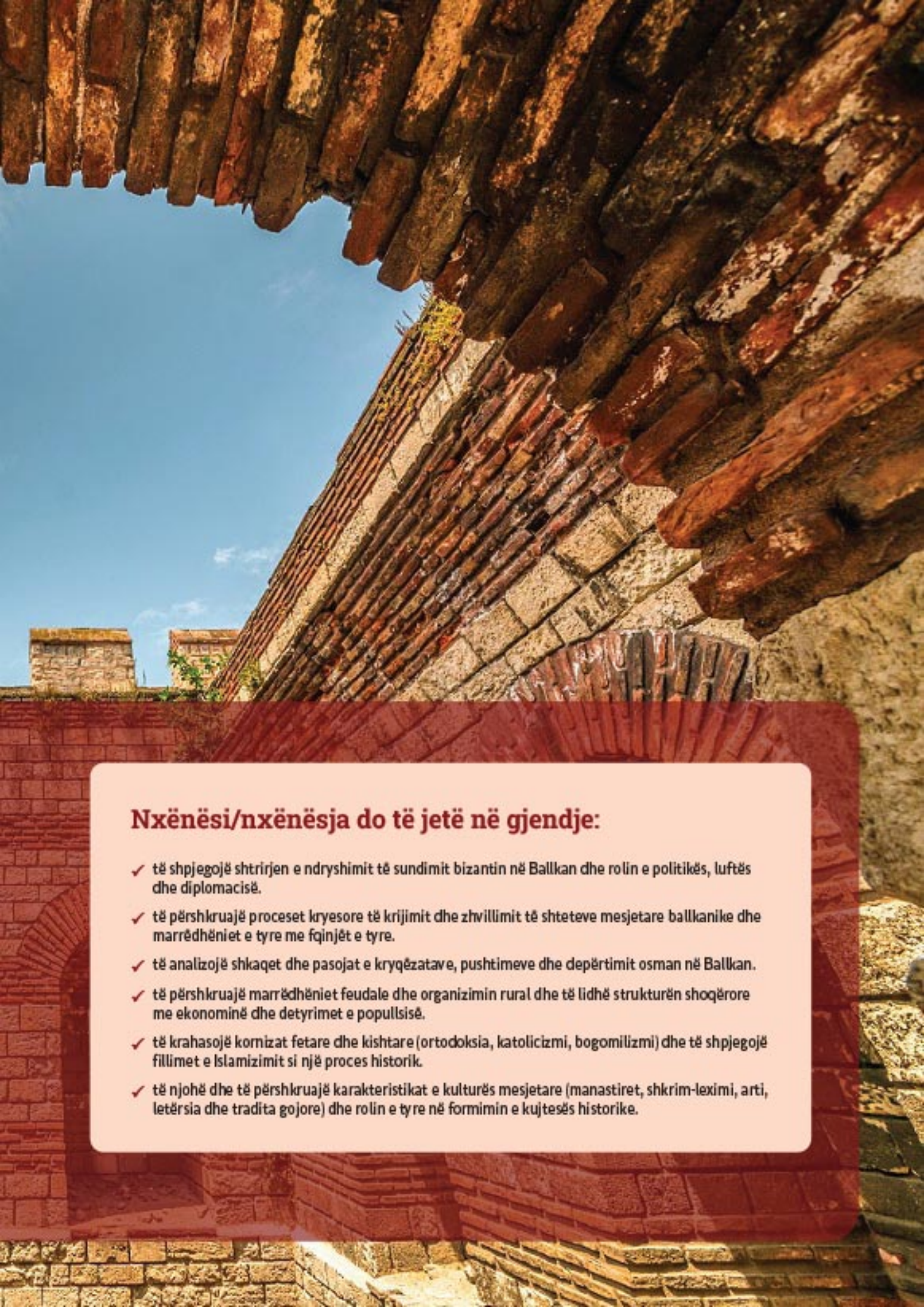
1. Ç'ishte forumi dhe çfarë roli luante në qytetin romak?
2. Pse rrugët, gurët kilometrikë dhe furnizimet me ujë ishin kaq të rëndësishme për qeverinë romake?
3. Si ndikuan e drejta romake dhe statusi ligjor në jetën e banorëve të provincave?
4. Çfarë informacioni na japin mbishkrimet latine për njerëzit dhe jetën publike në Ballkan?



HISTORIA TEMA 2

BALLKANI NË MESJETË

1. Sundimi bizantin dhe shtrirja e tij e ndryshueshme në Ballkan
2. Shtetet mesjetare ballkanike (Bullgaria, Serbia, Kroacia, Duklja). Arbëria mesjetare
3. Kryqëzatat, pushtimet, depërtimi osman dhe rezistenca kundër sundimit osman
4. Organizimi rural, bashkësitë fshatare dhe marrëdhëniet feudale
5. Shtresimi shoqëror i oborreve dhe klerit mesjetar ballkanik
6. Jeta fetare: ortodoksia, katolicizmi, bogomilizmi. Fillimet e islamizimit
7. Modelet artistike bizantine dhe përshtatjet lokale
8. Manastiret, skriptorët dhe shkrim-leximi
9. Traditat epike popullore, formësimi i folklorin dhe prodhimi letrar mesjetar



Nxënësi/nxënësja do të jetë në gjendje:

- ✓ të shpjegojë shtrirjen e ndryshimit të sundimit bizantin në Ballkan dhe rolin e politikës, luftës dhe diplomacisë.
- ✓ të përshkruajë proceset kryesore të krijimit dhe zhvillimit të shteteve mesjetare ballkanike dhe marrëdhëniet e tyre me fqinjët e tyre.
- ✓ të analizojë shkaqet dhe pasojat e kryqëzatave, pushtimeve dhe depërtimit osman në Ballkan.
- ✓ të përshkruajë marrëdhëniet feudale dhe organizimin rural dhe të lidhë strukturën shoqërore me ekonominë dhe detyrimet e popullsisë.
- ✓ të krahasojë kornizat fetare dhe kishtare (ortodoksia, katolicizmi, bogomilizmi) dhe të shpjegojë fillimet e Islamizimit si një proces historik.
- ✓ të njohë dhe të përshkruajë karakteristikat e kulturës mesjetare (manastiret, shkrim-leximi, arti, letërsia dhe tradita gojore) dhe rolin e tyre në formimin e kujtesës historike.

1. Sundimi bizantin dhe shtrirja e tij e ndryshueshme në Ballkan

A e dini se...

Perandori romak Konstandini I (306-337) ndërtoi një kryeqytet të ri në vitin 330 në vendin e ish-qytetit të Bizantit (sot Stambolli). Kryeqyteti u emërua **Kostandinopojë** për nder të tij. Pas ndarjes së Perandorisë Romake në vitin 395, qyteti u bë qendra e Perandorisë Romake Lindore, ndërsa Roma ishte qendra e Perandorisë Romake Perëndimore deri në rënien e saj (476). Ky shtet në literatura më vonë u quajt **Bizant**.

Njerëzit që jetonin në Perandorinë Romake Lindore e quanin veten Romejë (një formë e greqizuar e Romakëve), ndërsa shteti quhej Perandoria Romake. Sundimtarët e tyre nga shekulli VII mbanin titullin **vasileus**.

Bizanti përjetoi një ngritje të fortë gjatë shekullit VI. Perandori **Justiniani I** (527-565), me qëllimin e tij për të rivendosur shtetin brenda kufijve të ish-Perandorisë Romake, ndërmori disa ekspedita. Në disa raste ai mundi Ostrogotët, shteti i të cilëve shtrihej në pjesët perëndimore të **Ballkanit** dhe pjesë të Italisë, dhe likuidoi shtetin e tyre (555). Ai gjithashtu luftoi në Afrikën e Veriut (kundër Vandalëve në vitin 534) dhe pushtoi territore në pjesën jugore të Gadishullit Iberik (nga Visigotët në vitin 554). Rezultati i këtyre ekspeditave rezultoi në një zgjerim të konsiderueshëm të shtetit. Bizanti shtrihej në tre kontinente: pjesë të Evropës, Afrikën e Veriut dhe Azinë e Vogël. Bizanti ia riktheu lavdinë ish-Perandorisë Romake, por jo për shumë kohë. Ekspedita të tilla ushtarake kërkonin shpenzime të mëdha dhe prani ushtarake. Së shpejti perandorët pasues u përballën me mungesë burimesh financiare, ushtarake dhe administrative, dhe u bë shumë e vështirë të mbroheshin kufijtë e zgjeruar.

Kufiri bizantin në Ballkan shtrihej përgjatë lumit Danub, i cili ndante perandorinë nga „popujt barbarë" të atëhershëm në veri. Megjithatë, Ballkani nuk ishte interesi kryesor i Justinianit. Duke pasur parasysh se pjesa më e madhe e ushtrisë bizantine ishte e angazhuar në ekspedita në perëndim, nuk kishte trupa të mjaftueshme të mbetura në sundimet bizantine ballkanike. Prandaj, ai mbrojti kufirin ballkanik me ndërtim fortifikimesh në shkallë të gjerë dhe diplomaci. Një numër i madh fortesash u ndërtuan dhe u rinovuan në të gjithë Ballkanin, veçanërisht përgjatë rrugëve kryesore rrugore, të cilat supozohej se do të mbronin shtetin nga pushtimet e „popujve barbarë". Megjithatë, kjo doli të ishte e pamjaftueshme për të parandaluar pushtimet ushtarake dhe vendbanimet e ardhshme të popujve transdanubianë. Midis tyre, më të shumtat ishin fiset e ndryshme sllave që përfituan nga mungesa e një mbrojtjeje të fortë ushtarake bizantine dhe filluan të vendoseshin në Gadishullin Ballkanik.

Hulumtoni

Hartoni një analizë të shkurtër të historianit Prokopi i Cezaresë dhe veprave të tij „Mbi luftërat", „Mbi ndërtesat" dhe „Historia sekrete", me referencë të veçantë për atë që përshkruhet në secilën prej tyre, për cilën periudhë dhe për cilat ngjarje i referohen të dhënat e paraqitura.

Justiniani dhe perandorët që sunduan në Bizant pas tij ndërmorën aktivitete të shumta diplomatike, të drejtuara alternativisht ndaj sllavëve, por edhe ndaj popujve të tjerë. Nëpërmjet negociatave, dhuratave, dhënies së titujve, pagesës së një shume vjetore parash dhe më vonë edhe dhënies së tokës përvendosje, lidhjes së marrëveshjeve dhe martesave, ata arritën t'i fitonin ata në anën e tyre. Diplomacia bizantine shpesh pati sukses në udhëzimin e fqinjëve të saj për të luftuar kundër njëri-tjetrit. Në këtë mënyrë, në vend që Bizanti të bënte luftë me ta, ata përballeshin me njëri-tjetrin dhe dobësoheshin ndjeshëm. Bizanti pati edhe përfitime indirekte sepse merrte fqinjë grindavecë dhe të dobësuar ushtarakisht në kufirin e tij, të cilët shpesh kërkonin ndihmë dhe mbështetje nga Bizanti për aktivitetet e tyre të mëvonshme.

Diplomacia bizantine gjatë shekujve rezultoi të ishte një mjet shumë i suksesshëm për të neutralizuar kundërshtarët dhe armiqtë bizantinë, por edhe për t'i shndërruar ata në aleatë dhe marrës të kulturës bizantine.

Transformimi i shtetit dhe ndikimi në Ballkan

Në gjysmën e parë të shekullit VII Bizanti u përball me një sfidë për mbijetesën e tij. Në lindje ai u përball me një luftë shumëvjeçare rraskapitëse me Persinë dhe arabët, ndërsa në Ballkan kishte humbur territore të mëdha për shkak tëvendosjes masive të fiseve sllave. Edhe vetë kryeqyteti Kostandinopoja u përball me kërcënimin avar (626). Sundimtari i aftë Herakliu I arriti ta ruante shtetin duke luftuar me sukses armiqtë e jashtëm, por edhe duke zbatuar shumë reforma të brendshme. Ai futi gjuhën greke si gjuhë zyrtare, duke zëvendësuar latinishten. Ai braktisi titullin romak të perandorit (latinisht Augustus) dhe filloi të përdorte titullin vasileus (fjalë greke që do të thotë sundimtar).

U krye një **riorganizim** i brendshëm i shtetit dhe u hodhën themelet për futjen e një sistemi të ri menaxhimi ushtarako-administrativ të quajtur **sistemi tematik**. Në territoret ku Bizanti arriti të vendoste pushtetin e tij, ai formoi njësi të reja të mëdha ushtarako-administrative të quajtura **tema**. Ato u formuan në zonat kufitare dhe shërbyen për të stabilizuar pushtetin bizantin në ato rajone. Tema e parë u krijua në Azinë e Vogël, në brendësi të Kostandinopojës (tema e Opsikiusit, mesi i shekullit VII), dhe më pas pasoi krijimi i temave dhe organizimi tematik edhe në territorin e Ballkanit. Temat e para në Gadishullin Ballkanik ishin tema e **Thrakisë** dhe tema e Heladës (e formuar në fund të shekullit VII). Formimi i temave të reja në dy shekujt e ardhshëm, qendrat e të cilave ndodheshin në qytetet më të mëdha bizantine, çoi në rivendosjen e një pushteti të fortë bizantin në pjesë të tjera të Ballkanit. Temat e Maqedonisë (në territorin e **Thrakisë** lindore me një qendër në Adrianopojë), Selanikut, Durrësit, Dalmacisë (me një qendër në Split) dhe më pas u krijuan tema të tjera më të vogla. Themelimi i temave çoi në stabilizim dhe konsolidim të shtetit. Sistemi tematik shërbeu gjithashtu për të rizgjeruar sundimin bizantin në pjesë të brendshme të Gadishullit Ballkanik që më parë kishin qenë nën sundimin sllav.

Terma më pak të njohur

Diplomacia bizantine është një term i shpikur nga studiuesit modernë të historisë bizantine (shekujt XIX-XX) për të përshkruar stilin unik diplomatik të Bizantit. Diplomacia bizantine është një sistem specifik masash dhe aktivitetesh të ndryshme të ndërmarra nga autoritetet bizantine në kryerjen e politikës së jashtme dhe vendosjen e marrëdhënieve ndërkombëtare.
Qëllimi ishte mbrojtja e interesave të tyre dhe vendosja e marrëdhënieve pozitive me popujt dhe shtetet fqinje, më shpesh duke u përpjekur të imponojnë ndikimin e tyre politik, fetar dhe kulturor mbi ta.



▲ Temat bizantine në Ballkan

Administratorët e temave, të quajtur **strategë**, emëroheshin nga perandori. Ata kishin autoritet ushtarak në rajon dhe ishin gjithashtu përgjegjës për administratën civile lokale në temë. Për shërbimin e tyre, strategët merrnin të ardhura të larta nga shteti. Ata ndihmoheshin nga nëpunës civilë vendas që ishin pjesë e administratës lokale bizantine. Ata gjithashtu merrnin të ardhura nga shteti për shërbimin e tyre. Strategët dhe përfaqësuesit e administratës lokale përfaqësonin elitën lokale bizantine. Ushtria në tema përbëhej nga ushtarë fshatarë të lirë të quajtur stratiotë. Në kohë paqeje stratiotët fshatarë punonin në bujqësi në pronat që merrnin nga shteti (prona stratiotike), por në kohë lufte ata thirreshin për të shërbyer si ushtarë nën komandën e strategosve të temës. Për këtë shërbim ushtarak ata merrnin disa lehtësime tatimore.

Sistemi tatimor në Bizant ishte shumë i zhvilluar dhe i centralizuar. E gjithë prona bujqësore ishte e regjistruar dhe e evidentuar në libra të veçantë tatimorë. Në këtë mënyrë autoritetet qendrore në kryeqyte kishin njohuri për madhësinë dhe besueshmërinë e pronave të të gjithë nënshtetasve të tyre në të gjithë shtetin. Shuma e taksës përcaktohej në përputhje me rrethanat. Taksat vendoseshin nga rrethet dhe vendosej përgjegjësia kolektive. Kështu, nëse një taksapagues nuk mund të paguante, taksa e tij shpërndahej te fqinjët e tij në solidaritet për t'u paguar. Kishte zyrtarë të veçantë tatimorë që ishin përgjegjës për mbledhjen e taksës shtetërore. Kishte lloje të ndryshme taksash, ndërsa ato themelore konsideroheshin taksa e tokës dhe taksa e vatër (e paguar nga secila familje). Kronologjikisht, e para që dilte ishte taksa në natyrë dhe detyrimi për të bërë punë falas në dobi të shtetit (ndërtimi i rrugëve, urave, anijeve, mirëmbajtja e mureve të qyteteve dhe fortesave). Popullsia ishte gjithashtu e ngarkuar me taksa të ndryshme, siç ishin taksat doganore, taksat, tarifat e transportit detar, tarifat gjyqësore dhe tregtare. Kishte gjithashtu shumë taksa të jashtëzakonshme që autoritetet qendrore i vendosnin sipas nevojës dhe shuma e tyre nuk ishte e përcaktuar në mënyrë strikte. Duke filluar nga shekulli XI taksa në para filloi të aplikohej gjithnjë e më shumë, duke zëvendësuar gradualisht taksën në natyrë dhe atë të punës. Me ndihmën e mbledhjes së kujdesshme të të gjitha këtyre taksave shteti arriti të forcohej nga brenda dhe të përgatitej për ekspedita të reja ushtarake dhe zgjerime territoriale.

Bizanti përjetoi një ngritje të re gjatë **Dinastisë maqedonase** (shekujt IX-XI) kur zgjeroi i kufijtë e tij në pjesën aziatike dhe arriti të rimarrë kontrollin e pjesës më të madhe të Gadishullit Ballkanik. Kjo ishte hera e parë që nga vendosja e sllavëve në Ballkan në shekujt VI-VII që Bizanti u bë faktori kryesor i fuqisë në Ballkan. Me këtë Bizanti e rriti ndjeshëm reputacionin e tij midis fqinjëve të tij. Në të njëjtën kohë reputacioni i sundimtarëve që sundonin në kryeqytetin Kostandinopojë është rritur ndjeshëm. Vasileusët bizantinë ishin në krye të ushtrisë, administratës, gjyqësorit dhe ishin mbrojtësit kryesorë të kishës dhe krishterimit. Ata filluan të fitonin pushtet pothuajse të pakufizuar në shtet. Ata perceptoheshin si autoritetet supreme sunduese jo vetëm në Bizant, por edhe nga fqinjët dhe sundimtarët e tyre.

Hulumtoni

Përpiloni një analizë të shkurtër të të dhënave burimore nga vepra „Mbi popujt" e perandorit bizantin Konstandin VII Porfirogjenit (shekulli X), i njohur si perandor-shkrimtar, me referencë të veçantë për popujt dhe vendet të cilëve u referohet vepra, për të cilët ishte menduar, si dhe qëllimet politike dhe diplomatike për të cilat është shkruar. Tregoni rëndësinë e veprës si burim historik për marrëdhëniet e Bizantit me kombet fqinje.

Sistemi tatimor në Bizant në shekullin XI filloi të dobësohej. Përqindja e reduktuar e taksave të mbledhura rezultoi në zhvlerësimin e parasë bizantine. Një rënie e tillë e vlerës së parasë çoi në një valë të gjerë rritjesh çmimesh dhe një rritje të sasisë së taksave si në qytete ashtu edhe në fshatra. Kjo ndikoi negativisht në prodhimin bujqësor, zejtarinë, tregtinë dhe rezultoi në një rënie të fuqisë ekonomike të shtetit. Gjithashtu shkaktoi një rënie të dukshme të aftësisë së tij ushtarake.

Si rezultat i aftësisë së reduktuar ushtarake, Bizanti u përball me disfata të shpeshta ushtarake në fushën e betejës (humbja në Manzikert në Azinë e Vogël dhe në Bari në Itali, në vitin 1071). Ai u detyrua të bënte lëshime të rëndësishme territoriale, të cilat rezultuan në ndryshime të mëdha në kufijtë e tij në dëm të tij. Autoritetet qendrore, përmes diplomacisë që përdorën, u vunë gjithnjë e më shumë në një pozicion për të lidhur traktate paqeje të pafavorshme.

Në gjysmën e dytë të shekullit XI, kur shteti po përballej me rreziqe të mëdha të jashtme, një transformim i ri ndodhi në shoqëri. Perandorët bizantinë të **dinastisë Komnenenë** (fundi i shekullit XI – fundi i shekullit XII) filluan t'u jepnin prona fisnikëve, por jo si dhuratë si më parë, por për përdorim të kushtëzuar me detyrimin për të kryer shërbimin ushtarak. Ky fenomen, i quajtur pronia, i shndërroi proniarët në feudalë të shquar, toka e të cilëve kultivohej nga fshatarë të varur (paricë). Ata u bënë një elitë e re lokale. Me zgjerimin e proniarëve, u rrit edhe numri i proniarëve. U shfaqën feudalë të mëdhenj që tani kishin nën sundimin e tyre feudalë më të vegjël, të cilët, si vasalë të tyre, ishin të detyruar të kryenin shërbim ushtarak ndaj feudalit të madh. U krijua një **hierarki** feudale dhe një sistem **vasaliteti** i ngjashëm me atë të Evropës Perëndimore. Kjo fillimisht bëri të mundur stabilizimin e shtetit dhe rivendosjen e pushtetit të Bizantit. Megjithatë, në të njëjtën kohë lidhjet midis qeverisë qendrore dhe elitave feudale lokale në provinca u dobësuan ndjeshëm.

Bizanti si fuqi dytësore në Ballkan

Pas Kryqëzatës së Katërt dhe pushtimit të Kostandinopojës në vitin **1204**, Bizanti pushoi së ekzistuari. Ringjallja e tij ndodhi vetëm në vitin **1261** kur Mihaili VIII Paleologu rimori Kostandinopojën dhe rindërtoi Bizantin. Ai themeloi **dinastinë Paleologu** që do të sundonte Bizantin deri në fund të ekzistencës së tij.

Megjithatë, Bizanti nën Paleologun nuk arriti kurrë të rifitonte shkëlqimin, fuqinë dhe prestigjin që kishte perandoria dikur e fortë. Sundimi i tij i drejtpërdrejtë shtrihej vetëm mbi pjesë të Azisë së Vogël veriperëndimore, pjesë të **Thrakisë**, Maqedonisë, fortesat në Peloponez dhe ishujt në Detin Egje. Aleati i tij besnik ishin gjenovezët me flotën e tyre ushtarake-tregtare. Për të forcuar aftësitë e saj ushtarake-mbrojtëse, autoritetet bizantine punësuan ushtarë të paguar që vinin nga perëndimi. Megjithatë, këta mercenarë ishin besnikë për sa kohë që kishin përfitime financiare, e përndryshe ata vetë kryenin grabitje në të gjithë vendin.

Hulumtoni

Përpiloni një analizë të shkurtër të të dhënave origjinale nga burimi bashkëkohor bizantin Georgi Pahimer mbi negociatat diplomatike për paqe të mbështetura nga aleanca martesore e lidhur në vitin 1299 midis vasalit bizantin Andronikut II dhe mbretit serb Milutin, përmes martesës së Milutinit me princeshën Simonida me një fokus të veçantë në diplomacinë bizantine „martesore". (Literatura burimore: J. Belçovski, Maqedonia në kuadër të marrëdhënieve ndërkombëtare në Ballkan në gjysmën e dytë të shekullit XIII dhe gjysmën e parë të shekullit XIV. Monumente për historinë mesjetare dhe moderne të Maqedonisë, Vëllimi II, Shkup 1977, veçanërisht faqet 6V-VII2)



▲ Monedha e Vasilit I, themeluesit të dinastisë maqedonase

Në planin e brendshëm pati një forcim të sistemit të dhënies së privilegjeve perandorake për feudalët e mëdhenj. Disa prej tyre u pasuruan aq shumë sa mund të financonin të kishin më shumë se një mijë ushtarë nën komandën e tyre. Kjo çoi në pavarësinë e tyre të madhe dhe rebelimin kundër qeverisë qendrore. Në shekullin XIV në Bizant shpërthyen disa kryengritje që u shndërruan në konflikte të mëdha të brendshme, të cilat dobësuan ndjeshëm aftësinë mbrojtëse të shtetit.

Bizanti, që nga restaurimi i tij, ishte i rrethuar nga armiq të fuqishëm që gradualisht morën pjesë të territorit bizantin, gjë që bëri që kufiri bizantin të tkurrej vazhdimisht. Edhe **diplomacia e zgjuar** bizantine dështoi të parandalonte pushtimet e armikut. Kah fundi i shekullit XIII serbët pushtuan nga veriu, të cilët gjatë gjysmës së parë të shekullit XIV pushtuan pothuajse të gjithë Maqedoninë, e cila deri atëherë kishte qenë nën sundimin bizantin. Në shekullin XIV bullgarët kërcënuan gjithashtu nga veriu. Në perëndim, një kundërshtar i fortë bizantin ishte Mbretëria e Napolit. Nga mesi i shekullit XIV dhe në gjysmën e parë të shekullit XV osmanët depërtuan pa pushim nga lindja, duke marrë gradualisht territore bizantine. Në një moment, vetë Bizanti duhej të hynte në marrëdhënie vasale me osmanët (pas vitit 1373). Osmanët kërcënuan edhe vetë Kostandinopojën.

Në mesin e shekullit XV kufijtë e Bizantit përfshinin vetëm Kostandinopojën dhe rrethinat e saj në perëndim, ndërsa Paleologët kontrollonin edhe pjesë të Peloponezit. Kryeqyteti ishte i rrethuar nga të gjitha anët nga zotërimet osmane. Rënia e Kostandinopojës ishte e pashmangshme gjatë rrethimit disa-javor osman në vitin **1453**. Kështu, Bizanti pushoi së ekzistuari, por trashëgimia e tij e pasur kulturore dhe qytetëruese i mbijetoi perandorisë.

Analizoni hartat historike dhe krahasoni ndryshimin në kufijtë e Bizantit në fushën e tij më të madhe kundrejt fushëveprimit më të vogël territorial.



▲ Bizanti gjatë kohës së Justinianit I



Territoret venaciane
Dukati i Naksosit
Kalorësit e Shën Gjonit
Perandoria Bizantine

▲ Bizanti gjatë kohës së Kostandinit XI

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Shpjegoni pse futja e sistemit tematik mundësoi forcimin e Bizantit.
2. Si funksionoi diplomacia bizantine?
3. A u fut sistemi i taksave në Bizant për të shërbyer në funksionin e një shteti të fortë apo për të varfëruar popullsinë?
4. Kur dhe pse Bizanti u bë fuqi dytësore në Ballkan?

2. Shtetet mesjetare ballkanike (Bullgaria, Serbia, Kroacia, Duklja). Arbëria mesjetare

Atdheu fillestar i **sllavëve** ndodhej në një territor të gjerë në Rrafshin e Evropës Lindore, nga brigjet e Detit Baltik në veri deri në Karpatet në jugperëndim. Por gjatë Migrimit të Madh të Popujve, shumë fise sllave filluan të migronin masivisht (shekujt V-VII). Një pjesë e tyre u drejtuan drejt jugperëndimit. Ata hynë dhe u vendosën në zonat e sheshta të Rrafshit Panonian deri në Danubin e Poshtëm dhe formuan grupin e fiseve sllave të Jugut. Lumi i madh Danub përfaqësonte kufirin e tyre natyror me Bizantin. Të shtypur nga Avarët në mesin e shekullit VI, disa nga këto fise sllave filluan të kalonin Danubin dhe gradualisht të vendoseshin në brendësi të Ballkanit deri në Adriatik dhe rajonet ekstreme jugore të gadishullit.



▲ Harta historike: serbë, kroatë, dukljanë, shtatë fise sllave, severianë, timoçanë

BULLGARIA

Bullgarët i përkasin një grupi popujsh turko-mongolë. Në Evropë ata fillimisht jetonin përgjatë rrjedhës së mesme të lumit Volga dhe degës së tij Kama. Në gjysmën e dytë të shekullit VII, një pjesë e bullgarëve të udhëhequr nga kani **Asparuh** u drejtuan në jugperëndim, kaluan Danubin e Poshtëm dhe hynë në territorin bizantin. Bizanti në vitin **681** pranoi ekzistencën e Bullgarisë në zonën nga Danubi i Poshtëm deri në malet Stara Planina. Selia e tij ishte në Pliska. Në këto territore bullgarët nënshtruan vendasit e atjeshëm dhe fiset sllave që kishin mbërritur tashmë.

Gjatë shekullit IX, Bullgaria përjetoi zgjerim të madh dhe ndryshime të rëndësishme. Kani **Krum**, themeluesi i dinastisë Krum, e zgjeroi ndjeshëm shtetin në veri të Danubit (në Transilvani dhe Panoni) dhe u bë fqinj i frankëve. Ai luftoi me sukses dhe i mundi bizantinët, vasali i të cilëve vdiq në fushën e betejës. Ai futi ligje të rrepta që forcuan autoritetin e qeverisë qendrore. Ndryshime të rëndësishme në shtet ndodhën edhe gjatë kohës së kanit **Boris**. Në mesin e shekullit IX ai pushtoi pjesë të **Trakisë**, Serbinë e sotme, Maqedoninë dhe Shqipërinë. Ai nënshtroi fiset sllave atje, por u la atyre vetëqeverisje të brendshme. Pas disfatës nga Bizanti (864), kani Boris përfundoi një traktat paqeje me të cilin ai gjithashtu mori përsipër të fuste krishterimin në shtet. Emrit të tij Boris, ai i shtoi emrin **Mihail** (sipas emrit të perandorit bizantin) dhe zëvendësoi **titullin** e hanit me titullin princ. Ai u përball me ashpërsi dhe i eliminoi boljarët (feudalët) rebelë që ishin kundër krishterimit. Në vend të boljarëve bullgarë, ai përfshiu princat e fiseve sllave të nënshtruara në administratën shtetërore. Ata u emëruan si guvernatorë në zona të caktuara të shtetit të gjerë bullgar.



▲ Bullgaria gjatë kohës së Borisit dhe Simeonit

Djali i tij më i vogël, **Simeoni**, u bë sundimtari i ri bullgar. Ai ezhvendosi selinë e shtetit në **kryeqytetin e ri Presllav**. Ai u ofroi mbështetje të gjerë rxënësve të Kirilit dhe Metodit, Klementit dhe Naumit, për kryerjen e adhurimit sllav midis sllavëve në rajonet ekstreme jugperëndimore të shtetit. Princi Simeon luftoi me Bizantin dhe pushtoi territore deri në afërsi të menjëhershme të Selanikut (904), dhe dhjetë vjet më vonë ra nën muret e Kostandinopojës. Qëllimi i tij për të pushtuar qytetin dhe për t'u shpallur perandor atje dështoi, por Bizanti e njohu atë si perandor të Bullgarisë në vitin 913. Kjo Perandori e Parë Bullgare ekzistoi deri në vitin 971, kur ra nën Bizantin.

Në vitin 1185 bullgarët hodhën poshtë sundimin bizantin dhe formuan Perandorinë e Dytë Bullgare në territorin midis Danubit dhe maleve Stara Planina. Kryeqyteti ishte në qytetin e Tërnovës. Perandorët Kalojan dhe Ivan II Asen luftuan me sukses kundër fqinjëve të tyre dhe e bënë Bullgarinë shtetin më të fuqishëm në Ballkan. Në kulmin e saj territorial (1230), shteti përfshinte qytetet më të rëndësishme në Thraki, si dhe pjesën më të madhe të Maqedonisë, Shqipërisë, Epirit, Thesalisë dhe Serbisë Lindore të sotme. Në periudhën pasuese Bullgaria u përball me presion të jashtëm nga Mongolët, ndërsa në shekullin XIV nga Serbët. Në mesin e shekullit XIV Cari Ivan Aleksandar e ndau shtetin midis bijve të tij, duke formuar Mbretëritë e Vidinit dhe të Tërnovës. Në fund të shekullit, të dyja ranë nën sundimin osman.

SERBIA

Serbët i përkasin grupit të **sllavëve** të jugut. Në gjysmën e parë të shekullit VII me miratimin bizantin, ata u vendosën në territoret midis lumenjve Ibër, Lim dhe Morava Perëndimore. Atje ata formuan një principatë me qendër në fortesën e Rasit, sipas së cilës u quajt Rashka. Principata udhëhiqej nga një plak fisnor i quajtur zhupan. Zhupani Vlastimir (mesi i shekullit IX) bashkoi fiset përreth dhe e forcoi principatën. Pastaj ai u drejtua drejt perëndimit dhe pushtoi pjesë të mëdha të Bosnjës dhe Hercegovinës së sotme, duke u bërë zhupani më i fuqishëm dhe i rëndësishëm në të gjithë rajonin.

Në shekullin X cari bullgar Simeon ndërmori një ekspeditë kundër Principatës së Rashkës dhe e aneksoi atë në Bullgari (924). Rreth dhjetë vjet më vonë zhupani Çasllav me ndihmën e bizantinëve, e rivendosi principatën dhe njohu autoritetin suprem bizantin. Pastaj ai ndërmori ekspedita ushtarake kundër qarqeve fqinje dhe i zgjeroi kufijtë e principatës deri në detin Adriatik.



▲ Monedha e Ivan II Asenit

Konti i madh serb **Stefan Nemanja**, themeluesi i **dinastisë** Nemanjiq, hodhi poshtë sundimin bizantin në vitin 1183 dhe formoi një shtet të pavarur. Ai shpejt pushtoi Zetën me qytetet bregdetare. Në aleancë me hungarezët, ai ndërmori ekspedita në Nish dhe Sofje. Djali i tij, Konti i Madh Stefan, e konsolidoi shtetin dhe në vitin **1217** e shpalli veten mbret (ai u quajt i Kurorëzuari i Parë), duke e bërë Serbinë **mbretëri**. **Stefan i Kurorëzuari i Parë** mori kurorën mbretërore nga Papa.

Me fillimin e minierave në mesin e shekullit XIII Serbia e forcoi ndjeshëm ekonominë e saj. Mbreti Milutin përfitoi nga kjo, duke armatosur ushtrinë dhe duke ndërmarrë disa ekspedita të suksesshme për të zgjeruar shtetin. Në veri ai pushtoi deri në Danub, ndërsa kah fundi i shekullit XIII ai pushtoi pjesët veriore të Maqedonisë nga Bizanti në Prilep dhe Strumicë. Me traktatin e paqes të lidhur me Bizantin, ai u bë sundimtari legjitim i territoreve të sapopushtuara. Ai rinovoi dhe ndërtoi kisha dhe manastire kudo.

Serbia përjetoi zgjerimin e saj më të madh territorial gjatë kohës së mbretit **Stefan Dushan**. Ai ndërmori ekspedita të shumta ushtarake me të cilat pushtoi Bosnjën dhe Detin Adriatik, dhe arriti të mbrohej nga sulmet e hungarezëve nga veriu. Ai ishte në marrëdhënie të mira me Bullgarinë dhe e konsideronte atë mikun dhe aleatin e tij. Ideja e tij ishte të krijonte një Perandori serbo-greke, kështu që ai shfrytëzoi konfliktet e brendshme në Bizant për të pushtuar territoret e saj në pothuajse të gjithë Maqedoninë (duke përjashtuar Selanikun), Shqipërinë, Epirin dhe Thesalinë. Në vitin **1346** ai u **kurorëzua** perandor në Shkup, një nga kryeqytetet e tij. Me këtë Serbia u bë **perandori**. Në Shkup ai rxori edhe Kodin e njohur të Dushanit (1349). Ai rregullonte statusin dhe privilegjet e kishës, feudalëve dhe **hierarkisë feudale**, detyrimet e fshatarëve të lirë dhe pozicionin e fshatarëve të varur. Sundimtari i fundit i dinastisë Nemanjiq, Perandori Urosh V nuk ishte në gjendje të ruante integritetin e shtetit, i cili, derisa ishte ende në pushtet, filloi të shpërbëhej.

Pas vitit 1371 Serbia hyri në një krizë dinastike dhe në luftëra të brendshme për epërsi dhe legjitimitet midis fisnikëve serbë. Pas sulmit dhe disfatës nga osmanët në vitin 1389, fisnikët serbë u bënë **vasalë** osmanë. Në gjysmën e parë të shekullit XV shteti serb kishte rangun e një despotati të kryesuar nga një despot. Qyteti i sapondërtuar i Smederevës ishte **kryeqyteti** i fundit i shtetit para se të pushtohej plotësisht nga osmanët (**1459**).

Burimet flasin!

- Cari Ivan Aleksandër, në një kartë mbretërore të vulosur me ar të vitit 1347, e nënshkroi veten: „Në Krishtin Perëndi, car besnik dhe autokrat i të gjithë bullgarëve dhe grekëve".

KROACIA

Kroatët janë një popull me origjinë sllave nga grupi i sllavëve të Jugut. Në gjysmën e parë të shekullit VII me miratimin bizantin, ata fillimisht u vendosën në Dalmaci dhe zonat fqinje, si dhe në pjesë të Bosnjës dhe Hercegovinës së sotme. Këtu ata formuan principatën e tyre, të quajtur Dalmaci, e cila ishte vasale ndaj Bizantit. Gjatë shekullit VIII disa prej tyre u vendosën gradualisht në brendësi të vendit, në zonën përreth lumit Sava dhe Panonisë së poshtme. Atje ata formuan një principatë tjetër me qendrën e saj në Sisak, e cila më vonë u quajt Principata e Posavinës. Kah fundi i shekullit VIII ata ranë nën varësinë franke. Megjithatë, pavarësisht varësisë së tyre fillimisht nga Bizanti dhe më pas nga frankët, këto principata arritën të ruanin autonominë e tyre të brendshme dhe të krijonin strukturat e tyre politike. Kjo më



▲ Kalaja Ras



▲ Serbia në kohën e car Dushanit

Burimet flasin!

- Një paragraf nga Kodi i Dushanit thotë: „Të gjithë gjyqtarët duhet të gjykojnë sipas ligjit, siç është shkruar në Kod, ndërsa nuk duhet të gjykojnë nga frika ime."
- Perandori Dushani nënshkroi disa karta perandorake me vulë ari: „Në Krishtin Perëndi, i bekuar Stefani, mbret i serbëve dhe grekëve", dhe i njëjti formulim u përdor nga djali i tij Urosh V.

vonë do të çonte në formimin e një shteti të vetëm me dinastinë e vet sunduese.

Në shekullin IX, këto dy principata u përballën me njëra-tjetrën. Principata e Posavinës, e udhëhequr nga Princi Ljudevit, hodhi poshtë sundimin frank dhe filloi të zhvillohej në mënyrë të pavarur. Principata e Dalmacisë, e udhëhequr nga Princi Borna, mbeti besnike ndaj frankëve, të cilët e detyruan atë të bënte luftë së bashku kundër Ljudevitit të Posavinës. Pas disfatës së Ljudevitit nga frankët, principata e tij u bë pjesë e shtetit frank, dhe shtetësia kroate u përqendrua në Principatën e Dalmacisë, e cila gradualisht do të rritej në një mbretëri.

Princi **Terpimir**, i cili sundoi në mesin e shekullit X me qendrën e tij në Knin, ishte themeluesi i dinastisë Tërpimiroviq. Kjo dinasti do të sundonte Kroacinë në shekujt në vijim me ndërprerje të herëpashershme nga dinastia Domagojeviq. Në kartën e tij (Granti i Tërpimirit, 852), ai emërohet për herë të parë si princ i kroatëve (dux Chroatorum), duke i dhënë kështu emrit kroat statusin politik. Princi **Tërpimir**, megjithëse vasal i frankëve, arriti të forconte autonominë e brendshme të principatës. Ai kishte marrëdhënie të mira me papatin dhe balancoi me mjeshtëri me Bizantin, i cili kishte qytetet dalmate nën sundimin e tij. Në shekullin X Kroacia u bë mbretëri. Princi Tomislav Tërpimiriviqi u njoh nga papa si mbret në vitin 925, duke u bërë kështu mbreti i parë kroat (rex Chroatorum). Ai forcoi dhe zgjeroi sundimin e tij mbi një territor të gjerë nga Deti Adriatik, përmes pjesëve të Bosnjës deri në Panoninë e poshtme. Gjatë kohës së tij Kroacia u bë një nga shtetet më të fuqishme ushtarakisht në Ballkan me kryeqytetin e saj në Knin. Ai luftoi me sukses kundër bullgarëve dhe mundi ushtritë e perandorit Simeon (926).

Në gjysmën e dytë të shekullit XI mbretërit kroatë Petar Kreshimir IV dhe Dimitar Zvonimir forcuan reputacionin e Kroacisë te Papa, sundimtarët e Evropës Perëndimore dhe Bizanti. Megjithatë, Kroacia më pas hyri në krizë dinastike dhe luftëra të brendshme midis fisnikëve kroatë, të cilët në vitin **1102** përfunduan një bashkim personal me mbretin hungarez Koloman (**Pacta Conventa** – marrëveshje traktati). Kështu, Kroacia mesjetare pushoi së ekzistuari.

DUKLJA



▲ Statuja e mbretit Tomislav (Zagreb)

Qyteti i lashtë i Doclea/Diokleia (afër Podgoricës së sotme) dhe fisi atje i dhanë emrin zonës që shtrihej nga Liqeni i Shkodrës deri në Boka Kotorr. Komunitetet fisnore të sllavëve të Jugut të vendosura rishtas në këtë zonë në vitet 30 të shekullit VII u emëruan sipas qytetit dhe zonës ku u vendosën. Kështu, Doklea e lashtë në Mesjetë u imponua si etnonim për **sllavët** vendas. Ata quheshin dukljanë, ndërsa shteti i tyre Duklja. Nga gjysma e dytë e shekullit XI emri Zeta (sipas emrit të lumit me të njëjtin emër) filloi të përdoret për dukljanë, i cili mbizotëroi plotësisht gjatë shekullit XII.

Duklja përjetoi një ngritje kah fundi i shekullit X dhe fillimit të shekullit XI kur princi **Jovan Vladimir** sundoi në të. Ai përshkruhet në burime si një sundimtar i mençur, i drejtë dhe i devotshëm.

Kryeqyteti i tij ndodhej rreth Liqenit të Shkodrës. Ai ishte në marrëdhënie të mira me Bizantin dhe guvernatorët bizantinë në Durrës, por para sulmit të fortë të ushtrive të Samuilit, ai u detyrua të tërhiqej në malin Oblik, afër Shkodrës. Ai u kap dhe u çua në pallatin e Samuilit. Ai shpejt u bë dhëndri i Samuilit (për vajzën e tij Kosara), pas së cilës u emërua guvernator në Duklja. Por ai nuk i qëndroi besnik **pasardhësve** të Samuilit, kështu që cari i ri Jovan Vladislav e thirri atë në Prespë, ku e ekzekutoi (1016).

Në gjysmën e dytë të shekullit XI shteti u bë mbretëri. Sundimtari i tij, princi Mihail, hodhi poshtë vasalitetin ndaj Bizantit dhe filloi të sundonte në mënyrë të pavarur. Në vitin 1077 ai u shpall mbret dhe e ngriti shtetin në mbretëri. Ai mori njohje papnore (një letër papnore drejtuar „Mihailit, mbretit të Sllavëve"), gjë që e anoi drejt Perëndimit. Ai vazhdoi politikën e babait të tij Vojislav dhe u imponua në qytetet në bregdetin e Adriatikut në zonën nga lumi Bojana deri në lumin Neretva (në Bosnjë). Në brendësi ai nënshtroi Rashkën dhe qarqet përreth (Travunia dhe Zahumje). Ai mbajti marrëdhënie të mira me Bizantin dhe mori një titull të lartë bizantin. Ai u pasua nga djali i tij Kostandin Bodin, i cili gjatë mbretërimit të tij (deri në fillim të shekullit XII) u bë një nga sundimtarët më të rëndësishëm në Ballkan. Me avokimin e tij te Papa (me kërkesën e „Bodinit, mbretit më të lavdishëm të sllavëve"), dioqeza e Tivarit u ngrit në rangun e kryepeshkopatës (1089).

ARBËRIA/SHQIPËRIA MESJETARE

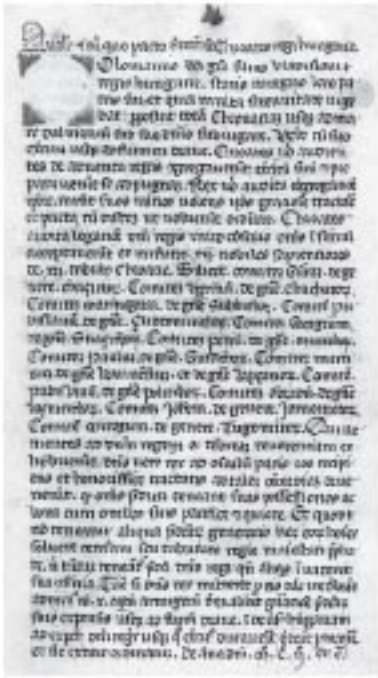
Territori i Shqipërisë në lashtësi ishte i banuar nga fiset ilire dhe ishte pjesë integrale e Ilirisë. Gjatë shekujve VI-VII fiset sllave nga rajoni i Danubit hynë dhe filluan të vendosen në vend. Ato populluan pjesët veriore të Shqipërisë së sotme më dendur, ndërsa grupe më të vogla sllave u vendosën në pjesën tjetër të vendit dhe përgjatë bregdetit për shkak të pranisë më të madhe të ushtrisë, administratës dhe popullsisë bizantine. Një pjesë e popullsisë indigjene ilire të romanizuar u tërhoq në qytetet bregdetare të fortifikuara, ndërsa pjesa tjetër në rajonet malore të Shqipërisë së sotme dhe Epirit të Veriut. Besohet se **shqiptarët** e sotëm rrjedhin nga populli vendas që arriti të ruante veçantinë, gjuhën dhe kulturën e tij.

Në periudhën pasuese Bizanti filloi të vendoste gradualisht sundimin e tij mbi pjesën më të madhe të Shqipërisë së sotme, ndërsa në gjysmën e parë të shekullit IX u formua **tema bizantine e Durrësit**. Pastaj erdhi sundimi alternativ bullgar (nga mesi i shekullit IX) dhe sundimi i car Samuilit (nga fundi i shekullit X), ndërsa pas përfundimit të shtetit të tij, Shqipëria u bë përsëri pjesë e Bizantit. Në mesin e shekullit XI shqiptarët nën emrin e tyre aktual u përmendën për herë të parë në burimet bizantine (1043).

Burimet flasin!

Në tekstin burimor vijues, përcaktoni se ç'është fakt, ç'është interpretim dhe ç'është ideologji.

"Me çfarë marrëveshjeje dhe në ç'mënyre iu dorëzuan kroatët mbretit të Hungarisë? Koloman, me hirin e Zotit, djali i Vladislavit, mbretit të Hungarisë, i cili qëndroi në fron në vendin e të atit dhe, duke qenë shumë i fortë, vendosi ta nënshtronte të gjithë Kroacinë deri në Detin Dalmat nën sundimin e tij. Ai erdhi me ushtrinë e tij në lumin Drava. Edhe kroatët, duke dëgjuar për mbërritjen e mbretit, mblodhën ushtrinë e tyre dhe u përgatitën për betejë. Por mbreti, kur dëgjoi për mbledhjen e tyre, dërgoi të dërguarit e tij, duke dashur t'i trajtonte ata në mënyrë të favorshme dhe të përfundonte një marrëveshje me ta, siç dëshiron ai ta organizonin", fragment nga Pacta Conventa (në shqip më shpesh përkthehet si "Marrëveshje traktati" ose "Konventë"). Është emri latin për dokumentin e vitit 1102, i cili tradicionalisht konsiderohet se ka rregulluar bashkimin midis Mbretërisë së Kroacisë dhe Mbretërisë së Hungarisë. Aty thuhet se kroatët e pranuan mbretin hungarez Koloman si sundimtar të tyre, por me kusht që të ruanin të drejtat dhe liritë e tyre. Historiografia kroate dhe hungareze kanë interpretime të ndryshme të "Pacta Conventa" – tradita kroate e sheh atë si dëshmi të një bashkimi vullnetar dhe ruajtjes së të drejtave, ndërsa historiografia hungareze shpesh e konsideron atë një dokument të mëvonshëm me autenticitet të dyshimtë, të krijuar në shekullin XIV për të justifikuar marrëdhëniet politike.



▲ Pacta Conventa | - marrëveshje traktati

PRINCIPATA E ARBANONIT/ARBËRISË

Në gjysmën e dytë të shekullit XII feudalët shqiptarë u forcuan ndjeshëm. Në vitin **1166** u përmend për herë të parë titulli i të Parit të Shqiptarëve/I Pari i Arbërisë (prior Arbanenisois). Kah fundi i shekullit XII, në Shqipëri u formua Principata e Arbanonit/Arbërisë, e themeluar nga Progoni. Pushteti i saj shtrihej në territoret nga lumi Shkumbin deri në lumin Drin, me selinë e saj në qytetin e Krujës. Gjatë mbretërimit të djalit të tij të dytë, Dhimitrit, në dekadat e para të shekullit XIII **Principata** arriti kulmin e saj territorial dhe u shtri nga Shkodra dhe Durrësi në veriperëndim, në Dibër në lindje dhe në Luginën e Devollit në jug. Dhimitri mbante titullin princ i Shqipërisë/Arbërisë (princeps Arbanorum) dhe gjykatës (judex).

Shteti i sapoformuar i Epirit me qendër në Arta, i cili u formua pas rënies së Bizantit në vitin 1204, përfshinte tokat jugore të Shqipërisë me qytetet e Beratit, Kaninës, Butrintit dhe Vlorës. Në fillim të shekullit XIII Venediku ia lëshoi themeluesit të saj, Mihail I Engjëll Komneni, territoret në jug të lumit Shkumbin (1210), ndërsa ai më pas pushtoi viset përreth Durrësit dhe Shkodrës. Pasardhësi i tij, Teodor Engjëll Komneni, përfshiu edhe çeta shqiptare për të arritur qëllimet e tij në Durrës. Por pas disfatës nga bullgarët (1230), Shqipëria ra nën sundimin bullgar. Shpejt sundimtari i ri i Epirit, Mihail II Engjëll, arriti të përfshijë pjesë të mëdha të Shqipërisë, nga të cilat hoqi vetëqeverisjen e brendshme. Prandaj, princi i Arbërisë/Shqipërisë, Golem (Gulam), u bashkua me kundërshtarët e tyre, Nikeasit. Pas restaurimit të Bizantit (1261), pjesa më e madhe e Shqipërisë u bë pjesë e saj.



▲ Principata e Arbanonit 1210

MBRETËRIA E SHQIPËRISË/ARBËRISË DHE FAMILJET FEUDALE SHQIPTARE

Në vitin **1272** mbreti sicilian Karli I i Anzhuve arriti një marrëveshje me princat shqiptarë për të formuar një Mbretëri vasale të Shqipërisë/Arbërisë (Regnum Albanien). Sipas marrëveshjes, Karli i Anzhuve u dha atyre pronat dhe privilegjet që kishin gëzuar më parë dhe vetëqeverisje të brendshme, ndërsa princat shqiptarë njohën autoritetin e tij suprem. Në vitin 1304 Anzhuinët, të udhëhequr nga Filipi i Tarantos, pushtuan Durrësin, konfirmuan privilegjet e popullit të Durrësit dhe **13 fiseve të emëruara shqiptare**. Ai mori titullin „Despot i Rumanisë, Zot i Mbretërisë së Shqipërisë dhe Qytetit të Durrësit".

Në shekullin XIII Shqipëria ishte një zonë me interesa të ndërthurura politike dhe fetare midis Perëndimit Katolik dhe Lindjes Ortodokse. Veriu dhe bregdeti ishin katolikë, ndërsa jugu dhe brendësia mbetën nën juridiksionin ortodoks. Kjo ndarje përcaktoi edhe dinamikën politike në të cilën Papa, Anzhuinët dhe Venediku ndikuan në qytetet bregdetare dhe në veri, ndërsa Shteti i Epirit, dhe më vonë Bizanti dhe Peshkopata e Ohrit në brendësi dhe në jug të vendit.

Në periudhën pasuese familjet feudale shqiptare filluan të ngriheshin. Nga mesi i shekullit XIV familjet **Balshajt**, **Topiajt**, **Muzakajt** dhe **Shpatajt** u forcuan ndjeshëm, ndërsa filloi ngritja e Dukagjinëve, Arianitëve dhe **Kastriotëve**, të cilët do të dominonin në shekullin XV. Të gjitha familjet e mëdha feudale në Shqipëri kishin ushtrinë, flamurin dhe stemën e tyre. Së shpejti disa familje formuan principatat e tyre feudale.

Aktivitet

Bëni një tabelë krahasuese të shteteve të Ballkanit dhe zhvillimit të tyre në Mesjetë. Përfshini termat: kryeqytet, titull, dinasti, sundimtarët më të rëndësishëm dhe shtrirje territoriale.

Burimet flasin!

- Në Analet bashkëkohore të mbretërve frankë, dëshmohen emrat dhe titujt e Bornas dhe Ludevitit: i pari renditet si „Borna dux i Dalmacisë dhe Liburnisë (zona në veri të Zadarit) (Borna dux Dalmatiae atque Liburniae)“, dhe i dyti si „ Ludevit dux i Panonisë (Liudewitus dux Pannoniarum)“.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Kur dhe si u bë Bullgaria mbretëri?
2. Çfarë titujsh mbanin sundimtarët e shtetit mesjetar serb?
3. Cila është dinastia më e njohura kroate dhe kush e themeloi atë?
4. Ku ndodhej Duklja mesjetare dhe deri kur është përdorur ky emër?
5. Shpjegoni pse Shqipëria ishte një zonë me interesa të ndërthurura politike dhe fetare midis Perëndimit dhe Lindjes!
6. Cilat ishin familjet dhe principatat feudale më të njohura shqiptare?

Familjet kryesore feudale në Shqipëri

Balshajt ishin zotërinjtë e Principatës së Shkodrës. Sundimtari më i rëndësishëm ishte Balsha II, i cili mbahet mend nga populli si mbret. Në vitin 1385 ai mori për një kohë të shkurtër Dukën nga Karlo Topija dhe filloi të titullohej „Dukë i Durrësit“.

Topijat ishin zotërinjtë e Principatës së Durrësit. Më i fuqishmi ishte Karlo Topija, i cili nënshtroi feudalët fqinjë dhe për një kohë të shkurtër mbajti edhe Ohrin (1380). Venecianët e quanin atë „Princ i Shqipërisë“ (princeps Albanie).

Muzakajt kishin prona të trashëguara rreth Beratit dhe zona e tyre feudale përfshinte qytetet e Muzeqesë, Korçës dhe Devollit. Despoti Andrej Muzaku pushtoi gjithashtu Kosturin (1372).

Shpatajt ishin familja feudale më e fuqishme në Shqipërinë Jugore. Ata e zgjeruan territorin e tyre shumë në jug. Pjetri i Keq u zgjerua në Epirin Jugor me qendër në Arta, dhe Gin Bua Shpata sundoi territore nga Korinthi dhe Greqia Qendrore në jug deri në Gjirokastër në veri (1374).

3. Kryqëzatat, pushtimet, depërtimi osman dhe rezistenca kundër sundimit osman

Kryqëzatat ishin luftëra fetare të iniciuara nga Kisha Katolike në fund të shekullit XI. Në qendër të ideologjisë së tyre ishte lufta e të krishterëve kundër pushtuesve myslimanë të Jerusalemit dhe **„Tokës së Shenjtë"**. Pjesëmarrësit në ekspedita, të cilët qepnin një kryq në rrobat e tyre si simbol të luftës kundër „të pafeve", për të cilat quheshin kryqtarë, ishin të shtyrë nga motive fetare, politike, ekonomike dhe personale.

Ideologjia e Kryqëzatave ofroi një justifikim shpirtëror për ekspeditat. Ideja mbizotëruese midis kryqtarëve ishte se lufta për çlirimin e Tokës së Shenjtë ishte detyra e tyre e shenjtë. Rënia e Jerusalemit në duart e sundimtarëve myslimanë nxiti ambiciet ushtarake dhe politike të sundimtarëve dhe fisnikëve evropianë. Ata kërkuan të vendosnin pushtetin e tyre në Lindjen e Mesme dhe të formonin shtetet e tyre kryqtare. Kjo u mbështet nga kërkesat e Bizantit për të marrë një **ushtri mercenare** nga Perëndimi për t'u mbrojtur nga sulmet e armiqve të shumtë.



▲ Libri i Ana Komnenës

Feudalët dhe kalorësit e Evropës Perëndimore karakterizoheshin nga agresioni. Ata nxiteshin nga dëshira për prestigj dhe aventurë, por edhe nga lakmia për **pushtim** dhe plaçkitje. Këto motive personale i inkurajuan ata të bashkoheshin me ekspeditat, së bashku me shpresën e shpërblimit shpirtëror. Pas përçarjes, Kisha Katolike kërkoi mënyra për të vendosur epërsinë në botën e krishterë. Ajo i shihte ekspeditat si një nga mënyrat më efektive për ta arritur këtë. Për qëllime propagande, u përdorën thashetheme për të denigruar pelegrinët e krishterë në Jerusalem, gjë që ndezi ndjenjat fetare midis të krishterëve të të gjitha klasave shoqërore në Evropën Perëndimore. Situata ekonomike në Evropën Perëndimore po përkeqësohej. Në gjysmën e dytë të shekullit XI Evropa po përballej me zi buke dhe epidemi. Fshatarët e varur ishin të pakënaqur me trajtimin e nënshtruar dhe rritjen e vazhdueshme të taksave. Tregtarët dhe artizanët nga qytetet po kërkonin tregje të reja për produktet e tyre. Venediku, Gjenova dhe Marseja ishin veçanërisht të interesuar, duke shpresuar të krijonin postet e tyre tregtare jashtë shtetit. Ekspeditat premtonin mundësi të reja ekonomike, tokë dhe pasuri. Këto motive ekonomike i mobilizuan fuqishëm fshatarët dhe tregtarët për të marrë pjesë aktive në ekspedita. Në kushte të tilla pakënaqësie të madhe në Evropën Perëndimore, sundimtarët, feudalët dhe kalorësit, por edhe një numër i madh fshatarësh të varur dhe të lirë, shprehën gatishmërinë e tyre për të marrë pjesë në ekspedita. Kështu, Kryqëzatat u bënë një lëvizje masive ushtarake-kolonizuese që ndryshoi historinë e Evropës Perëndimore, Ballkanit dhe Lindjes së Mesme.

A e dini se...

Princesha-shkrimtare bizantine Ana Komnena (shekulli XI-XII) iu referua kryqtarëve me terma anakronikë si frankë, latinë, keltë, madje edhe hapur me emrin fyes barbarë.

Kryqtarët në sytë e bizantinëve

Gadishulli Ballkanik u prek drejtpërdrejt nga Kryqëzatat e para, gjatë të cilave ushtritë kryqtare kaluan nëpër të, ndërsa gjatë **Kryqëzatës së Katërt** ato lanë pasoja të rënda. Gjatë kalimit të tyre nëpër Ballkan kryqtarët përdorën kryesisht rrugët e njohura rrugore **Via Militaris** (Beograd-Nish-Sofje-Polovdiv-Adrianopol-Kostandinopojë) dhe **Via Ignatia** (Durrës-Selanik-Adrianopol). Ata kishin rënë dakord më parë me autoritetet bizantine për vendet/qytetet strategjike në të cilat kryqtarët do të furnizoheshin me ushqim dhe nevoja ditore. Megjithatë, ata shpesh nuk e respektonin marrëveshjen, kështu që merrnin rreziqe duke plaçkitur vendet përreth, gjë që shkaktoi zemërimin e popullsisë vendase dhe ndërhyrjet nga ushtritë bizantine. Raste të tilla ishin veçanërisht të zakonshme gjatë **Kryqëzatës së Parë** (1096-1099), ku fshatarët e varur ishin më të shumtët, e vetëm atëherë kalorësit dhe feudalët niseshin për një ekspeditë pa asnjë sundimtar evropian. **Kryqëzata e Tretë** (1189-1192) u udhëhoq nga sundimtarët më të njohur evropianë të kohës, ndërsa perandori gjerman Frederik I Barbarosa me ushtritë e tij kaloi nëpër Ballkan përgjatë **Via Militaris**. Përballjet e tij me serbët dhe bullgarët e rebeluar së fundmi u interpretuan nga Bizanti si një akt armiqësor, pas të cilit tërhoqi pikat e furnizimit. Kjo e bëri të pashmangshme që kryqtarët të plaçkitnin produktet ushqimore në zonat përreth dhe të përplaseshin me popullsinë vendase dhe ushtritë bizantine.

Në Kryqëzatën e Katërt ideologjia e kryqëzatave u shndërrua në një instrument për dominimin politik dhe ekonomik të feudalëve të Evropës Perëndimore. Në vend të Egjiptit, kryqtarët rrethuan dhe pushtuan Kostandinopojën (**1204**). Në vend të Bizantit të shkatërruar, ata formuan katër principata kryqtare të quajtura **shtete latine**. Renditja më e lartë ishte Perandoria Latine me qendrën e saj në Kostandinopojë. Selia e shtetit tjetër kryqtar, i cili më vonë u ngrit në mbretëri, ishte në Selanik. Dy shtetet e tjera u formuan në Atikë (Dukati i Athinës-Tebës) dhe në Peloponez (Principata e Akaisë-Moresë). Kjo situatë e re e zhyti Ballkanin në një krizë të thellë. Rajoni hyri në një periudhë gjysmë shekullore paqëndrueshmërie dhe konfliktesh të vazhdueshme ushtarake midis **shteteve të reja latine** dhe shteteve ballkanike. Vetëm pas restaurimit të Bizantit u krijuan marrëdhënie më të parashikueshme në Ballkan.

Pushtimi osman i Ballkanit

Osmani, themeluesi i dinastisë osmane (1281-1922), ishte në krye të një distrikti ushtarako-administrativ – **bejluk** brenda Sulltanatit Selxhuk. Bejluku ndodhej në veriperëndim të Azisë së Vogël në **zonat kufitare** me Bizantin. Në fund të shekullit XIII (1299), Osmani u bë i pavarur dhe bëri thirrje për një luftë të shenjtë kundër „të pafeve". Ai bindi disa nga bejlukët fqinjë në anën e tij për të luftuar kundër Bizantit të krishterë. Osmani mori epitetin gazi (luftëtar i shenjtë, luftëtar për besimin Islam), ndërsa luftëtarët që e shoqëronin njiheshin si gazi-luftëtarë, gazi. Ai shpejt rrethoi qytete të rëndësishme bizantine

Hulumtoni

Cilat qytete shtrihen në rrugët Via Ignatia dhe Via Militaris? Kjo do t'ju ndihmojë të kuptoni më lehtë rrugët e pushtimit osman të Ballkanit.

afër Detit të Marmarasë, ndërsa pasardhësi i tij Orhani i pushtoi ato së bashku me qytetin e Bursës, të cilin e shndërroi në kryeqytet. Në mesin e shekullit XIV u pushtuan fortesat e Çimpesë dhe Galipolit, të cilat ishin zotërimet e para osmane në Ballkan. Që atëherë filloi pushtimi evropian i osmanëve.

Gjatë mbretërimit të sulltan **Muratit I**, u pushtua qyteti i **Edernesë** (Edirne), ku osmanët themeluan kryeqytetin evropian. Ai u bë qendër ushtarake-administrative nga e cila ata më shpesh nisnin ekspeditat e tyre në brendësi të Ballkanit. Osmanët përdorën **Via Militaris dhe Via Ignatia** të njohura dhe pushtuan sistematikisht qytetet përgjatë këtyre rrugëve.



▲ Bejluku i Osmanit

Në Ballkan ekzistonin disa shtete të vogla dhe në grindje që nuk e shihnin nevojën për një veprim të përbashkët në shkallë të gjerë kundër osmanëve. Përçarja e tyre kontribuoi në një ndryshim më të shpejtë të pushtetit në Ballkan. Osmanët patën fitoren e tyre të parë të madhe kundër sundimtarëve ballkanikë në Betejën e Maricës (**1371**). Kjo u hapi rrugën atyre për të depërtuar në brendësi të Gadishullit Ballkanik dhe për ta pushtuar atë gradualisht. Në vitet në vijim, ata vendosën kontroll ushtarak mbi rrugën Via Egnatia, duke pushtuar deri në Durrës. Pastaj pushtuan Sofjen dhe Nishin, të cilat ishin pika strategjike të Ballkanit në rrugën **Via Militaris**, ndërsa pas përplasjes së madhe në Betejën e Kosovës në vitin **1389**, Serbia u bë vasale e tyre. Në dy ekspedita, ata pushtuan Tërnovën (1393) dhe së shpejti Vidinin (1396), duke likuiduar kështu shtetin mesjetar bullgar.

Ngritja e osmanëve u ndal nga disfata nga mongolët në fillim të shekullit XV. Fisnikët ballkanas dhe Bizanti e hodhën poshtë vasalitetin osman dhe vazhduan jetën politike për një gjysmë shekulli tjetër. Por



▲ Shteti Osman në shekujt XIV-XV

ata dështuan të kapërcenin mosmarrëveshjet e tyre dhe shpejt u bënë përsëri një shënjestër për Perandorinë Osmane të ripërtërirë dhe të forcuar. Pushtimi osman i Kostandinopojës (**1453**) dhe likuidimi i Perandorisë Bizantine u pasuan nga pushtimi i Despotatit Serb (1459), i cili i dha fund shtetit mesjetar serb. Në vitet në vijim Bosnja dhe më vonë Hercegovina u pushtuan, ndërsa deri në fund të shekullit, Mali i Zi. Menjëherë pas pushtimit të **Krujës**, në fillim të shekullit XV (1415), sundimi osman u vendos në pjesën më të madhe të Shqipërisë. Por e gjithë Shqipëria ra nën sundimin osman vetëm pas shtypjes së kryengritjes së Gjergj Kastriotit dhe pushtimit të Durrësit (**1501**). Kështu, deri në fund të shekullit XV pjesa më e madhe e Ballkanit ishte bërë pjesë e Perandorisë Osmane.

Paralelisht me pushtimet osmane, ata bënë ndryshime në përbërjen politike, etnike dhe fetare të popullsisë në vendet e Ballkanit. Osmanët vendosën pushtetin e tyre dhe zbatuan sistemin specifik timaro-spahik në qytete dhe fshatra. Ata sollën popullsi myslimane nga pjesa aziatike dhe i vendosën në Ballkan me qëllim që të konsolidonin pushtetin e tyre në tokat e sapopushtuara. Kolonizimi u krye së pari përgjatë rrugëve kryesore, dhe më pas në brendësi. Në fillim u kolonizuan zonat bujqësore dhe blegtorale. U soll edhe një popullsi nomade turke-barinjsh (Jurukë), të cilët u organizuan në njësi të posaçme ushtarake (oxhakë). Së bashku me osmanët, në Ballkan mbërriti edhe popullsia rome. Osmanët kolonizuan qytetet, ndërsa disa prej tyre ndryshuan emrat e tyre (Kruja = Akçe Hisar; Toplica = Kurshumlia). Aparati i madh shtetëror u kolonizua, por emigruan edhe dijetarë, zejtarë të shumtë, tregtarë osmanë dhe të huaj, ndërsa në fund të shekullit XV dhe fillim të shekullit XVI hebrenjtë e dëbuar nga Spanja erdhën në shtetin osman. Me pushtimin osman të Ballkanit, u kapërcye copëtimi territorial. Ballkani hyri në kuadrin e një shteti të vetëm. Kjo krijoi kushte të favorshme për zhvillimin e tregtisë. Qytetet shpejt morën jetë, ndërsa zejet gjithashtu u intensifikuan. Në shumë qytete ballkanike në shekujt XVII dhe XVIII popullsia myslimane ishte tashmë më e madhja.



▲ Përfaqësim vizual i Lidhjes së Lezhës



▲ Skënderbeu, monument në Romë

Rezistenca kundër sundimit osman – Skënderbeu

Kah fundi i shekullit XIV dhe fillimit të shekullit XV venedikasit mbanin pushtetin në qytetet bregdetare të Shqipërisë të Durrësit, Shkodrës dhe Lezhës, ndërsa feudalët shqiptarë sundonin në brendësi.

Babai i Gjergj Kastriotit, Gjon Kastriotit, sundonte territoret në rajonin e Matit, nga Deti Adriatik deri në Dibër. Në veri ai kufizohej me Dukagjinët, në jug/jugperëndim me Arianitët dhe Topianët. Në vitin 1429, Gjon Kastrioti sulmoi Krujën, por ushtritë osmane e mundën atë në disa beteja, pas të cilave ai u detyrua të njihte sundimin osman. Shpejt osmanët në pjesën jugore të Shqipërisë formuan **Sanxhakun Shqiptar** (1431). Në periudhën pasuese në Shqipëri u ngritën disa **kryengritje kundër sundimit osman**, por një nga arsyet kryesore për dështimin e tyre ishte përçarja e familjeve feudale. Gjergj **Kastrioti Skënderbeu** (1405 – 1468) ngriti një kryengritje dhe arriti të bashkonte familjet më të rëndësishme shqiptare në luftën për çlirimin e vendit.

Gjergji ishte i parafundit nga nëntë fëmijët e Gjon Kastriotit dhe Voisavës, një grua fisnike nga Pollogu. Si djalë, ai u mor peng në Edrene, ku u konvertua në Islam dhe u edukua në aftësi ushtarake. Atje ai u dallua si luftëtar i mirë, mori titullin beu dhe iu dha emri Skënderbe (sipas Aleksandrit të Madh). Ai u përfshi në strukturën ushtarako-administrative të shtetit osman.

Pas disfatës osmane në Nish në vitin **1443** nga hungarezët, Skënderbeu u largua nga osmanët. Ai dhe mbështetësit e tij arritën të pushtonin Krujën dhe më **28 nëntor**, ai ngriti flamurin e Kastriotëve – një shqiponjë të zezë me dy koka në një sfond të kuq – në muret e qytetit. Me këtë filloi Kryengritja e Skënderbeut. Brenda një kohe të shkurtër ai çliroi një pjesë të madhe të Shqipërisë, ndërsa më pas disa pjesë të Maqedonisë (rajoni Dibër-Strugë), pas së cilës maqedonasit dhe vllehët iu bashkuan edhe kryengritjes.

Për të bashkuar familjet shqiptare kundër osmanëve, ai thirri një takim në kishën „Shën Kol" në Lezhë më **2 mars 1444**. Në takim morën pjesë përfaqësues të fisnikëve më të shquar shqiptarë: Topia, Dukagjini, Muzaku dhe të tjerë, ndërsa erdhën edhe përfaqësues të Crnojeviqëve nga Zeta. U formua një aleancë ushtarake e njohur si Lidhja e Lezhës, e cila ishte fillimi i bashkimit politik të vendit. Skënderbeu qëndroi në krye si kapiten i Shqipërisë, ndërsa të tjerët i premtuan ndihmë financiare vjetore.

Në verën e vitit 1444, një ushtri e fortë osmane marshoi kundër Skënderbeut, por në Dibër të Poshtme (Peshkopi në Fushën e Torviollit, ushtria e Skënderbeut i ndërpreu dhe i mundi osmanët. Ky sukses i madh u dëgjua në Perëndim – në Venedik, Dubrovnik, Hungari, Napoli, nga ku ndihma ushtarake u dërgua në Krujë. Papa madje u kërkoi kryqtarëve të rinj që ta përfshinin Skënderbeun në ekspeditën kundër osmanëve. Në vitet në vijim Skënderbeu korri fitore të rëndësishme, të cilat ia rritën reputacionin midis kryengritësve dhe kryengritja u përhap në zona të reja. Osmanët dërguan vazhdimisht një ushtri

Burimet flasin!

Biografi i Skënderbeut, Marin Barleti, në veprën e tij „Skënderbeu. Biografia dhe veprat e sundimtarit të Epirit" (1508/10 në Romë), shkroi për emrin e Skënderbeut: „... më i vogli (nga fëmijët meshkuj) ishte Gjergji, i cili më vonë midis barbarëve iu dha emri Skënderbe... Gjergji, ose rastësisht ose sepse dukej më fisnik se fëmijët e tjerë, u quajt Skënderbe, që te ne është e njëjta gjë si Zotëri Aleksandër...".

kundër kryengritësve në Shqipëri. Edhe sulltan **Murati II** në vitin **1450** udhëhoqi personalisht një ushtri prej 100.000 vetësh për të pushtuar Krujën, por pas një **rrethimi** pesëmujor ai u tërhoq. Kjo fitore e madhe e kryengritësve shqiptarë, të udhëhequr nga Skënderbeu, u dëgjua në Perëndim. Papa e shpalli atë „mbrojtës të besimit të krishterë".



▲ Skënderbeu para Krujës

Ndodhi një periudhë me suksese të ndryshme në fushën e betejës, në të cilën osmanët arritën të pushtonin **Beratin** (1455), por pësuan edhe humbje të mëdha në Betejën e **Albulenës** (1457). Pas disa dështimeve në beteja, Sulltan Mehmeti II Pushtuesi i Ri u nis personalisht për të pushtuar Krujën. Në dy raste – në vitin **1466** dhe **1467**, megjithëse e rrethoi, ai nuk arriti ta pushtonte. Strategu dhe diplomati i shkëlqyer ushtarak Skënderbeu udhëhoqi heroikisht një vend të lirë për 25 vjet deri në fund të jetës së tij. Ai vdiq papritur në **janar të vitit 1468** në Lezhë dhe u varros në kishën e „Shën Kolës".

Edhe pse **rezistenca** e shqiptarëve kundër osmanëve nuk u ndal pas vdekjes së Skënderbeut, ata iu nënshtruan presionit të fortë osman. Osmanët pushtuan Krujën (1478) dhe më pas Shkodrën (1479), ndërsa disa shqiptarë filluan të largoheshin për në Itali. Në vitin 1481, djali i Skënderbeut, Gjon Kastrioti, u kthye nga Italia, pasi kishte shkuar atje me nënën e tij **Donikën** (që në vitin 1455 pas rënies së Beratit) dhe kishte ngritur dy herë kryengritje që zgjatën me ndërprerje deri në vitin 1506. Pas kësaj, rezistenca e shqiptarëve u thye plotësisht dhe një numër i madh i tyre (rreth 200.000) u zhvendosën në Perëndim, kryesisht në Itali dhe Dalmaci.



▲ Stema e Kastriotëve

Skënderbeu u bë hero kombëtar i shqiptarëve dhe simbol i bashkimit të tyre. Fitoret e tij kundër pushtuesve osmanë inkurajuan si maqedonasit ashtu edhe vllehët të bashkoheshin me të dhe i sollën atij simpati dhe mbështetje nga fuqitë e rëndësishme të Evropës Perëndimore dhe nga papati. Kështu, personaliteti i Skënderbeut u gdhend thellë në kujtesën kolektive të shqiptarëve dhe trashëgimia e tij respektohet si midis popujve të Ballkanit ashtu edhe në historinë evropiane.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Kur dhe ku u formuan shtetet latine në Ballkan?
2. Përshkruani konfliktet e para midis osmanëve dhe Bizantit dhe natyrën e këtyre përballjeve!
3. Shpjegoni pasojat afatgjata në strukturën politike dhe demografinë e Ballkanit pas pushtimit osman.
4. Cilat ishin arsyet e kryengritjes së Skënderbeut dhe nga cilat fuqi perëndimore mori ai mbështetje?

Hulumtoni

Shikoni filmin dokumentar historik Gjergj Kastrioti Skënderbeu. • Diskutoni në orën e ardhshme me shokët e klasës dhe përcaktoni:

- Në shërbim të kujt ishte Gjergj Kastrioti Skënderbeu dhe pse u rebelua?
- Kur dhe për çfarë qëllimi thirri Skënderbeu udhëheqësit më të njohur në Lezhë?
- Sa zgjati kryengritja e Skënderbeut kundër osmanëve?
- Kush i mbështeti kryengritësit?

4. Organizimi rural, bashkësitë fshatare dhe marrëdhëniet feudale

Vendosja e feudalizmit dhe marrëdhënieve feudale në Ballkan

Feudalizmi si sistem shoqëror u vendos gradualisht midis popujve të Ballkanit në periudhën nga shekulli shtatë deri në fund të shekullit njëmbëdhjetë. Për pjesën më të madhe ishte nën ndikimin e Bizantit – në **Bullgari, Serbi, Duklja**, por pati edhe ndikim perëndimor nga frankët në **Kroaci** dhe Anzhuinët në **Shqipëri** (pas shekullit XIII). Gjatë kësaj periudhe vendet e Ballkanit me ritme të ndryshme braktisën sistemin e bashkësive të lira fshatare të udhëhequra nga pleqtë fisnorë. Me formimin e shteteve të popujve të Ballkanit, ato kaluan në një sistem të marrëdhënieve fillestare feudale në të cilat fshatarët gradualisht ranë në varësi nga elita sunduese që merrte prona. Edhe në format fillestare të vendosjes së **feudalizmit**, u dalluan dy shtresa shoqërore – feudalët dhe **fshatarët e varur**. Ata do të mbeten dominues gjatë gjithë ekzistencës së marrëdhënieve feudale në shtetet ballkanike. Klasa sunduese në shoqërinë feudale ishin feudalët. Format e para të vendosjes së feudalizmit shfaqen në shtetin bullgar gjatë kohës së kan Krumit. Një kthesë dhe përhapje e vërtetë e feudalizmit ndodhi në shekujt XIII dhe XIV kur u vendos pronësia e plotë feudale e tokës nga feudalët, me pjesën më të madhe të popullsisë që u shndërrua në fshatarë të varur. Ata u ngarkuan me taksa të shumta dhe të larmishme që duhej t'u paguanin si feudalëve laikë ashtu edhe atyre kishtarë.

Baza e shoqërisë feudale ishte toka – feudi. Feudi ishte pronë tokësore që feudali ia jepte fisnikut të tij të ngushtë me detyrimin për të shërbyer në ushtri dhe përtë organizuar ekonominë e pronës së dhënë. Në këtë mënyrë ai bëhej **vasal** i atij nga i cili merrte pronën. Vasali ishte i detyruar ndaj feudalit të tij me besnikëri, detyrim ushtarak dhe të ardhura. Kështu, toka ishte baza e ekonomisë – ai që zotëronte një feudal kishte të drejtë të mblidhte taksa nga fshatarët dhe të përdorte punën e tyre. Feudalët me feude të mëdha mund të siguronin më shumë ushtarë, të forconin pozicionin e tyre para feudalëve të tjerë dhe para sundimtarit, e madje të ndikonin në vendimet politike. Kështu, pronësia e tokës u bë një burim fuqie ushtarake, ndërsa fuqia ushtarake garantonte pushtet politik.

Në Shqipëri në fund të shekullit XIII familjet më të shquara u bënë **vasale** të zotërinjve të jashtëm – Anzhuinëve. Në shekullin XIV feudalët e mëdhenj ishin shfaqur tashmë në Bullgari, duke kontrolluar zona të mëdha dhe qytete të tëra dhe kishin shumë vasalë më të vegjël. Në të njëjtën periudhë në Serbi ishte zhvilluar një rrjet marrëdhëniesh vasale midis sundimtarit, guvernatorëve të rajoneve, feudalëve të mëdhenj dhe feudalëve më të vegjël. Kjo ishte një pamje e vërtetë e **feudalizmit të zhvilluar** në Ballkan.



Fshatarë të varur mesjetarë: punonin në fusha

Organizimi rural i shoqërisë. Transformimi i komunitetit rural

Shoqëria feudale ishte shoqëri rurale. Vëllimi më i madh i aktivitetit ekonomik zhvillohej në zonat rurale, ndërsa pjesa më e madhe e popullsisë së Ballkanit jetonte atje. Në vendet e Ballkanit dega dominuese ekonomike ishte **bujqësia**. Sistemi me tri fusha përdorej në kultivimin e tokës, që do të thoshte se çdo vit të tretë toka (fushat) lihej e pakultivuar. Dega e dytë më e përfaqësuar ekonomike ishte **blegtoria**, me përjashtim të Shqipërisë, ku dominonte. **Hortikultura, frutikultura dhe vreshtaria** u zhvilluan në të gjitha vendet e Ballkanit. Në **feudalizmin e zhvilluar** varietetet e vlerësuara të rrushit në Bullgari ishin në rajonin e Thrakisë, ndërsa në Duklja/Zeta dhe në Shqipëri në rajonin e Primorjes. Prodhuesit më të mëdhenj të verës ishin manastiret, të cilat gjithashtu merrnin sasi të mëdha vere nga vreshtarët si taksë (taksë vere).

Në periudhën fillestare të vendosjes së feudalizmit **bashkësia rurale** ishte ende shumë aktive. Ishte njësia themelore organizative në jetën rurale në Ballkan. Ajo përbëhej nga familje të mëdha që kultivonin së bashku tokën, ndanin kullotat, pyjet dhe ujërat. Organizonte një cikël bujqësor dhe qeverisej në mënyrë të pavarur nga pleqtë e fshatit. Plaku i fshatit përfaqësonte bashkësinë para sundimtarit ose kishës dhe luante një rol në zgjidhjen e mosmarrëveshjeve të brendshme, si dhe në shpërndarjen e detyrimeve të fshatarëve brenda atarit të fshatit. Ai kryesonte kuvendet e fshatit ku zgjidheshin çështje të ndryshme ekonomike, bëheshin orare për mbjelljen, ujitjen, kullotjen e bagëtive, korrjen dhe çështje të tjera me interes për bashkësinë e fshatit.

Ndërsa feudalët u forcuan, ata filluan të imponoheshin në bashkësitë rurale dhe gradualisht të pushtonin tokat e përbashkëta komunale, siç ishin kullotat, pyjet e madje edhe ujërat. Feudalët i përfshinë me forcë këto toka brenda pronave të tyre feudale, të quajtura **trashëgimi feudale**. Për përdorimin e tyre ata filluan të kërkonin kompensim (taksë) nga fshatarët. Fshatarët, së pari individualisht, e pastaj të gjitha bashkësitë rurale, filluan të kërkonin mbrojtje nga feudalët, duke u bërë kështu zotërinj të tyre. Në këtë mënyrë **fshatarët e lirë**, por edhe fshatra të tëra, u bënë të varur nga vullneti i feudalëve.

Toka e fshatarëve të lirë, anëtarë të bashkësisë rurale, kaloi në pronësi të feudalëve laikë dhe kishtarë në mënyra të ndryshme. Kisha përdori ndjenjat fetare, bestytnitë dhe injorancën e besimtarëve për të rritur zotërimet e saj. Dhënia e dhuratave të ndryshme kishës, duke përfshirë pronësitë tokësore, u paraqit si ofrim mbrojtjeje nga një shenjtor dhe një rrugë më të lehtë drejt jetës së përjetshme. Ishte e zakonshme që fshatarët t'u jepnin ara, vreshta ose një pjesë të pronës së tyre manastireve dhe kishave lokale. Luftërat e vazhdueshme në Mesjetë, në të cilat ishte pikërisht prona e fshatarëve që shpesh vuante, gjithashtu kontribuan në shkatërrimin e bashkësive fshatare në një masë të madhe.

Hulumtoni

Gjatë kohës së kan Krumit u miratuan ligje të rrepta, fshatarët ishin të lidhur me tokën dhe paguanin taksa në natyrë. Gjatë kohës së Boris Mihailit dhe Simeonit, sistemi feudal u forcua dhe me konvertimin në krishterim u përhap edhe në kishë, e cila filloi të merrte shumë prona dhe fshatarë të varur. Burimet bizantine përdorin termin „parik" për një fshatar të varur. Në Kroaci princat që në shekullin IX (Trpimir) i ndanë tokë kishës, e cila gradualisht e shndërroi atë në pronare tokash dhe fshatarët u detyruan të paguanin taksa të caktuara.

- Cilat janë ngjashmëritë në vendet e Ballkanit në periudhën fillestare të vendosjes së sistemit dhe marrëdhënieve feudale?



▲ Fshatarë të varur mesjetarë: puna në fusha



▲ Kodi i Dushanit

Fshatarët e lirë ishin nën presion të vazhdueshëm nga feudalët, taksa të rënda shtetërore, taksa e kishës – e dhjeta, tarifa të larta gjyqësore dhe detyrime të tjera të jashtëzakonshme u imponoheshin atyre. Në kushte të tilla, një numër i madh i tyre humbën gradualisht pronën e tyre dhe u detyruan të mermin tokë nga feudalët për përdorim të përkohshëm dhe duke përmbushur detyrime të caktuara. Në këtë mënyrë, fshatarët e lirë nuk u dëbuan nga pronat e tyre, por përkundrazi u lidhën më ngushtë me feudalin nga i cili morën tokën dhe gradualisht kaluan nga fshatarë të lirë në fshatarë të varur. Megjithatë, bashkësitë fshatare dhe fshatarët e lirë në Ballkan vazhduan të ekzistonin gjatë gjithë Mesjetës, megjithëse në numër shumë të reduktuar.

Në aspektin ekonomik, bashkësia fshatare përfaqësonte një lloj organizimi të mbyllur. Kjo vazhdoi edhe kur ra nën varësinë feudale. Çdo gjë që u nevojitej fshatarëve dhe feudalit prodhohej kryesisht këtu. Vetë fshatarët prodhonin ushqime, veshmbathje, këpucë dhe inventar tjetër të nevojshëm për veten e tyre dhe për feudalin. Në oborrin e feudalit kishte zejtarë të varur që furnizonin feudalin, por edhe fshatarët. Shkëmbimi kryhej në natyrë. Zakonisht, disa teprica të produkteve që ishin karakteristike për atë rajon shiteshin, ose më saktë shkëmbeheshin, dhe bliheshin produkte që fshatarët nuk i prodhonin. Kështu, nevoja për tregti u reduktua në minimum dhe nuk luante një rol të rëndësishëm në jetën ekonomike në Mesjetën e hershme. Megjithatë, gjatë periudhës së feudalizmit të zhvilluar në Ballkan, u organizuan tregje dhe panaire, ndërsa u shfaq edhe shkëmbimi monetar. Në çdo vendbanim më të madh tregjet organizoheshin në një ditë të caktuar të javës, ndërsa në qytete dhe afër manastireve më të mëdha, panaire organizoheshin edhe gjatë një periudhe të caktuar të vitit. Përveç tregtarëve vendas, në këto tregje dhe panaire vinin tregtarë nga qytete të tjera, por edhe nga qendra të zhvilluara tregtare si Dubrovniku dhe Venediku. Ata zakonisht ofronin produkte të pakta dhe luksoze si kripë, verë, armë.

Fshatarët e varur (fshatarë bujkrobër) shpesh quheshin **kmetë**. Ata ishin popullsia më e madhe në numër, por më e varfra në shtetet ballkanike. Numri më i madh i tyre ishte popullsi bujqësore. Ata jetonin në pronën e feudalit brenda kuadrit të trashëgimisë së tij feudale. Fshatarët e varur ishin në varësi personale dhe tokësore nga feudali. Ai ishte zoti (mbrojtësi) i tyre dhe pa lejen e tij nuk lejoheshin të largoheshin nga toka në të cilën jetonin. Ata ishin shërbëtorë të tokës dhe zoteriu mund t'i shiste vetëm së bashku me tokën.

Toka që përbënte trashëgiminë feudale ndahej në tokë zotëri, e cila kultivohej nga fshatarët e varur, dhe tokë që jepej për përdorim nga fshatarët e varur. Çdo truall përbëhej nga një shtëpi me sende shtëpiake në të cilën jetonte fshatari i varur me familjen e tij. Rreth shtëpisë kishte ndërtesa ndihmëse. Afër ishte kopshti dhe ndonjëherë vreshti. Fshatari kishte edhe tokë të punueshme, e cila në fakt përbëhej nga disa ngastra më të vogla toke të shpërndara midis tokave të punueshme të fshatarëve të tjerë. Fshatarët e varur mund të përdornin pyjet dhe kullotat që mbeteshin në dispozicion të **bashkësisë fshatare**. Kjo strukturë e pronës së fshatarëve të varur

me mundësinë e përdorimit kolektiv të mallrave të pandarë tregon se bashkësitë e lira fshatare në shoqërinë feudale nuk u shkatërruan, por vetëm u transformuan në bashkësi të varura feudalisht.

Një kategori e veçantë fshatarësh të varur ishin zejtarët. Ata bënin zanate të ndryshme për zotëriun. Disa ishin zejtarë të aftë në prodhimin e sendeve luksoze nga ari, argjendi dhe gurët e çmuar.

Marrëdhënia zotëri-fshatar ishte dypalëshe: fshatari i varur merrte të drejtën të përdorte një pjesë të tokës për ushqimin e tij, por në këmbim duhej të paguante të dhjetën, **një taksë në natyrë** dhe të punonte si **kuluk**. Zotëria siguronte mbrojtje dhe stabilitet politik, por në të njëjtën kohë forconte pushtetin e tij përmes varësisë së fshatarëve. Kjo marrëdhënie nuk ishte vetëm ekonomike, por edhe mekanizëm politik sepse përmes kontrollit të fshatarëve, zotërinjtë siguronin një ushtri dhe ndikim në shtet.



▲ Monedhë argjendi e Ivan Aleksandrit

Format e varësisë dhe detyrimet e fshatarëve

Fshatarët dhe pronat e tyre paguanin tatime me shumë taksa, të dhëna dhe detyrime të ndryshme në favor të feudalëve. Të dhënat dhe detyrimet e tyre përcaktoheshin në varësi të statusit të tyre ligjor. Termi më i pranueshëm përgjithësisht për fshatarët e varur ishte termi bizantin **parik**. Në shtetin mesjetar serb në shekullin XIV ishin në përdorim disa terma që tregonin kategori të ndryshme të popullsisë së varur. Popullsia bujqësore përcaktohej me termin **meropah**. Termi **vlleh** mund të tregonte si etninë ashtu edhe profesionin ekonomik – mbarështues bagëtish. Disa vllehë ishin njerëz të lirë, ndërsa të tjerë ishin të **varur nga një feudal**. Ata ishin mbarështues nomadë bagëtish që jetonin në male me kopetë e tyre në vendbanime të përkohshme të quajtura katune dhe lëviznin vazhdimisht. Në shekullin XIV ata shënoheshin gjithashtu si popullsi e varur në fusha përgjegjëse për kujdesin ndaj kuajve. Në **Kodin e Dushanit** vllehët shënohen si një kategori e veçantë me detyra të veçanta që lidheshin me rritjen e bagëtive.

Nga të gjitha detyrimet e fshatarëve, më i vështiri ishte kuluku. Ai përfaqësonte punën e lirë në dobi të feudalit, por edhe në dobi të shtetit. Fshatarët e varur në varësi të statusit të tyre ligjor ishin të detyruar të punonin kuluk në tokën e feudalit nga një deri në tri ditë në javë. Ata e bënin këtë me mjetet dhe kafshët e tyre shtëpiake. Ndonjëherë nuk kishte kufi për kulukun, domethënë, fshatarët e varur detyroheshin të punonin aq ditë sa i urdhëronte feudali.

Balshët në Shqipëri i ngarkuan fshatarët me detyrime për të ndërtuar rrugë dhe fortesa, gjë që tregon se kuluku nuk kufizohej vetëm në punët bujqësore, por edhe në objektet e infrastrukturës dhe detyrat ushtarake. **Kastriotët**, veçanërisht gjatë kohës së Skënderbeut, përdorën fuqinë punëtore fshatare për të ndërtuar dhe forcuar fortifikimet kundër osmanëve. Forma të tilla të kulukut për kryerjen e punëve publike ekzistonin edhe në shtete të tjera ballkanike.



▲ Karta e Ivan II Asenit për popullin e Dubrovnikut (1230)

Përveç kulukut, fshatarët e varur ishin të detyruar t'i paguanin feudalit disa **taksa në natyrë**. Më shpesh këto ishin një pjesë e caktuar e grurit, miellit, verës, lirit, vajit, bagëtive, produkteve të prodhuara artizanale dhe ushtarake. Duke vepruar kështu, fshatarët duhej t'i çonin produktet në hambar dhe në pallatin e feudalit. Fshatarët ishin gjithashtu të detyruar të paguanin taksën e dhjetës, e cila mblidhej nga kisha, por edhe nga feudalët. Një e dhjetë nënkuptonte një të dhjetën e një produkti, më shpesh grurë, miell, verë, mjaltë.

Në **feudalizmin e zhvilluar** fshatarët e varur paguanin taksë personale ose taksë **mbi kokë**, në para. Fshatarët e varur paguanin taksa të veçanta për përdorimin e pyjeve, kullotave, mullinjve ose të gjitha atyre pronave që feudali kishte përvetësuar. Me zhvillimin e qyteteve pati një rritje të zanateve dhe tregtisë. Kjo çoi në zhvillimin e ekonomisë **monetare** dhe një rritje të qarkullimit të parave, e cila filloi një proces të zëvendësimit të taksave në natyrë me taksa në para, ndërsa fshatarët filluan të paguanin taksa gjithnjë e më shpesh në para. Kështu, taksat në para që u shfaqën në Ballkan, së pari në zonat urbane dhe nën ndikimin bizantin dhe perëndimor, u përhapën gradualisht në komunitetet rurale. Edhe pse zëvendësuan një pjesë të taksave në natyrë dhe detyrimeve ushtarake, kultivuesi mbeti ende si formë e detyrimit të punës për fshatarët.

Karakteristikat ekonomike, shoqërore dhe politike të **principatave arbërore** ishin më specifike krahasuar me shtetet e tjera ballkanike. **Familjet feudale** me princat e tyre që kishin nën kontroll të gjithë pushtetin politik, administrativ dhe ushtarak ishin të diferencuara. Familjet feudale kishin territorin, ushtrinë dhe stemat e tyre. Taksa paguhej kryesisht në natyrë, por me rritjen e tregtisë me Dubrovnikun

Burimet flasin!

Në Bullgari, një kartë e car Ivan Asenit II (1230) përcakton: „Fshatarët duhet të paguajnë taksë në natyrë dhe të punojnë kulukun për manastirin si më parë". Një kartë e car Ivan Aleksandrit (1348) thuhet: „Fshatarët duhet të paguajnë një të dhjetën nga vreshtat dhe fushat dhe duhet t'i shërbejnë boljarit me punë sipas zakonit".

Në Serbi Kodi i Dushanit (1349, i plotësuar në 1354) është shumë fleksibël. Shumica e neneve të tij përmbajnë të dhëna mbi fshatarët dhe statusin e tyre ligjor, detyrat e tyre ndaj feudalëve, shtetit dhe kishës. Neni 6 i kodit përcakton: „Klerikët do të gjykohen sipas kanunit të kishës dhe jo sipas ligjit perandorak."; Neni 67 – „Fshatarët duhet të paguajnë një të dhjetën nga fushat dhe vreshtat"; Neni 71 – „Bletaritësit duhet t'i japin zotërisë së tyre një të dhjetën e mjaltit të tyre, siç ishte rasti në kohët e lashta."; Neni 138 – „Farmaxhinjtë do t'i shërbejnë zotërisë së tyre siç ndodhte në kohët e lashta dhe do t'i japin atij një pjesë të të korrave, siç ndodhte në kohët e lashta."; Neni 139 – „Meropët do t'i shërbejnë zotërisë së tyre siç ndodhte në kohët e lashta dhe nuk do të jenë në gjendje ta lënë zotërinë e tyre pa vullnetin e tij."; Neni 146 – „Serbët do t'i paguajnë haraç zotërisë së tyre dhe do të kryejnë kuluk, siç ndodhte në kohët e lashta."; Neni 147 – „Sokolnikët do t'i japin zotërisë së tyre karroca dhe kuaj, siç ndodhte në kohët e lashta."; Neni 135 – „Autoritetet do t'i shërbejnë zotërisë së tyre siç ndodhte në kohët e lashta dhe do të japin një të dhjetën e kopeve të tyre".

- Analizoni këtë informacion burimor dhe përshkruani marrëdhënien zotëri – fshatar përmes shembujve specifikë.

dhe Venedikun, filloi zhvillimi i marrëdhënieve mall-para. Princat lëshuan karta për Dubrovnikun dhe Venedikët, duke u dhënë atyre disa përfitime për tregtinë në territoret e tyre. Ndër kartat më të rëndësishme në shekujt XIV-XV ishin të lëshuara nga zotëriu i Vlorës dhe Kaninës, nga Balshët, nga **Dukagjinët** dhe nga Kastriotët. Familjet që rritnin bagëti jetonin në vendbanime malore (katuni) të udhëhequra nga pleqtë e tyre. Ata ishin në kërkim të kullotave dhe kishin autonomi më të madhe. Ata gjithashtu merreshin me tregtinë e karvanëve.

Obligimet feudale ndaj feudalëve laikë dhe shpirtërorë ndikuan fuqishëm në standardin e jetesës së fshatarëve të varur. Numri dhe larmia e tyre – detyrimet e punës (kuluk), taksat në natyrë (drithëra, bagëti, vaj) dhe taksat monetare (sidomos në periudhën e mëvonshme) shpesh çuan në fshatarët që jetonin në prag të mbijetesës. Puna e tyre kishte për qëllim plotësimin e nevojave të feudalëve dhe kishës, e vetëm një pjesë e vogël mbetej për ushqimin e tyre dhe për shkëmbim. Feudalizmi dhe marrëdhëniet feudale në Ballkan ishin të larmishme, por prapëseprapë kishin elemente të përbashkëta të natyrshme në një rend të tillë shoqëror. Këto ishin feudet si bazë e pronësisë së tokës, dhe marrëdhëniet vasale midis sundimtarëve dhe fisnikëve, si dhe midis fisnikëve më të mëdhenj dhe më të vegjël që përcaktonin marrëdhëniet midis feudalëve. Bashkësitë fshatare që ishin baza e prodhimit dhe hyrja e tyre graduale në komunitetin e trashëgimisë feudale, e cila u shndërrua në një entitet të mbyllur ekonomik. Fshatarët e varur të ngarkuar me detyrime dhe detyra të ndryshme – kuluk, detyrime në natyrë dhe taksa në para. Kisha ishte faktor i rëndësishëm në ekonomi dhe në jetën e përditshme. Ky sistem formësoi ekonominë dhe shoqërinë e Ballkanit në Mesjetë deri në mbërritjen e osmanëve, të cilët do ta transformonin atë në sistem timari.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Shpjegoni termat feud, vasal dhe marrëdhënie feudale.
2. Shpjegoni se si komuniteti fshatar u transformua gradualisht në një komunitet të varur nga ana feudale.
3. Renditni kategoritë themelore të popullsisë së varur dhe detyrimet e tyre ndaj feudalëve.
4. Shpjegoni se si detyrimet feudale ndikuan në standardin e jetesës.

5. Shtresimi shoqëror i oborreve dhe klerit mesjetar ballkanik



▲ Fortesa e Carevecit, Tërnovë

Shtetet mesjetare ballkanike kishin **hierarki** të vendosur shoqërore feudale. Ajo u zbatua gradualisht me vendosjen dhe forcimin e feudalizmit. Në **periudhën e hershme feudale** (shekujt VII-XI/XII) ajo ishte në hapat e parë dhe gradualisht u vendosën konturet e saj, të cilat u vendosën plotësisht në periudhën pasuese. Marrëdhëniet feudale në vendet ballkanike në **feudalizmin e zhvilluar** (shekujt XIII-XV) shënuan një rritje të fortë dhe ishin në fazën e tyre të fundit. Feudalizmi ishte në kulmin e tij me tipare feudale të formuara qartë të dominimit të pronarëve të mëdhenj feudalë të tokave, një sistem të përhapur **privilegjesh** (kryesisht të marra nga **sundimtari**), një rritje të numrit të popullsisë së varur dhe një rritje të shpejtë të taksave të paguara në para.

Institucionet e **sundimtarit, oborrit, fisnikëve dhe klerit të lartë** u vendosën dhe u përcaktuan qartë në **Bullgari** që në periudhën e hershme feudale, ndërsa ishin në fazën e tyre fillestare në **Kroaci** dhe Duklja. Shteti bullgar kishte një kryeqytet të përhershëm në Pliska (deri në fund të shekullit IX), dhe më pas në **Preslav** ku ndodhej oborri mbretëror. Me formimin e Perandorisë së Dytë Bullgare, qyteti i Tarnovës u bë kryeqytet. Sundimtarët e tij mbanin titujt të ndryshëm. Sundimtarët e parë bullgarë mbanin titullin e kanit, i cili me miratimin e krishterimit u ndryshua në princ gjatë kohës së Borisit, kështu që në fillim të shekullit X Simeoni mori titullin e carit. Që atëherë, të gjithë sundimtarët bullgarë mbanin titullin e carit, ndërsa shteti mbretëri.

Në Kroaci kryeqyteti ndodhej më shpesh në Knin, por kishte edhe seli të tjera. Titulli që mbanin sundimtarët e parë kroatë ishte knjaz (dux), por në fillim të shekullit X, Tomislav u kurorëzua mbret, me të cilin shteti u bë mbretëri. Ngjashëm ishte edhe në Duklja, sundimtarët princërorë të së cilës nga gjysma e dytë e shekullit XI me kurorëzimin e Mihailit, u bënë mbretër, ndërsa shteti mbretëri.

Selia e sundimtarëve të parë serbë që mbanin titullin zhupan ishte në Ras, e vetëm në shekullin XII ata filluan ta quanin veten zhupanë të mëdhenj. Në fillim të shekullit XIII Stefani e shpalli veten mbret, duke e bërë shtetin mbretëri, ndërsa në mesin e shekullit XIV mbreti Stefan Dushan mori titullin e perandorit, duke e bërë shtetin perandori. Megjithatë, gjatë gjysmës së parë të shekullit XV shteti serb u degradua në një despotat të kryesuar nga një despot. Shteti serb në shekujt XIII dhe XIV nuk kishte vetëm një kryeqytet, ndërsa Prizreni, Pauni në Kosovë dhe Shkupi u përdorën si seli mbretërore.



▲ Kalaja në Knin

Situata në **Shqipëri** është e ndryshme. Kah fundi i shekullit XII, u shfaq Principata e **Arbanonit**, e kryesuar nga një princ (prior, princeps).

Në fund të shekullit XIII Shqipëria u bë mbretëri e kryesuar nga një mbret nga Anzhuinët francezë. Në shekujt XIV-XV disa familje feudale

fituan forcë në Shqipëri, duke formuar principatat e tyre të kryesuara nga princat (dux, dukë) që kishin selitë e tyre në **qytete** të fortifikuara mirë si Durrësi, Shkodra, Berati dhe Kruja.



▲ Kalaja në Shkodër

Sundimtari dhe administrata shtetërore

Shtetet mesjetare të Ballkanit ishin shtete feudale për sa i përket organizimit të tyre shoqëror. Me shpalljen e tyre si mbretëri, ato u bënë **monarki feudale**. Ato kishin një hierarki shoqërore të kryesuar nga një sundimtar. Sundimtarët e shteteve mbanin tituj të ndryshëm, por më të zakonshmit ishin: princ, prefekt, mbret dhe perandor. Sipas kuptimit patrimonial të shtetit në atë kohë, sundimtari konsiderohej zoti suprem në shtet, i cili emërohej nga Zoti për të qeverisur nënshtetasit e tij. Pushteti ushtarak, legjislativ dhe gjyqësor ishin të përqendruar në duart e tij. Ai gjithashtu luante një rol vendimtar në mosmarrëveshjet kishtare-fetare.

Si zoti feudal i rangut më të lartë brenda hierarkisë feudale, sundimtari zotëronte të gjithë tokën në shtet dhe mund ta shiste, ta dhuronte, ta jepte për kënaqësi gjatë gjithë jetës ose për përdorim të përkohshëm. Ai kishte të ardhura të shumta dhe të larmishme që derdheshin në thesarin shtetëror që kishte në dispozicion. Fuqia e tij e madhe ekonomike bazohej në shumë prona të vendosura në të gjithë shtetin. Ai gjithashtu kishte në dispozicion të ardhurat nga monedhat, të ardhurat nga koncesionet e minierave, nga taksat e ndryshme, nga taksat doganore etj. Me të ardhurat e marra, sundimtari mbështeste oborrin, i përdorte ato për të blerë armë për ushtrinë, për të paguar pagat e mercenarëve. Ai përdorte një pjesë të fondeve për të mbledhur testamente, për të dhuruar në **kishë**, për t'u dhënë dhurata feudalëve, si dhe për të ndërtuar **fortesa** dhe pallate. Gjatë bumit të madh ekonomik të Bullgarisë (shekulli XIV) dhe **Serbisë** (shekujt XIII-XV), pallati mbretëror në Tërnovë (Carevec) dhe pallatet në kryeqytetet serbe ishin shumë luksoze, ndërsa në shekullin XV Despotati Serb ndërtoi kryeqytetin e ri të Smederevës nga themeli.

Sundimtari qeveriste shtetin nëpërmjet një aparati të shumtë qendror dhe provincial. Funksionet, emërimet dhe rrjeti i tij i strukturuar, veçanërisht në Bullgari dhe Serbi në **feudalizmin e zhvilluar**, janë shumë të ngjashme me ato në Bizant. Selia e qeverisë qendrore ndodhej në kryeqytetin e shtetit. Gjykata e sundimtarit përfaqësonte një institucion të veçantë të pushtetit administrativ politik dhe ushtarak, por edhe qendrën e jetës kulturore në shtet. Gjykatat e sundimtarit në Bullgari dhe Serbi kërkonin të imitonin oborrin perandorak bizantin. Sundimtari zgjidhte përfaqësuesit e aparatit shtetëror qendror nga radhët e **feudalëve të mëdhenj** dhe ata emëroheshin personalisht nga sundimtari.

A e dini se...

Kuptimi patrimonial i shtetit në Mesjetë nënkuptonte se pushteti dhe territori konsideroheshin pronë personale e sundimtarit dhe familjes së tij („patrimonium" – trashëgimia e sundimtarit). Në Ballkan kjo manifestohej përmes dinastive trashëgimore, ndarjes së shtetit si pronë vetjake, dhurimit të tokës shtetërore dhe përzierjes së pasurisë private dhe shtetërore. Ky kuptim i „pronësisë familjare" të shtetit çoi në luftëra dinastike, ndarje të shpeshta të tokës midis bijve dhe vëllezërve dhe paqëndrueshmëri, gjë që i bënte shtetet të ndjeshme ndaj ndikimeve të jashtme.

Një organ shumë i rëndësishëm në menaxhimin e shtetit ishte **këshilli i sundimtarit**, i cili kishte një rol të rëndësishëm këshillues. Në Bullgari quhej këshilli boljar, ndërsa në Serbi këshilli i gjykatës. Këshilli boljar përfshinte boljarët e mëdhenj dhe patriarkun. Në Serbi këshilli i gjykatës përbëhej nga fisnikët (zotërinjtë e mëdhenj), e ndonjëherë merrte pjesë edhe gruaja e sundimtarit. **Këshilli i sundimtarit** mbante seanca dhe kishte autoritet për të vendosur mbi çështjet më të rëndësishme për shtetin, siç ishin shpallja e luftës, lidhja e paqes dhe çështje të rëndësishme të politikës së brendshme.

Shteti ishte i ndarë në rajone, të cilat në Bullgari quheshin hora (rajon, vend), ndërsa në Serbi zhupa. Ato zakonisht emëroheshin sipas qendrës më të madhe urbane atje. Në to funksiononte administrata provinciale, e kryesuar nga guvernatori i një rajoni të caktuar. Ky guvernator emërohej personalisht nga sundimtari.

Në **këshillat popullore** mermin pjesë sundimtari, **feudalët e mëdhenj**, fisnikëria, kleri dhe populli. Në shtetin serb ato quheshin këshilla shtetërore. Ato thirreshin me një urdhër me shkrim të sundimtarit, i cili përcaktonte kohën dhe vendin e këshillit. Pasi mbaheshin këshillat, vendimet dhe rezolutat e marra tashmë i paraqiteshin popullit të mbledhur, që do të thoshte se këshillat kishin rolin e miratimit të tyre të gjerë publik. Këshillat ndonjëherë shërbenin edhe si dënim publik i heretikëve.

Boljarët, fisnikët dhe kalorësit

Zhvillimi i fortë i feudalizmit kontribuoi në ngritjen ekonomike të feudalëve. Në burimet mesjetare ballkanike, ata quheshin zotërinj me një emër. Në Bullgari, për ta përdorej termi boljarë, ndërsa në Serbi, zotërinj. Por jo të gjithë zotërinjtë feudalë ishin po aq të pasur ose të barabartë në shoqëri. Kishte gjithashtu një gradacion midis tyre sipas fuqisë dhe pasurisë së tyre. Zotërinjtë feudalë në shtetet mesjetare ballkanike ndaheshin në zotërinj të mëdhenj dhe të vegjël feudalë, ndër4sa shtresa më e ulët përbëhej nga luftëtarët-kalorës që më vonë u quajtën **kalorës**.

Zotërinjtë e mëdhenj feudalë zotëronin prona të mëdha tokash dhe fshatarë të varur. Ata gjithashtu mbanin titujt më të lartë dhe mbanin pozicionet më të shquara administrative dhe ushtarake në shtet. **Zotërinjtë e mëdhenj feudalë** në Bullgarinë mesjetare quheshin boljarë të mëdhenj, ndërsa në Serbi velmozhi (zotërinj të mëdhenj). Zotërinjtë feudalë më të vegjël gjithashtu zotëronin prona të konsiderueshme, por më të vogla në krahasim me të parët. Ata gjithashtu kishin tituj dhe pozicione të respektueshme në shtet, por ishin më të ulëta në krahasim me të parët. Në Bullgari ata quheshin boljarë të vegjël, ndërsa në Serbi vlasteliqi (zotërinj të vegjël).

Në Shqipëri nuk kishte ndarje klasike në feudalë të mëdhenj dhe të vegjël. Familjet feudale ruajtën karakterin e tyre patrimonial dhe kohezionin fisnor. Me zgjerimin e territoreve të tyre filloi diferencimi shoqëror. Krerët filluan të ndahen shoqërisht sipas pasurisë së tyre në raport me anëtarët e tjerë të familjes. Ata u shndërruan në pronarë

feudalë dhe udhëheqës të familjeve feudale. Ata menaxhonin pushtetin politik, administrativ dhe ushtarak në rajonin e tyre. Por dallimet shoqërore midis tyre dhe anëtarëve të tjerë të familjes nuk shpreheshin dukshëm. Besnikëria ndaj familjes ishte lidhja më e fortë e brendshme kohezive për secilin individ.

Feudalët e mëdhenj jetonin në **fortesa** të ndërtuara në vende të vështira për t'u arritur, ku kishin pallatet e tyre. Ata kishin oborrin e tyre, i cili përbëhej nga njerëzit e tyre më të rëndësishëm. **Feudalët e mëdhenj** kishin shërbëtorë, fshatarë të varur, vasalë, një ushtri dhe gjyqtarë. Ata kishin oborrin e tyre, i cili ishte qendra e pushtetit të tyre në rajon, por edhe një vend ku zhvillohej kultura. Në Bullgari, më të njohurat ishin **fortesat** në Vidin dhe Kaliakra. Në shtetin mesjetar serb kishte disa **fortesa**, ndërsa midis atyre që ndodheshin në vende të vështira për t'u arritur, dallohen Magliq, Golubac dhe Stalac. Në Duklja/**Zeta fortesa** të forta ishin Kotorri, Tivari dhe Budva, ndërsa në Shqipëri, **fortesat** e Gjirokastrës, Petrelës, Lezhës dhe Kaninës.



▲ Skicë e fortesës Magliq

Baza e pushtetit të feudalëve ishin pronat e tyre të trashëguara – trashëgimitë që ata merrnin me trashëgimi. Fshatarë të varur punonin në to. Përveç këtyre pronave, feudalët mermin nga sundimtari edhe prona që mund t'i menaxhonin me kusht kryerjen e një shërbimi të caktuar ushtarak (duke ndjekur shembullin e sistemit feudal bizantin të pronisë). Feudalët mund të merrnin edhe rajone të tëra, male, fshatra dhe qytete për t'i menaxhuar me të drejtën për të përdorur një pjesë të madhe të të ardhurave të mbledhura.

Këto prona fillimisht nuk ishin të trashëgueshme, kështu që feudalët u përpoqën t'i bashkonin ato me trashëgimitë e tyre. Në kushtet kur shteti kishte një qeveri qendrore të dobët, ata ia dolën mbanë në këtë, e kështu u bënë pronarë tokash edhe më të mëdhenj dhe feudalë më të fuqishëm. Kjo ishte një bazë e fortë për pavarësinë e tyre më të madhe, gjë që çoi në një dobësim të ndjeshëm të lidhjeve midis qeverisë qendrore dhe elitave feudale lokale brenda shtetit.

Përveç pronave të dhëna, feudalët merrnin edhe shumë privilegje nga sundimtari. Këto mund të ishin koncesione administrative, fiskale, gjyqësore dhe ushtarake me anë të të cilave sundimtari hiqte dorë nga një pjesë e pushteteve të tij në favor të feudalit. Në praktikë, kjo do të thoshte që zyrtarët shtetërorë nuk hynin në pronat e feudalëve dhe nuk mblidhnin taksa ose tarifa gjyqësore. Vetë feudali emëronte persona që e bënin këtë dhe të ardhurat e mbledhura shkonin në thesarin e tij në vend të thesarit të shtetit. Pozicioni i tyre i lartë në hierarkinë feudale pasqyrohej edhe në ligj. Dënimet e parashikuara ishin të ndryshme për fisnikët dhe fshatarët. Zgjerimi i sistemit të dhënies së privilegjeve çoi në forcimin më të madh ekonomik të feudalëve dhe aspiratat e tyre për veprim më të pavarur. Disa nga feudalët madje prenë monedhat e tyre (paratë), nxorën ligje dhe zhvilluan luftëra të pavarura.



▲ Kotorri, pamje nga Qyteti i Vjetër

Kalorësit në Mesjetë përfaqësonin klasën ushtarake. Ata ishin të vendosur poshtë feudalëve të tjerë në shkallën shoqërore. Kalorësit vinin nga **fisnikëria** e ulët dhe ishin luftëtarë – kalorës që merrnin

Burimet flasin!

- Marrëveshja e carit bullgar Ivan Aleksandar mbi venedikasit dhe tregtarët e tyre nga viti 1347

Marrëveshja e carit të Zagorës me Venedikun nga viti 1347

Betimi dhe marrëveshja e perandorit të Zagorës Aleksandar.

„Mbretëria ime u jep këtë kartë (letër të regjistruar, Ven. dok.) miqve dhe vëllezërve të mi, frankëve të Venedikut. Edhe mbretëria ime betohet për Perëndinë Atë dhe virgjëreshën Mari dhe për Kryqin e shenjtë jetëdhënës dhe për Shën Petkën e Tarnovës dhe për shpirtin tim, që të gjithë tregtarët venecianë të mund të vijnë e të shkojnë me anijet dhe mallrat e tyre në të gjithë mbretërinë time të padëmtuar dhe të sigurt. Ata do të paguajnë një taksë doganore prej 3 për 100...

Nëse mallrat nuk shiten, ato do të kalojnë nga deti ose nga toka dhe nuk do të paguajnë asgjë...

Ata gjithashtu mund të blejnë ose ndërtojnë një kishë ose shtëpizë kudo që dëshirojnë brenda vendit, pa u kundërshtuar askush. Dhe kushdo që do të guxonte t'i kundërshtonte do të ishte tradhtar i mbretërisë sime."

tokë për shërbim ushtarak dhe besnikëri ndaj sundimtarit ose ndaj **feudalëve më të mëdhenj**. Ndryshe nga Evropa Perëndimore ku kalorësit institucionalizoheshin përmes urdhrave kalorës, rregullave të rrepta dhe sjelljeve fisnike karakteristike të kalorësisë, në Ballkan kalorësit i nënshtroheshin klasës ushtarake me pritje për praktika të vërteta ushtarake – zhvillimin e luftërave.

Shumica e popullsisë në **feudalizmin e zhvilluar** përbëhej ende nga fshatarë të ndarë në të lirë dhe të varur nga feudalizmi. Tendenca për të zvogëluar numrin e fshatarëve të lirë në pronësi të shtetit dhe kalimi i tyre i detyruar në varësi feudale u intensifikua. Gjatë kësaj periudhe kohore, fshatarët e varur në Ballkan ishin shumë më të shumtë se ata të lirë.

Rritja e **qyteteve në feudalizmin e zhvilluar** mundësoi pasurimin e zejtarëve dhe tregtarëve që u rritën në një shtresë të veçantë urbane. Numri i tyre ishte vazhdimisht në rritje dhe u shfaqën mjeshtra të rinj të specializuar. Zëvendësimi i rentës natyrore me rentën në para kontribuoi gjithashtu në këtë, gjë që i dha shtysë edhe zhvillimit më të shpejtë të tregtisë. Përveç zanateve tradicionale të lidhura me mënyrën mesjetare të jetesës, **minierat** dhe zanatet e reja të lidhura me të u ringjallën gjatë kësaj periudhe. Miniera u rrit në motorin kryesor të ekonomisë në Bullgari, e veçanërisht në Serbi me qytetin më të njohur të minierave të Novobërdës. Mjeshtrat e lidhur me këtë aktivitet të ri u pasuruan shpejt dhe dukshëm, ndërsa argjendarët dallohen midis tyre.

Në një shoqëri feudale të përcaktuar në këtë mënyrë, lëvizshmëria shoqërore lart në shkallën feudale ishte e kufizuar. Kalimi nga një shtresë shoqërore në tjetrën ishte i rrallë, por kishte mekanizma të caktuar të bazuar në meritë. Feudalët e mesëm mund të bëheshin të mëdhenj, dhe kalorësit luftëtarë mund të bëheshin feudalë të vegjël me merita ushtarake dhe duke marrë zona menaxhimi dhe prona në tokat e sapopushtuara. Për fshatarët kjo u bë më e vështirë duke pasur parasysh tendencën e përgjithshme për skllavërinë e tyre. Megjithatë, nëse një fshatar i dhurohej kishës, ai do të transferohej në pronën e kishës dhe do të bëhej fshatar i varur nga kisha, gjë që konsiderohej një pozicion më i lehtë ligjor për një fshatar të tillë.

Kleri dhe pronarët e tokave të kishës

Termi kler në traditën ortodokse i referohet të gjithë shërbëtorëve të kishës dhe përfshin të gjithë klerin. Kleri kishte një pozicion të privilegjuar në shtet. Kleri i lartë përfshinte klerin e lartë – patriarkët, **peshkopët**, abatët e **manastireve**. Ata gëzonin prestigj të lartë në shtet. Ata qeverisnin dioqezat dhe manastiret, pronat feudale të kishës, e gjithashtu përfaqësonin kishën para sundimtarit dhe në **këshillat kombëtare/shtetërore**. Kleri i ulët përbëhej nga priftërinjtë dhe ndihmësit e tyre. Kleri mbante autoritet shpirtëror, legjitimonte autoritetin e sundimtarit, menaxhonte pronat e kishës, ishte kujdestari i shkrim-leximit dhe mbrojtësi i kulturës.

Kisha si institucion ishte një pronar i madh feudal tokash. Ajo merrte shumë prona si nga sundimtarët ashtu edhe nga feudalët dhe nga fshatarët. Ajo merrte privilegje të konfirmuara me karta nga sundimtarët. Me zhvillimin e feudalizmit, ndërtimi i kishave dhe manastireve në të gjithë Ballkanin u intensifikua. Manastiret u rritën në qendra të forta shpirtërore dhe kulturore. Në to u hapën skriptoriume dhe biblioteka më të vogla me libra të kishës. Arsimi ishte privilegj i klasave të pasura dhe disa prej priftërinjve.



▲ Manastiri Zograf, Mali i Shenjtë (Athos)

Manastiret nuk ishin vetëm qendra shpirtërore dhe arsimore, por edhe feudalë të fuqishëm me ndikim të madh në ekonomi dhe politikë.

Me kalimin e kohës ato fituan prona veçanërisht të mëdha dhe të ardhura të larta. Një numër i madh manastiresh në Serbi, Bullgari, Zetë dhe Shqipëri u bënë qendra të mëdha ekonomike. Ato kishin prona të ndryshme që nuk ishin kompakte, por ishin të shpërndara në vende të ndryshme në Ballkan. Manastiret zotëronin dhjetëra fshatra, male, fshatarë të varur, bagëti, e gjithashtu merrnin të ardhura nga tregjet, minierat dhe peshkimi. Për nga pasuria e tyre dalloheshin: „Deçani" dhe „Studenica" në Serbi, „Rila" dhe „Manastiri Baçkov" në Bullgari. Ndër manastiret më të pasura ishin Sveti Sërç dhe Moraça në Zetë, dhe „Shën Jovan Vladimir" dhe „Ardenica" në Shqipëri. Disa manastire në Malin Athos u shndërruan gjithashtu në pronarë të pasur dhe të mëdhenj tokash. Midis tyre, dalloheshin „Hilendar", „Zograf" dhe „Shën Panteleimon".

Shtresimi shoqëror i oborreve dhe klerit mesjetar ballkanik tregon një hierarki të qartë të shoqërisë. Sundimtari, feudalët e mëdhenj dhe të vegjël, si dhe luftëtarët ishin bartës të autoritetit dhe pushtetit laik. Fshatarët, me punën dhe pagesën e taksave të tyre, siguronin bazën ekonomike të shoqërisë, ndërsa klerí ruante autoritetin shpirtëror dhe arsimin. Privilegjet e feudalëve laikë dhe shpirtërorë dhe kufizimet për klasat e ulëta shoqërore formësonin realitetin e përditshëm të shoqërisë. Simbioza midis autoritetit laik dhe shpirtëror, në të cilën sundimtari merrte legjitimitet nëpërmjet bekimit të kishës, ndërsa kisha merrte mbrojtje dhe prona të mëdha nga sundimtari, çoi në konsolidimin e rendit feudal dhe stabilitetin e shoqërisë mesjetare.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat ishin klasat kryesore shoqërore në shtetet mesjetare të Ballkanit?
2. Krahasoni pushtetin laik dhe shpirtëror sipas legjitimitetit të tyre.
3. A ishte e mundur lëvizshmëria shoqërore dhe në çfarë mase?
4. Si u bënë manastiret qendrat më të rëndësishme shpirtërore dhe ekonomike?

6. Jeta fetare: ortodoksia, katolicizmi, bogomilizmi. Fillimet e islamizimit

Që nga shfaqja e **krishterimit** kisha ka nënkuptuar një bashkësi besimtarësh që mblidheshin për lutje (vjen nga fjala greke eklesia që do të thotë mbledhje). Ajo kishte një strukturë të thjeshtë dhe përfaqësonte aleancë të bashkësive të pavarura të krishtera. Me kalimin e kohës bashkësi të tilla të para të krishtera u rritën në organizata të krishtera që u formuan në qytetet më të mëdha të perandorisë (të kryesuara nga një peshkop). Pasi krishterimi u njoh nga Perandoria Romake me **Ediktin e Milanos**, në vitin **313**, **kisha** filloi të ndërtonte hierarkinë e vet të ngjashme me atë shtetërore. Disa qytete u grupuan në provinca (të kryesuara nga një mitropolit), ndërsa provincat kishtare u grupuan në pesë patriarkata të kryesuara nga patriarkët. Edhe pse kisha formalisht nuk kishte një kryetar të vetëm, Papa i Romës konsiderohej i pari midis tyre. Pjesa tjetër mbante titullin e patriarkut, ndërsa **Patriarku i Kostandinopojës** (pas vitit 330) mori drejtimin midis tyre. Në shekujt në vijim do të shfaqej një rivalitet i ashpër midis Papës së Romës dhe Patriarkut të Kostandinopojës. Kjo do të prekte edhe vendet e Ballkanit.

Gjatë mbajtjes së **Koncileve Ekumenike**, u krijuan dogma, ritet kishtare dhe struktura organizative e kishës së krishterë. Kisha u bë një institucion që kishte ndikim të rëndësishëm në shoqëri jo vetëm në jetën shpirtërore, por edhe në arsim, kulturë dhe politikë. Fundi i epokës së Koncileve Ekumenike shënon simbolikisht fillimin e ndarjes së kishës. Megjithëse farat e para të mosmarrëveshjes në botën e krishterë u shfaqën në shekullin IX, kulmi ndodhi dy shekuj më vonë. Nga mesi i shekullit XI dallimet midis Papës së Romës dhe Patriarkut të Kostandinopojës ishin bërë aq të mëdha sa nuk mund të kapërceheshin më. Nëverën e vitit **1054** ndodhi ndarja përfundimtare e kishës (skizma/shizma). Pas ndarjes së kishës, Kisha Perëndimore filloi të quhej Katolike (Ekumenike), ndërsa Kishat Lindore filluan të quheshin Ortodokse (praktikuese të krishterimit të saktë). Kjo situatë u reflektua edhe në shtetet dhe popujt mesjetarë të Ballkanit.



▲ Papa Silvester I (314-335) në vitin 330, peshkopi romak u quajt për herë të parë papë (që do të thotë atë) – kreu i kishës, e tashmë në shekullin V të gjithë e quanin kështu.

Krishterimi në shtetet mesjetare të Ballkanit

Pagëzimi i popujve të Ballkanit nuk ishte vetëm një akt shpirtëror. Feja ishte instrument politik, sistem ligjor dhe tregues identiteti. Pagëzimi ishte një mjet për të legjitimuar sundimtarin i cili, duke pranuar krishterimin, merrte njohje nga qendrat e mëdha të pushtetit – **Roma** dhe **Bizanti**. Kontaktet me ta nënkuptonin gjithashtu mbështetje të jashtme, aleanca politike të ardhshme dhe mbrojtje.

Krishterimi prezantoi ligjin kanonik (ligjet e kishës) që ndikuan në jetën e përditshme dhe normat morale. Sundimtarët filluan të nxirrnin

ligje të frymëzuara nga etika e krishterë, ndërsa Kisha u bë autoriteti ligjor. Pagëzimi përfaqësonte gjithashtu ndërtimin e një identiteti kolektiv në të cilin populli e përcaktonte veten si të krishterë. Me kalimin e kohës, përkatësia kishtare – katolike ose ortodokse, u bë kufiri i identitetit etnik dhe kulturor, gjë që do të kishte një ndikim të madh në historinë e mëtejshme të Ballkanit. Kështu, krishterizimi i popujve të Ballkanit u bë si kontratë për integrim ashtu edhe një burim konfliktesh mbi përkatësinë.

Pas traktatit të paqes me **Bizantin** (864), sundimtari bullgar Boris, i quajtur Boris Mihail, zbatoi krishterizimin në vend, filloi të ndërtonte kisha të shumta dhe shpejt mori pëlqimin bizantin për të formuar **Kryepeshkopatën Bullgare** (zyrtarisht: Mitropolia e Dristarit, 870). Kjo filloi krijimin e një strukture organizative të Kishës Bullgare me gjuhë liturgjike greke. Pasardhësi i tij Simeoni forcoi krishterimin dhe intensifikoi ndërtimin e ndërtesave të krishtera në vend. Ai gjithashtu lejoi përdorimin e gjuhës sllave në shërbesat kishtare, të udhëhequra nga Klementi dhe Naumi midis sllavëve në **Kutmiçevicë**. Besohet se pasardhësi i tij Pjetër mori nga **Bizanti** ngritjen e Kishës Bullgare në rangun e **patriarkatit** (927). Me rënien e Perandorisë së Parë Bullgare, ajo u shfuqizua, pastaj u rivendos pas formimit të Perandorisë së Dytë Bullgare vetëm në shekullin XIII gjatë mbretërimit të Ivan II Asenit (1235). Selia e saj ishte në kryeqytetin e Tërnovës derisa qyteti ra nën sundimin osman në vitin 1393, kur u shfuqizua.

Krishterimi në **Kroaci** filloi të përhapet me kontaktet fillestare të kroatëve të vendosur me vendasit e krishterë të Ballkanit. Priftërinjtë e parë erdhën nga Roma gjatë mbretërimit të perandorit Herakli (shekulli VII), ndërsa më vonë Kisha Bizantine luajti një rol më të madh. Qytetet bregdetare dalmate, në brendësi të të cilave ndodhej Principata Kroate Dalmate, ishin nën sundimin bizantin dhe prej andej vinte ndikimi kishtar bizantin. Në brendësi Principata Kroate në Sllavoni ishte në kontakt të ngushtë me shtetin frank dhe nëpërmjet tyre vinte ndikimi papnor. Dëshmia më e rëndësishme arkeologjike e krishterimit të organizuar në territorin e Dalmacisë është **pagëzorja** Visheslav (sipas Princit Visheslav fundi i shekullit **VIII** – fillimi i shekullit IX). Nga mesi i shekullit IX kontaktet me papatin u intensifikuan. Me njohjen papnore të kurorës mbretërore të Tomisllavit, Kroacia u lidh më ngushtë me papatin, gjë që u shpreh edhe më fort në gjysmën e dytë të shekullit XI. Pas përfundimit të bashkimit personal me Hungarinë (1102), Kroacia mbeti në sferën e **katolicizmit**.

Pagëzimi i **serbëve** u krye në gjysmën e dytë të shekullit IX nga priftërinj bizantinë gjatë mbretërimit të Vasilit I. Që atëherë, ndikimi bizantin filloi në shtetin serb. Në periudhën pasuese, territoret serbe ranë nën juridiksionin e **Kryepeshkopatës së Ohrit**. Menjëherë pas restaurimit të shtetit serb dhe shpalljes së tij si mbretëri (1217), Kryepeshkopata Serbe u krijua nën udhëheqjen e **Savës** në vitin **1219**. Selia e saj ishte në manastirin e Zhiçës, ndërsa nga mesi i shekullit në Pejë. Me zgjerimin territorial të Serbisë, në fund të shekullit XIII dhe gjysmën e parë të shekullit XIV pjesë të Kryepeshkopatës së Ohrit, së bashku me selinë në Ohër, hynë gjithashtu në kuadrin e

A e dini se...

Periudha e Koncileve Ekumenike (325 – 787) njihet gjerësisht si Epoka e Koncileve Ekumenike. Në vitin 325, në qytetin e Nikesë në Azinë e Vogël (Turqia e sotme), u mblodh për herë të parë një takim i përbashkët, ku morën pjesë përfaqësues të zgjedhur të kishës së të krishterëve nga i gjithë vendi – etër të kishës. U quajt Koncili i Parë Ekumenik. Në të u morën vendime të rëndësishme, ndër të cilat më të rëndësishmet ishin miratimi i kryqit si simbol i krishterimit dhe vendosja e Trinisë së Shenjtë – Ati, Biri dhe Fryma e Shenjtë. Megjithatë, kishte priftërinj që nuk ishin dakord me disa nga vendimet e propozuara. Ata u shpallën heretikë. Më vonë ky emërtim do të përdorej për t'iu referuar të gjithë atyre që nuk i pranuan përfundimet e arritura në Koncilet Ekumenike. Drejt fundit të shekullit IV në Kostandinopojë u mbajt Koncili i Dytë Ekumenik, i cili konfirmoi vendimet e Koncilit të Parë Ekumenik, duke vendosur kështu doktrinën e krishterë. Koncili i fundit i Shtatë Ekumenik u mbajt në vitin 787, pas të cilit nuk u mblodhën më koncile të përbashkëta kishtare. Kjo i dha fund periudhës së unitetit të kishës në përcaktimin e çështjeve të rëndësishme të besimit.



▲ Patriarku i Kostandinopojës Aleksandri I (330-337) (në mes)

Pas vitit 330 ai u konsiderua patriark i frontit dhe patriark i *Romës së Re*

saj. Gjatë asaj periudhe kohore, në territorin e Serbisë ekzistonin dy kryepeshkopata autoqefale të pavarura: Peja dhe Ohri. Gjatë kohës së Stefan Dushanit, kisha serbe u ngrit në **patriarkat** në vitin **1346**, por ky rang nuk u njoh kurrë nga **Bizanti**. Në qytetet bregdetare të **Zetës**, e cila atëherë ishte nën sundimin serb, prania katolike perëndimore ishte e dukshme. Me rënien e Serbisë nën sundimin osman në mesin e shekullit XV Kryepeshkopata e Pejës u shfuqizua dhe territori i saj hyri nën juridiksionin e Kryepeshkopatës së Ohrit.

Sundimtarët e Dukljes e pranuan krishterimin sipas modelit bizantin. Ai mbeti dominues në shtet deri në gjysmën e dytë të shekullit XI. Me shpalljen e Mihalit si mbret (1077), ai anoi nga papati. Në qytetet bregdetare ndikimi katolik perëndimor u bë i dukshëm për shkak të afërsisë së Dubrovnikut dhe pranisë së Venedikut. Gjatë kohës së pasardhësit të tij Konstandin Bodin, **kryepeshkopata** u krijua në fund të shekullit XI me seli në Tivar (1089). Qytetet bregdetare të Ulqinit, Budvës dhe Kotorrit ishin gjithashtu qendra të forta katolike. **Duklja**/Zeta ishte e ndarë fetarisht në tokat e brendshme **ortodokse** dhe në ato bregdetare katolike, por megjithëse ortodoksia dhe katolicizmi garonin për ndikim dhe territor, ato megjithatë bashkëjetonin përkrah njëra-tjetrës.

Në territorin e **Shqipërisë** së sotme krishterimi filloi të përhapet në shekujt e parë të shfaqjes së krishterimit. Komunitetet e para të krishtera u shfaqën në qytetet e Apolonisë, Avlonës (Vlorës) dhe Butrintit. Peshkopatat e formuara nga **shekulli IV** e tutje ishin nën juridiksionin kishtar të Papës Romak. Drejt mesit të shekullit VIII ato u aneksuan në **Patriarkatin** e Kostandinopojës, gjë që hapi hapësirë për ndikimin kishtar dhe kulturor bizantin në Shqipëri. Me fillimin e aktiviteteve të Shën Klementit dhe Shën Naumit në zonën e **Kutmiçevicës** në shekujt IX dhe X, krishterimi filloi të predikohej në gjuhën sllave, gjë që filloi ndikimin kulturor sllav në ato pjesë të Shqipërisë. Në periudhën pasuese Kryepeshkopata Ortodokse e Ohrit do të kishte dioqeza të shumta në territorin e Shqipërisë. Megjithatë, në pjesët e saj jugore, **Patriarkana** e Kostandinopojës ishte e pranishme me dioqezat e selive të saj metropolitane. Kryqëzatat e sollën popullsinë shqiptare në kontakt më të ngushtë me Kishën Perëndimore, ndërsa nga gjysma e dytë e shekullit XIII kjo u lehtësua nga prania anzhuine në Mbretërinë e sapoformuar të Shqipërisë. Pas rënies së **Bizantit** (1453), shumica e rajoneve ortodokse shqiptare ranë nën juridiksionin e Kryepeshkopatës së Ohrit. Qytetet bregdetare të Adriatikut në periudhën deri në shekullin XV kishin përkatësi fetare komplekse: Shkodra u ndikua nga ortodoksia dhe katolicizmi, varësisht nga pushteti politik (në shekullin XIV ai serb dhe më pas ai venecian), ndërsa Durrësi ishte qendër e fortë e kishës katolike, por me praninë e komuniteteve ortodokse për shkak të trashëgimisë së saj të rëndësishme bizantine. Katolicizmi në qytetet bregdetare të bregdetit shqiptar nën ndikimin e Venedikut mbeti dominues deri në rënien e tyre nën sundimin osman në fund të shekullit XIV – fillim të shekullit XV. Pastaj filloi një depërtim i intensifikuar i Islamit në territorin e Shqipërisë. Përkatësia fetare e popullsisë dhe fisnikëve

Burimet flasin

Mbishkrimi nga Balshi (Shqipëri), i cili u vendos në kufirin më perëndimor të shtetit bullgar, lexon: „... Borisi, princi i Bullgarisë, u pagëzua nga Zoti, u riemërua Mihail, së bashku me popullin e tij të dhënë nga Zoti në vitin 6374 (= 865/6 pas erës së re)".

shqiptarë ishte e larmishme. Midis tyre kishte ortodoksë, katolikë dhe më vonë myslimanë. Në shumicën e rasteve faktori vendimtar në zgjedhjen e tyre fetare ishte përcaktimi politik i feudalëve. Nuk ishte e pazakontë që ata të anonin nga një kishë pasi më parë i përkisnin tjetrës. Lidhjet dinastike midis familjeve fisnike luajtën gjithashtu një rol në këtë. Megjithatë, diversiteti fetar nuk çoi në intolerancë midis shqiptarëve.



▲ Pagëzimi i bullgarëve, Kronika e Manaseut

Bogomilizmi në vendet e Ballkanit

Bogomilizmi u shfaq për herë të parë në mesin e shekullit X në territorin e Maqedonisë, pjesa më e madhe e së cilës atëherë ishte pjesë e shtetit bullgar, gjatë kohës së car Pjetrit. Ai mori emrin nga **prifti Bogomil,** i cili ishte predikuesi i parë dhe kryesor i këtij mësimi. Pasardhësit e tij quheshin bogomilë. Vetë bogomilët e shpjeguan origjinën e emrit me faktin se ishin „të dashur për Zotin". Bogomilët njiheshin edhe me emra të tjerë, ndërsa më vonë shpesh quheshin **babunë**.

Dëshmitë për bogomilët dhe mësimet e tyre gjenden në burimet historike, por edhe në traditat e ruajtura popullore. Burimet më të njohura janë **Presbiteri Kozma** (shekulli X) dhe **Sinodi i Borilit** (shekulli XIII). Bogomilizmi ishte **mësim dualist** sipas të cilit ekzistojnë dy forca në natyrë: e mira dhe e keqja, të cilat konkurrojnë vazhdimisht për të mbizotëruar në botë dhe në secilin person individualisht. I miri është Zoti, i cili përfaqëson forcën e mirë, dritën dhe është krijuesi i botës së padukshme (shpirtërore). I keq është Djalli (Satani), i cili përfaqëson të keqen, errësirën dhe është krijuesi i botës tokësore (materiale). Bogomilët mësonin se një person duhet të përmbahet nga të gjitha kënaqësitë dhe të jetë i moderuar në nevojat e tij, të vishet me modesti dhe të hajë ushqim me origjinë bimore. Ngrënia e mishit dhe pirja e verës, të cilat i konsideronin si vepër të djallit, ishin rreptësisht të ndaluara. Ata mblidheshin jo shumë larg fshatrave dhe në disa vende të izoluara ku kryenin ritet e tyre fetare. Ata ishin të organizuar në komuna ku anëtarët ndaheshin në të zakonshëm dhe të përsosur. Në krye të komunës qëndronte bogomili më i vjetër dhe më i respektuar i quajtur „gjysh" („dedec"). Në komunat e tyre ata pranonin edhe gratë si anëtare që konsideroheshin të barabarta me burrat.



▲ Presviteri Kozma, predikimi kundër bogomilëve

Bogomilët nuk e njihnin kishën dhe manastiret, shërbesat kishtare, festat fetare dhe shtetin. Ata nuk shkonin në kisha, sepse i konsideronin si vepër të djallit. Ata nuk e njihnin kryqin si simbol të krishterë, as nderimin e ikonave. Ata njihnin dhe praktikonin vetëm lutjen **„Ati ynë"**. Ata mbështesnin heqjen e Kishës dhe autoritetit laik. Kështu, **bogomilizmi** fitoi tipare anti-kishë dhe anti-feudal, për shkak të të cilave bogomilët persekutoheshin vazhdimisht nga kisha dhe autoritetet shtetërore. Kisha i shpalli mësimet heretike, ndërsa bogomilët **heretikë**.



▲ Steçakët në Bosnjë dhe Hercegovinë

Bogomilizmi nga Maqedonia dhe Bullgaria u përhap fillimisht në vendet fqinje, e më pas në shekujt pasues në vendet e tjera të Ballkanit. Ai arriti të përshtatet me kulturat dhe kushtet politike lokale, duke ruajtur themelet e tij në thelb dualiste. Në **Bizant** prifti udhëheqës bogomil, **Vasil**, madje u dogj në turrën e drurëve (fillimi i shekullit XII). Ai fitoi një vrull veçanërisht të fortë në Bosnjë, ku bogomilët quheshin **patarenë** dhe **krstjanë** (që do të thotë të krishterë). Besimi i tyre ishte dualist dhe ndryshonte nga Krishterimi zyrtar. U formua gjithashtu **„Kisha boshnjake"** eveçantë (fundi i shekullit XII), e cila përfaqësonte një bashkësi besimtarësh me udhëheqësit e vet shpirtërorë të quajtur „gjyshër" dhe „mysafirë". Ishte një formë specifike e bogomilizmit, e përshtatur me kushtet lokale. Ai u tolerua dhe u mbështet nga sundimtarët dhe fisnikët boshnjakë dhe u bë një faktor i rëndësishëm në jetën shpirtërore dhe politike të Bosnjës mesjetare. Ai u shpall heretik nga papati (shekulli XIII) e madje u organizuan **kryqëzata të pasuksesshme.**

Hulumtoni

Cilat janë ndryshimet midis mësimit të krishterë dhe mësimit bogomil?

Bogomilët u përhapën edhe në Serbi, ku u quajtën babunë. Ata përmenden në Kodin e Dushanit (shekulli XIV), ku disa artikuj i referohen drejtpërdrejt bogomilëve, duke përshkruar dënimin e tyre si heretikë dhe duke përcaktuar ndëshkime të rënda për ta (djegie). Masa të tilla të rrepta ishin pjesë e strategjisë më të gjerë të Car Dushanit për të forcuar besimin ortodoks në shtetin e tij. Në pjesë të Kroacisë (Dalmacisë) ata quheshin patarenë dhe përndiqeshin nga autoritetet zyrtare katolike. Në Shqipëri atyre iu dhanë emra nga gjuhët fqinje sllave ose u quajtën heretikë, ndërsa komunitetet bogomile u regjistruan në rajonet jugore dhe qendrore rreth qyteteve të Korçës, Beratit, Durrësit dhe Vlorës. Ky **mësim dualist** shërbeu si bazë për shfaqjen e mësimeve dhe lëvizjeve të ngjashme në disa vende evropiane, si Italia (të quajtur **katarë**) dhe Franca (ata u pritën me emra të ndryshëm). Pas pushtimit osman të vendeve të Ballkanit, bogomilët u zhdukën gradualisht. Disa prej tyre konsiderohet se kanë pranuar fenë e re Islame, duke mos dashur t'i përmbahen as katolicizmit dhe as ortodoksisë.

Burimet flasin

Burimi kryesor për bogomilizmin e hershëm dhe mësimet e tij është Presbiteri Kozma (shekulli X), i cili shkroi në veprën e tij „Diskursi Kundër Bogomilëve":
„Nga jashtë ata janë si dele: në dukje të butë, të tërhequr dhe të heshtur, duken të zbehtë për shkak të agjërimit, nuk flasin shumë, nuk qeshin me zë të lartë, nuk sillen si të rëndësishëm... duke parë bindjen e tyre të tillë, njerëzit i konsideronin ortodoksë."

Besimet dhe praktikat e Islamit. Fillimet e Islamizimit në Ballkan.

Mësimet e profetit **Muhamed** janë paraqitur në librin e shenjtë të myslimanëve, **Kuranin**, i cili përbëhet nga **114 kapituj** (sure). **Islami** do të thotë nënshtrim ndaj vullnetit të Zotit, ndërsa ata që e pranuan fenë e re dhe e përhapën atë quhen myslimanë (besimtarë, të nënshtruar). Myslimanët i kryejnë ritet e tyre fetare në ndërtesa fetare, **xhami**. Veprat dhe rekomandimet e profetit Muhamed, të cilat ai i praktikoi gjatë gjithë jetës së tij, përmbahen në **Sunet**. Myslimanët besojnë se Sheriati (që do të thotë „rruga drejt Zotit") është ligji Islamik i Zotit. Dispozitat e Sheriatit bazohen në Kuran dhe Sunet. Ai përmban dispozita fetare dhe ligjore. Sheriati përmban parime se si duhet të sillet çdo mysliman në jetën shoqërore, familjare dhe fetare. **Pesë praktika themelore** në Islam konsiderohen të detyrueshme për çdo mysliman: të pranojë besimin dhe profetin Muhamed, t'i lutet Zotit

pesë herë në ditë, të agjërojë për Ramazan, të japë lëmoshë të varfërve dhe të shkojë në pelegrinazh (haxh) në Mekë.

Islami u soll në Ballkan nga osmanët. Pas pushtimit të vendeve të Ballkanit në shekujt XIV-XV osmanët filluan të zbatojnë **islamizimin**. Në fillim ai ishte kryesisht vullnetar, me disa fisnikë që pranuan Islamin për të ruajtur pronën dhe privilegjet e tyre. Disa nga fshatarët e varfër, veçanërisht në rajonet malore, u konvertuan në Islam për t'i shpëtuar situatës së vështirë dhe taksave të larta, pasi myslimanët ishin një klasë e privilegjuar në Perandorinë Osmane. Osmanët kryen edhe islamizim të detyruar. Nevoja për ushtarë të rinj e shkaktuar nga ekspeditat e vazhdueshme ushtarake çoi në zbatimin e një politike të rekrutimit me forcë të djemve të rinj nga Ballkani (taksa e devshirmesë, e njohur edhe si taksa e gjakut), të cilët më pas u islamizuan dhe u trajnuan ushtarakisht. Ata u bënë ushtarë jeniçerësh ose iu bashkuan administratës shtetërore, ku disa prej tyre arritën të zinin pozicionet më të larta në hierarkinë shtetërore dhe të bëheshin vezirë të mëdhenj. Ndër më të njohurit ishin Mehmed Pashë Sokoloviq, me origjinë nga Serbia (shekulli XVI) dhe Mehmed Pashë Çoprulu, me origjinë nga Shqipëria (shekulli XVII „epoka e Çoprulusë").

Islami dhe Sheriati në vendet e Ballkanit nën sundimin osman, veçanërisht në Shqipëri dhe Bosnjë, nuk ishin vetëm praktika fetare, por edhe sistem socio-ligjor që formësonte komunitetin. Në shtetin osman Islami ishte besimi mbizotërues dhe Sheriati zbatohej në jetën e përditshme. Islamizimi në Ballkan mori vrull në shekullin XVI, veçanërisht në qytetet e Bosnjës dhe Shqipërisë. Ai ndryshoi strukturën kulturore të rajonit. Në Shqipëri islamizimi pati një dinamikë të veçantë. Popullsia që u konvertua në Islam e bëri këtë vullnetarisht për lehtësime tatimore dhe privilegje politike ose, si alternativë, për integrim kulturor me qeverinë e re. Pranimi i Islamit u lejoi atyre qasje në pozicione administrative dhe ushtarake në shtetin osman. Në Shqipëri praktikat Islame u bashkuan me traditat lokale. Në këtë mënyrë u krijuan forma të reja identiteti, strukture shoqërore dhe transformimi kulturor me një kulturë unike fetare shqiptare.

Hulumtoni

Me çfarë emri njihen të krishterët e islamizuar në rajonin e Rodopit në Bullgari?



▲ Meka

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Si ndikuan ortodoksia dhe katolicizmi në marrëdhëniet politike të shteteve të Ballkanit?
2. Pse ishte bogomilizmi kaq tërheqës për njerëzit e zakonshëm?
3. Cilat janë besimet dhe praktikat themelore të Islamit?
4. Shpjegoni se si faktorë të ndryshëm çuan në zgjerimin e islamizimit në Ballkan!
5. Shpjegoni se si bashkëjetesa e ortodoksisë, katolicizmit, bogomilizmit dhe Islamit ndikoi në diversitetin kulturor të popujve të Ballkanit!

7. Modelet artistike bizantine dhe përshtatjet lokale

Periudhat artistike dhe karakteristikat e tyre

Arti bizantin është një nga fenomenet më të rëndësishme kulturore të botës mesjetare. Nuk është vetëm një shfaqje bukurie dhe dekorimesh, por nëpërmjet saj Bizanti tregoi besimin, fuqinë politike dhe kulturën e tij. Ndryshe nga Evropa Perëndimore, e cila humbi shumë nga trashëgimia e saj e lashtë, Bizanti arriti ta ruante dhe ta ndërtonte atë. Mbi këtë bazë krijoi **stilet** dhe modelet e veta që u zhvilluan në forma të përparuara artistike. Ato u bënë një mjet për mesazhin politik dhe shpirtëror.

Gjatë ekzistencës së tij Bizanti kaloi nëpër tri periudha të mëdha artistike – koha e **dinastive maqedonase, komnene** dhe **paleologe** – secila me karakteristikat dhe kryeveprat e veta.

Periudha e **dinastisë maqedonase** (mesi i shekullit IX – mesi i shekullit XI) konsiderohet „rilindja" e Bizantit. Ndodhi një ripërtëritje dhe ngritje kulturore që ishte e dukshme në shumë fusha. Arti karakterizohet nga një kthim në modelet klasike të Greqisë dhe Romës së lashtë, por i paraqitur në një frymë të krishterë. Karakteristika kryesore e artit gjatë dinastisë maqedonase ishte realizmi në përfaqësimet e kombinuara me simbolikën e krishterë.

Rritja e fortë ekonomike e Bizantit gjatë dinastisë Komnene (fundi i shekullit XI – fundi i shekullit XII) çoi në një bum të konsiderueshëm kulturor. Bizanti gjatë epokës së Komnenëve ishte qendër kulture, arti dhe **arkitekture**. Kultura bizantine ndikoi jo vetëm në Ballkan, por edhe në të gjithë Mesdheun. Trendet e reja në kulturë ishin pararendësit e rilindjes italiane. Stili Komnen ishte plot drama dhe theksonte emocionet e dukshme në ekspresivitetin e afreskeve dhe ikonave.

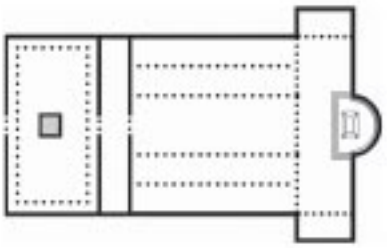


▲ Mihail VIII Paleologu

Edhe pse Bizanti gjatë epokës së Paleologëve (mesi i shekullit XIII – mesi i shekullit XV) nuk kishte fuqi të madhe politike në Ballkan, arti dhe letërsia e tij lulëzuan përsëri. Dinastia Paleologë solli të ashtuquajturën „Rilindje Paleologësh", e cila ishte e njohur nga zgjidhjet komplekse arkitekturore të tempujve dhe liria më e madhe e artistëve në kompozimet e tyre. Karakteristikat kryesore janë pikturat e mrekullueshme, paleta e pasur ngjyrash dhe më shumë ngrohtësi njerëzore në përfaqësime. Në vitet para dhe pas rënies së Kostandinopojës (1453), një numër i madh artistësh dhe studiuesish, të cilët u arsimuan dhe u rritën në këtë frymë, u larguan nga Bizanti dhe shkuan në qytetet italiane ku i dhanë një shtysë të fortë zhvillimit të rilindjes italiane.

Këto tri periudha tregojnë se arti bizantin ndryshonte vazhdimisht, duke u ndërtuar mbi vetveten dhe duke u bërë më i pasur dhe më i zhvilluar.

Shtetet mesjetare ballkanike – **Serbia, Bullgaria, Kroacia, Duklja/Zeta** dhe **Shqipëria** – nuk ishin vetëm marrës pasivë të modeleve artistike bizantine. Ata i përshtatën ato kushteve të tyre kulturore dhe politike, duke krijuar shkolla dhe stile lokale. Ata krijuan kryevepra unike që sot përfaqësojnë një trashëgimi kulturore me rëndësi evropiane dhe botërore. Në këtë mënyrë u krijua një simbiozë unike midis traditës bizantine dhe krijimtarisë artistike ballkanike.



▲ Plani i bazilikës

Tempujt bizantinë dhe ndikimi i tyre në Ballkan

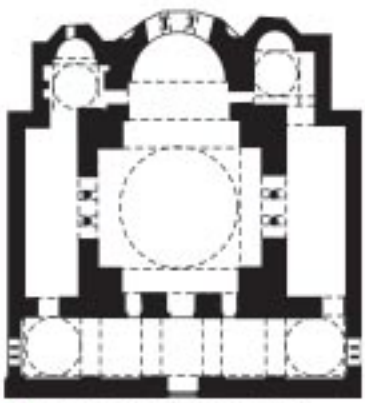
Ndërtimi i kishave bie më shumë në sy në arkitekturën bizantine. Tempujt nuk ishin vetëm vende lutjeje, por edhe simbol i besimit, forcës dhe autoritetit të perandorisë. Gjatë shekujve Bizanti zhvilloi tre lloje kryesore të tempujve të krishterë: bazilikën, kishën me kupolë dhe më vonë kishën me një kryq të gdhendur në një katror. Secili prej këtyre modeleve mbante simbolikën dhe logjikën e vet arkitekturore – nga hapësira e zgjatur e bazilikës, përmes harmonisë qiellore të **kupolës**, deri tek ekuilibri i përsosur i kryqit në një katror.



▲ Kisha me kupolë

Bazilika ishte një model i hershëm i kishës që i kishte rrënjët në tempujt e periudhës së lashtë romake. Bizantinët e përvetësuan këtë lloj ndërtese për kishat bizantine të hershme të krishtera. Bazilika ishte vendosur në një plan të gjatë drejtkëndor me një hapësirë gjysmërrethore në fund. Ishte e zgjatur, horizontale, me një drejtim të theksuar drejt altarit që ndodhej në hapësirën gjysmërrethore. Më e njohura është bazilika e madhe „Shën Pjetri" në Romë, ndërsa në Ballkan është bazilika „Shën Sofia" në Sofje.

Kisha me kupolë është risi bizantine në arkitekturën e kishave. Është vendosur në një plan qendror me një kupolë të madhe mbi mes, e cila ishte simbol i harmonisë qiellore dhe lidhje shpirtërore midis qiellit dhe tokës. Ndërtesa kishte një pamje të theksuar drejt kupolës (qiellit). Bizantinët nuk e shpikën kupolën, por e bënë atë një element qendror të arkitekturës së krishterë. Ky stil ndërtimi u përvetësua në Ballkan. Më e njohura është kisha e Shën Sofisë në Kostandinopojë, ndërsa në Ballkan është manastiri i Graçanicës në Kosovë me pesë kupola.



▲ Plani i kishës – kryqi në katror

Kishat, plani i ndërtimit të të cilave ishte **një katror me një kryq të gdhendur**, përfaqësonin modelin më tipik bizantin të një tempulli. Kupola që ndodhej mbi qendër mbahej nga katër kolona. Kjo lloj ndërtese e krishterë u bë modeli më i përhapur në botën ortodokse, sepse kombinonte funksionalitetin dhe estetikën. Në Bizant paraardhësit e këtij lloji ndërtese konsiderohet „Shën Vitali" në Raven. Në Ballkan, ndër përfaqësuesit më të rëndësishëm është kisha e „Shën Dyzet Martirëve" në Bullgari, dhe nga ato të mëvonshmet, më i njohuri është manastiri „Manasija" në Serbi.



▲ Mozaiku në Shën Sofinë e Kostandinopojës, shekulli IX: Virgjëresha Mari me Krishtin, Justinianin dhe Kostandinin

Mozaikët, piktura afreske, piktura e ikonave, zbukurimet dhe adaptimet e tyre ballkanike

Mozaikët përfaqësojnë një nga teknikat më të vjetra artistike dekorative të njohura që nga lashtësia, ndërsa në Bizant ato arritën një nivel të lartë zhvillimi. **Mozaikët** bizantinë bëheshin me guralecë dhe xham, ndërsa disa prej tyre ishin madje të praruar, gjë që u jepte atyre një pamje të shndritshme dhe madhështore. Ato nuk ishin vetëm një dekorim, por një element i detyrueshëm në ndërtesat publike, shtëpitë private dhe veçanërisht në kisha. Ndikimi i këtij arti u përhap përtej kufijve të Bizantit – në Ballkan, në artin arab dhe osman. Kisha më e madhe në Bizant, „Shën Sofia" në Kostandinopojë, e ndërtuar nga Perandori Justinian, ishte zbukuruar me mozaikë të paçmuar. Ishte vendi ku kurorëzoheshin perandorët bizantinë dhe një simbol i fuqisë shpirtërore dhe politike të shtetit. Bukuri e ngjashme gjendet edhe në mozaikët në Bazilikën e "Shën Vitalit" në Ravena (shekulli VI), brendësia e së cilës ende dëshmon për mjeshtërinë e artistëve bizantinë.

Me përhapjen e krishterimit, numri i ndërtesave fetare u rrit ndjeshëm. U ndërtuan kisha dhe manastire të mëdha, pjesa e brendshme e të cilave ishte zbukuruar me afreske që përfaqësonin piktura murale të bëra mbi suva të freskët. Në to u vendosën ikona të shumta, që përfaqësonin paraqitje kanonike të shenjtorëve, Krishtit ose Virgjëreshës Mari, të bëra sipas **rregullave** të përcaktuara në mënyrë strikte – **kanunit**. Në shekujt VI-VII nderimi i ikonave u intensifikua. Megjithatë, në periudhën pasuese (nga shekulli VIII deri në mesin e shekullit IX) pati një ngecje kulturore kur, nën ndikimin e një lëvizjeje fetare-politike të quajtur ikonoklazmë, u shkatërruan mijëra ikona, mozaikë dhe afreske. Pas dënimit të ikonoklazmës, nderimi i ikonave u kthye përsëri dhe filloi ripërtëritja e artit kishtar, gjë që solli një ngritje të re në jetën shpirtërore dhe kulturore.

Arti bizantin dallohej gjithashtu nga **ornamentika** e tij e pasur – motive dekorative me forma gjeometrike (rrathë, katrorë, kryqe) dhe florale (gjethe të stilizuara, lule, degë hardhie), si dhe një stil të dallueshëm. Këto zbukurime nuk ishin vetëm dekorime, por i jepnin çdo kishe ose manastiri një pamje të dallueshme dhe në të njëjtën kohë e bënin zbukurimin bizantin lehtësisht të dallueshëm midis kulturave të tjera. Më të dallueshmet janë motivet gjeometrike të kombinuara me kurora lulesh rreth figurave të shenjta në mozaikët në kishën e „Shën Sofisë" në Kostandinopojë, si dhe degët e hardhisë dhe motivet lulesh rreth figurave të **sundimtarit** dhe **sundimtares** në mozaikun në bazilikën e "Shën Vitalit" në Ravena.



▲ Mozaiku në „Shën Vitali" të Ravenës, shekulli VI: Justiniani dhe suita i tij

Bizanti ishte **qendër kulturore** që ndikoi fuqishëm në formësimin e artit në të gjithë Ballkanin. Mozaikët, **afresket** dhe **ikonat** nuk mbetën vetëm brenda kufijve të perandorisë, por u bënë themeli mbi të cilin u zhvilluan traditat artistike të Serbisë, Bullgarisë, Duklja/Zetës, pjesëve të Kroacisë dhe Shqipërisë. Kështu, arti bizantin u bë

trashëgimi e përbashkët që lidhi popujt e Ballkanit në një traditë të madhe qytetëruese. Ngritja politike dhe ekonomike e vendeve të Ballkanit në Mesjetën e zhvilluar krijoi një bazë për lulëzimin e kulturës materiale dhe shpirtërore. Nën ndikimin e fortë bizantin arti në Ballkan u zhvillua përmes ndërtimit të një numri të madh kishash dhe manastiresh. Ata zhvilluan gjithashtu një art të pasur të pikturës së afreskut dhe prodhimin e ikonave të pikturuara në dru dhe pëlhurë.

Në Bullgari, pas pagëzimit, tradita bizantine u bë themeli i artit të tyre kishtar. Në kryeqytetet e Presllavit dhe Pliskës u zhvilluan zbukurimet dhe piktura e pasur e **ikonave**. Më vonë, afresket në manastirin „Mrak" (shekulli XIV) me një ndikim të fortë bizantin u bënë veçanërisht të njohura. Gjatë dinastisë Nemanjiq në Serbinë mesjetare, ndikimi bizantin u bë më i dukshëm. Manastiri i Deçanit në Kosovë (shekulli XIV) është një **kryevepër** e pikturës serbe të afreskut. Tematikat e afreskut janë skena nga Bibla, ndërsa teknika me të cilën ato u ekzekutuan tregon qartë një stil bizantin me ornamente gjeometrike. Manastiri i malit Athos „Hilendar" ruan ikona të rëndësishme, përfshirë ikonën e njohura të krishtit Pantokrator. Në qytetet bregdetare të Zetës ndikimet perëndimore në artin bizantin u transmetuan përmes skulptorëve mjeshtër dhe piktorëve të afreskut. Fasadat e kishave ishin të dekoruara me relieve guri, ndërsa pjesa e brendshme me afreske dhe ikona. Një shembull i kësaj është dekorimi i fasadës së kishës në Deçan të Kosovës, ku skulptorët nga qytetet bregdetare të Zetës lanë gjurmët e tyre. Në **Dalmaci** arti bizantin u përzie me ndikimet perëndimore. Kisha e Shën Donatit në Zarë (shekulli IX) është një nga shembujt më të njohur të arkitekturës bizantine-romane, me një **kupolë** dhe afreske dalluese që kombinojnë ornamente gjeometrike bizantine dhe elementë perëndimorë. Katedralja e mëvonshme e Shën Anastasisë në Zarë (shekulli XII-XIII) tregon kombinimin e stilit bizantin dhe elementeve perëndimore. Një numër i madh kishash dhe manastiresh në Shqipëri gjithashtu ndoqën traditën bizantine. Më të njohurat janë kisha e Shën Marisë në Pojanë (pjesë e kompleksit të Apolonisë) dhe kisha e Shën Marisë së Blakernës në Berat (shekulli XIII), ku janë ruajtur afreske me zbukurime të pasura dhe përfaqësime kanonike të shenjtorëve.



▲ Kisha e Bojanës

Krijuesit dhe prodhimi artistik në Ballkan. Shkollat lokale

Arti në Ballkan nuk ishte vetëm dekorim, por edhe një mjet për të shprehur pushtetin politik dhe besimin. Sundimtarët, feudalët dhe figurat kishtare që shfaqeshin si **krijues** – donatorë dhe patronë – e demonstronin besimin e tyre personal, por edhe ideologjinë e tyre shtetërore, përmes veprave të tyre. Prodhimi artistik u bë një mjet për të legjitimuar pushtetin dhe përtë përcjellë mesazhe shpirtërore te populli.

Në Bullgari pallati perandorak, fillimisht në Presllav dhe më pas në Tërnovë, ishte qendra e pushtetit politik dhe kulturor. Perandorët financuan ndërtimin e manastireve dhe kishave. Në art **Shkolla e Tërnovës** (shekujt XIII-XIV) u zhvillua me stilin e saj të dallueshëm.

Pyetje per diskutim

A i shërbeu arti më shumë devotshmërisë apo legjitimitetit politik?



▲ Manastiri i Resavës

Shembujt më të njohur janë Kisha e Bojanës afër Sofjes dhe kisha e „Dyzet Martirëve" në Tërnovë, ku përfaqësimi i portreteve realiste në afreske është një **adaptim lokal** i kanunit bizantin. Feudalët bullgarë u bënë gjithashtu themelues, duke lënë pas tempuj si dëshmi të devotshmërisë dhe ambicies së tyre politike. **Arti në Bullgari** jo vetëm që ndoqi traditën bizantine, por edhe e përshtati atë, duke krijuar stilin e vet që theksonte rolin e sundimtarit si mbrojtës të besimit dhe shtetit.

Në Serbi, patronazhi ishte karakteristikë e dinastisë Nemanjiq dhe arriti një kulm veçanërisht të madh gjatë mbretërimit të mbretit Milutin (1282–1321). Ai konsiderohet si patronazhi më i madh mesjetar serb, i cili ndërtoi dhe dekoroi dhjetëra manastire dhe kisha. Më i njohuri midis tyre është Graçanica, si dhe veprat e tij të patronazhit në Malin Athos. Milutini dhe pasardhësit e tij jo vetëm që financuan vepra arti, por lanë edhe testamente që theksonin devotshmërinë dhe dëshirën e tyre për t'u kujtuar si mbrojtës të besimit. Feudalë të shquar serbë dolën si patronë të rëndësishëm në të gjithë vendin. Manastire të tilla si Studenica, Deçani dhe Manasija janë monumente të vërteta të kësaj tradite, ku arti është një burim historik për ideologjinë e **sundimtarëve serbë** dhe devotshmërinë e tyre. Dy shkolla lokale u zhvilluan në art: **Shkolla e Rashkës** (shekujt XII-XIII), me manastirin përfaqësues „Studenica", i cili kombinoi kanunin bizantin me elementët arkitektonikë romanikë; **Shkolla Moraviane** (shekulli XIV) me manastirin përfaqësues „Manasija" (Resava), i njohur për zbukurimet e tij të pasura dhe fasadat e zbukuruara me gdhendje guri. Manastiri „Manasija" nga shekulli XV u bë gjithashtu qendra e **shkollës letrare të Resavës**.

Në Kroaci, veçanërisht në Dalmaci, modelet bizantine u përzien me ndikime romanike dhe gotike. Karakteristikat e artistëve vendas dalmatë janë zbukurimet unike me gdhendje guri dhe fasadat e pasura („Shën Donati" në Zarë; Katedralja „Shën Anastasia").

Në Shqipëri patronazhi ishte në duart e familjeve të fuqishme feudale. Patronazhi i **Balshajve**, një familje sunduese në Shqipërinë veriore dhe pjesë të Zetës, ishte veçanërisht i rëndësishëm. Ata financuan ndërtimin dhe dekorimin e kishave dhe manastireve, ndër të cilat dallohen tempujt në Shkodër dhe në bregdetin e Adriatikut. Teknika e ndërtimit kombinonte kupolat bizantine me elemente dekorative gotike. Kjo përzierje e ndikimeve ortodokse dhe katolike krijoi specifika unike lokale, ku zbukurimet dhe fasadat dekorative mbanin një shenjë të Dalmacisë. Me trashëgiminë dhe patronazhin e tyre, Balshajt forcuan pozicionin e tyre politik dhe lanë një trashëgimi të qëndrueshme në art. Ndër familjet e tjera shqiptare, u dalluan **Topiajt**. Përfaqësuesi i saj më i rëndësishëm dhe një nga **sundimtarët më me ndikim shqiptar** në shekullin XIV Karl Topia, financoi ndërtimin dhe dekorimin e kishave dhe manastireve nga Durrësi në Ohër. Përdorimi i gjuhëve të shumta nga feudalët shqiptarë (sllavë, latinisht dhe greqisht) i dëshmuar në ndërtesat fetare dëshmon për diversitetin kulturor dhe rolin e tyre si ndërmjetës midis traditave të ndryshme. Sundimtarët vendas shqiptarë e mbështetën artin dhe e përdorën atë si mjet legjitimimi shpirtëror dhe politik.

Lidhja midis patronazhit, politikës, prodhimit artistik dhe shkollave lokale në Ballkan ishte e shprehur qartë dhe e fortë. Përmes veprave të tyre bamirëse, sundimtarët dhe feudalët konsoliduan pushtetin politik, demonstruan devotshmëri dhe lanë një trashëgimi kulturore të qëndrueshme. Shkollat lokale në Ballkan dëshmojnë se si tradita bizantine u përshtat dhe u zhvillua në mjedise të ndryshme, duke krijuar një mozaik kulturor të pasur dhe të larmishëm midis popujve të Ballkanit.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat janë format themelore të artit bizantin?
2. Cilat janë tre llojet e tempujve të krishterë në Bizant dhe si ndryshojnë ato?
3. Cila është lidhja midis patronazhit, politikës dhe artit?
4. Pse veprat e artit janë burime historike?

8. Manastiret, skriptoriumet dhe shkrim-leximi

Kutmiçevica dhe Presllavi

Në **feudalizmin e hershëm, shkrim-leximi** dhe **arsimi** midis popujve të Ballkanit ishin shumë të dobët të zhvilluara. Zgjerimi gradual u vu re vetëm pas pranimit të krishterimit nga ana e tyre. Që atëherë kishat dhe **manastiret** e vjetra filluan të restauroheshin intensivisht dhe të ndërtoheshin të reja. Ato u bënë qendra të forta fetare, por në të njëjtën kohë u zhvillua edhe **shkrim-leximi** në to. Në të njëjtën kohë shkrim-leximi filloi të bëhej një instrument kyç për përhapjen e krishterimit dhe kulturës midis popujve të Ballkanit. Rajoni i Ballkanit ishte një vend ku shkrim-leximi, arsimi dhe kultura u përhapën përmes shkrimeve bizantine, glagolitike, cirilike dhe latine. Më dominantët në këtë periudhë ishin shkrimet **glagolitike** dhe **cirilike**.

Glagolika, e krijuar nga Kirili dhe Metodi, ishte shkrimi i parë i sllavëve, simbol i autonomisë së tyre shpirtërore dhe pjekurisë kulturore. Tekstet e para biblike u përkthyen në gjuhën sllave me shkrimin glagolitik, ndërsa me mbërritjen e nxënësve të tyre në Ballkan, besimi i krishterë në gjuhën dhe shkrimin sllav u përhap midis popujve të Ballkanit. Përdorimi i shkrimit glagolitik u preferua në **Kutmiçevicë** dhe në rajonin e Ohrit. Shkrimi cirilik, meqenëse ishte më i thjeshtë për t'u shkruar, u bë shkrimi kryesor i popujve sllavë. Ai ishte bartës i librave dhe **kronikave** liturgjike sllave, dhe përfaqësonte një urë lidhëse midis kulturës bizantine dhe traditave lokale sllave, të cilat forcuan integrimin shpirtëror dhe kulturor.

Në mesjetën e hershme, në Ballkan u shfaqën dy qendra shpirtërore, kulturore dhe arsimore ku dominuan këto shkrime– së pari **Kutmiçevica**, dhe më pas **Presllava**. Në to vazhdoi tradita e Kirilit dhe Metodit, u shfaq shkrimi i ri cirilik, u zhvillua letërsia sllave, u kopjuan libra dhe u krijuan vepra të reja. Ato ishin qendra nga ku u përhap shkrim-leximi midis popujve sllavë. Përmes tyre tradita kulturore bizantine u bashkua me kulturën sllave, e cila u forcua si traditë e pavarur sllave.

Me rëndësi të veçantë është **Kutmiçevica**, qendra kulturore dhe shpirtërore në Maqedoninë jugperëndimore dhe në pjesë të Shqipërisë. Nxënësit e Kirilit dhe Metodit, Klementi dhe Naumi (shekujt IX-X), punuan dhe krijuan në këtë rajon. Ishte atje që u zhvillua Shkolla Letrare e Ohrit, e cila u bë një nga qendrat më të rëndësishme për përhapjen e **shkrim-leximit sllav**. **Kutmiçevica** nuk ishte vetëm një zonë ku kopjoheshin libra, kryesisht në shkrimin glagolitik, por priftërinjtë dhe skribët e ardhshëm u edukuan në gjuhën sllave në kishat dhe manastiret e saj. Kjo krijoi aktivitetin arsimor sllav në Ballkan dhe siguroi integrimin e vazhdueshëm kulturor midis komuniteteve sllave dhe shqiptare në rajon. **Presllava** ishte qendra tjetër ku u zhvillua **arsimi** dhe letërsia sllave. Ishte një qendër kulturore e mbështetur nga shteti. Perandori Simeon ndërtoi kisha dhe manastire, ndërsa pasardhësit e tij mbështetën bujarisht zhvillimin e shkrim-leximit dhe kulturës sllave. Kultura, **arti** dhe letërsia lulëzuan në **Presllav**. Shkolla Letrare e Presllavit u zhvillua në kryeqytet, brenda kornizës

A e dini se...

Kodeksi Suprasalas është një nga dorëshkrimet më të gjera sllave të shkruara në alfabetin cirilik në fund të shekullit X – fillim të shekullit XI. Është një nga dorëshkrimet më të vjetra cirilike. Është emëruar sipas vendit ku u gjet në shekullin XIX – në Manastirin Suprasalas në Poloni. Teksti në të ka tipare të qarta sllavo-jugore (maqedonase), gjë që është dëshmi e origjinës së tij ballkanike.

të së cilës punuan figura të rëndësishme. Midis tyre, Jovan Eksarku (shekulli IX-X) ishte i shquar, i cili përmes veprave të tij e transformoi studimin bizantin në një kontekst kulturor sllav. Shkolla Letrare e Presllavit favorizoi alfabetin cirilik si shkrim për krijimin e letërsisë sllave. Aktiviteti i saj ishte më intensiv në shekullin X.

Alfabeti glagolitik dhe ai cirilik si shkrime për krijimin e letërsisë sllave i tejkaluan shumë kufijtë e **Kutmiçevicës** dhe **Presllavit** gjatë Mesjetës së hershme. Gjatë Mesjetës së zhvilluar, alfabeti cirilik u bë dominues midis popujve sllavë të Ballkanit dhe u përhap shumë përtej gadishullit. Shkrimi glagolitik ishte veçanërisht i përhapur në pjesë të Kroacisë, veçanërisht në Dalmaci dhe ishuj. Kroacia ishte unike në atë që manastiret katolike integruan **shkrimin latin**, por në të njëjtën kohë ruajtën shkrimin glagolitik. Pllaka e Bashçës (shekulli XI) dhe Kodi i Vinodolit (1288) janë shembuj të shkrimeve glagolitike të krijuara në mjedise katolike. Shkrimi cirilik fitoi vrull në Serbi dhe Duklje, ndërsa ishte i pranishëm edhe në pjesë të Shqipërisë. Në Serbi **dorëshkrimet** e para cirilike u krijuan në manastiret e Rashkës dhe zonës përreth, siç është Ungjilli i Mirosllavit (fundi i shekullit XII), ndërsa në Duklje, manastiret në zonat bregdetare krijuan libra liturgjikë në cirilik, të cilët lidhën kulturën lokale me traditën bizantine. Në disa pjesë të Shqipërisë, nën ndikimin e qendrës shpirtërore dhe arsimore të **Kutmiçevicës** dhe të Shkollës Letrare të Ohrit, u përdorën si shkrimi glagolitik ashtu edhe ai cirilik

Manastiret – qendra të arsimit dhe iluminizmit

Me zhvillimin e **feudalizmit**, ndërtimi i ndërtesave kishtare-fetare u intensifikua. Ballkani u shndërrua në një rrjet kishash dhe manastiresh, ndërtimi i të cilave nuk ishte vetëm vepër arkitekturore. Ato u bënë qendra të forta fetare dhe njëkohësisht simbol i fuqisë së kësaj periudhe. Manastiret, si **qendra shpirtërore** dhe feudalë të pasur me një ndikim të madh në ekonomi dhe politikë, u rritën në qendra të rëndësishme kulturore. Në to u hapën **shkolla**, u zhvillua **shkrim-leximi**, u krijuan dorëshkrime dhe u përhapën ide të reja. Roli i tyre ishte i dyfishtë: të praktikonin dhe transmetonin besimin, por edhe të formësonin realitetin dhe kulturën politike dhe ekonomike.

Manastiret ishin institucione themelore për përhapjen e arsimit dhe **iluminizmit**. Arsimi ishte i kufizuar në një rreth të vogël njerëzish. Ishte një privilegj i disa priftërinjve dhe klasave të pasura. Kështu, në këtë sferë të jetës theksohej pabarazia sociale e njerëzve në shoqërinë feudale.

Në manastire mësohej leximi, shkrimi, përkthimi dhe interpretimi i librave të shenjtë. Atje mësuan dhe krijuan të rinjtë e arsimuar të klerit që supozohej të vazhdonin vëllazërinë monastike dhe traditën monastike. Manastiret kishin biblioteka ku ruheshin librat dhe dokumentet ekzistuese. Ata së pari transmetuan traditën kulturore bizantine në Ballkan, ndërsa në pjesë të Kroacisë, Duklja/Zeta dhe bregdeti shqiptar shërbyen për të transmetuar traditën latine të Evropës Perëndimore. Ata e përkthyen traditën kulturore bizantine në



▲ Manastiri i Moraçës në Duklja/Zeta



▲ Manastiri i Zvërnecit (Vlorë)

shkrimet sllave glagolitike dhe cirilike, duke e përshtatur kështu atë me gjuhët sllave. Në këtë mënyrë ata filluan të forconin identitetin kulturor të popujve të Ballkanit.

Ndër manastiret më të njohura në Ballkan me aktivitetin më të frytshëm janë: manastiret Kilifarevë dhe Boçkovë në Bullgari; manastiret Studenica dhe Manasija në Serbi; manastiri i Moraçës në Duklja/Zeta; manastiri në Senj, manastiret benediktine dhe skriptorët glagolitikë në Kroaci; manastiret në Berat, Korçë dhe Vlorë (Zvërnec).

Skriptoriumet – punishte për dorëshkrime dhe dekorime

Manastiret më të mëdha kishin **skriptoriume** ku kopjoheshin libra me qëllim krijimin e më shumë kopjeve, por krijoheshin edhe vepra të reja, kryesisht me tema kishtare dhe për qëllime liturgjike. Skriptoriumet ishin dhoma të veçanta ku murgjit-**kopjues** punonin mbi dorëshkrime me shumë vullnet, disiplinë dhe përkushtim. Në këto punishte **kopjuesit** punonin në kushte të vështira me pak ndriçim nga qirinjtë. **Pergamena** përdorej si material për shkrimin e dorëshkrimeve. Nëvarësi të lëkurës së kafshës shtëpiake (më shpesh dhi, dele, qengj) nga e cila bëhej pergamena, ajo merrte emrin dhe çmimin e saj. Pergamenat më të shtrenjta bëheshin nga lëkura e të porsalindurve ose kafshëve të reja. Materiali i shkrimit i përftuar në këtë mënyrë ishte shumë i shtrenjtë, kështu që çdo faqe ishte e çmuar. Shkrimi bëhej në pjesën e brendshme të lëkurës së përpunuar të kafshëve, ndërsa si materiale shkrimi përdorej bojë e bërë nga bloza dhe pendët e zogjve, më shpesh pendët e patës. Çdo faqe lidhej me një lidhje të veçantë dhe në fund të gjitha vendoseshin në një kopertinë. Procesi ishte i ngadaltë sepse çdo faqe kopjohej me dorë. Prandaj, numri i dorëshkrimeve ishte i vogël. Çdo kopje ishte e shtrenjtë dhe e vështirë për t'u siguruar jashtë rrethit të murgjve dhe feudalëve të pasur.

Disa dorëshkrime morën edhe **dekorime (iluminime)**. Në të njëjtën kohë që teksti kopjohej ose kur krijohej një dorëshkrim i ri, bëheshin dekorime të caktuara, si **miniatura**, inicialet dhe korniza dekorative. Në këtë mënyrë, dorëshkrimet „ndriçoheshin" (iluminoheshin). Një miniaturë ishte një fotografi ose ilustrim shumë i vogël që vizatohej në disa nga faqet e dorëshkrimit me ngjyra të caktuara, më shpesh blu, jeshile dhe të kuqe. Përveç vlerës artistike, miniaturat kishin edhe funksion shpirtëror dhe simbolikë të përfaqësuar përmes skenave fetare dhe portreteve të shenjtorëve. Iniciali ishte shkronjë e madhe që mund të futej në fillim të një kapitulli ose një theksim në disa shkronja në vetë tekstin e shkruar me një ngjyrë të caktuar, e madje në disa raste me ar. Funksioni i saj simbolik ishte të tërhiqte vëmendjen e lexuesit. Disa tekste ishin të rrethuara nga korniza dekorative që shpesh ishin të kuqe. Të tre elementet përdoreshin gjithashtu për të dekoruar dorëshkrimet ose një kombinim të tyre. Dekorimi i teksteve rriti më tej kohën e nevojshme për të prodhuar një dorëshkrim dhe rriti çmimin e tij. Përdorimi i **dekorimeve** në tekste shërbeu për t'i dekoruar ato, duke e bërë dorëshkrimin vizualisht tërheqës. Kështu, dorëshkrimi nuk ishte vetëm libër për t'u lexuar, por edhe vepër arti që



▲ Psalteri i Mynihut

përcillte një mesazh shpirtëror përmes përfaqësimit vizual. Kopertina e dorëshkrimit mund të dekorohej gjithashtu shtesë. Mund të bëhej nga një bazë druri e mbuluar me një lëkurë më të fortë kafshësh, por edhe nga bakri i përpunuar ose ndonjë aliazh. Kopertinat më të shtrenjta mund të ishin të zbukuruara me fildish ose me skaje trekëndëshe të arta dhe të përmbanin tekst të shkruar me shkronja ari ose argjendi. Kjo e rriste më tej koston e dorëshkrimit.



▲ Psalteri i Tomçit

Prania e dekorimeve (ndriçimeve) në dorëshkrime përfaqësonte kulmin e **artit mesjetar**. Por ato nuk ishin vetëm **dekorime**. Funksioni i tyre shpirtëror ishte të lartësonin tekstin dhe ta paraqisnin atë si një vepër të shenjtë. Ato ishin gjithashtu një mjet identifikimi kulturor, por edhe integrimi. Stilet e dekorimit u krijuan dhe fituan specifikat e tyre në vende të caktuara, duke theksuar kështu veçantinë e tyre. Në të njëjtën kohë, me transmetimin dhe pranimin e tyre në vendet e tjera të Ballkanit, ato krijuan një **gjuhë të përbashkët vizuale** në Ballkan në një periudhë të caktuar.

Dorëshkrime të tilla të dekoruara zakonisht porositeshin nga sundimtarët dhe feudalët e mëdhenj me gratë e tyre. Ato nuk ishin të destinuara për liturgji të përditshme kishtare, por për devotshmëri personale dhe udhëzim midis mjedisit të atëhershëm fisnik. Në Serbi, në epokën e dinastisë Nemanjiq, mbizotërojnë fillimet modeste të përdorimit të inicialeve dhe flamujve në dekorimin e dorëshkrimeve. Dorëshkrimet e dekoruara me bollëk janë një gjë e rrallë. Një rritje e vërtetë në përdorimin e dekorimeve të pasura në dorëshkrime ndodhi nga fundi i shekullit XIV. Ndër dorëshkrimet e njohura të dekoruara nga ajo periudhë janë Katër Ungjijtë e Siluanit (fundi i shekullit XIV) dhe i ashtuquajturi Psalteri i Mynihut, i cili me 160 miniaturat dhe përdorimin e bollshëm të bojës së artë është një gjë e rrallë e vërtetë dhe libri më i gjerë i ilustruar në Serbi në atë kohë. Në Bullgari dekorimi i dorëshkrimeve përjetoi një zhvillim të dukshëm në mesin e shekullit XIV. Përdorimi i miniaturave dhe inicialeve ishte mbizotërues. Ndër tekstet më të njohura të dekoruara nga kjo periudhë janë miniaturat në **Kronikën** e Manasit, miniaturat në Psalterin e Tomçit dhe veçanërisht 366 miniaturat në të ashtuquajturin Ungjillin e Londrës.

Në Mesjetë Kroacia ishte unike në atë që përdoreshin paralelisht tre shkrime – glagolitik, cirilik (Bosançica) dhe latin. Shkrimi glagolitik zinte një vend të veçantë në liturgjinë katolike dhe ishte më i përhapur në ishujt e Adriatikut dhe në Dalmacinë veriore. Shkrimi cirilik përdorej në Dalmaci dhe Hercegovinë nën ndikimin e traditës ortodokse dhe boshnjake, ndërsa shkrimi latin ishte dominues në katedrale dhe shkolla, duke e lidhur Kroacinë me kulturën e Evropës Perëndimore. Janë ruajtur disa dorëshkrime dhe koleksione të jashtëzakonshme të dekoruara me origjinë nga Mesjeta e zhvilluar. Më të njohurat midis tyre janë: Meshari i Zarës (fundi i shekullit XIV) dhe Meshari i Zagrebit (shekulli XIV).

Edhe në Shqipëri, në Mesjetë, kishte një përdorim paralel të tre shkrimeve. Atje shkrimi latin përdorej në qarqet katolike, veçanërisht në Shqipërinë veriore dhe në lidhje me Venedikun, ku u krijuan libra



▲ Faqja e parë e Ungjillit sipas Markut nga shekujt X-XI, Kodi Zografensis, i gjetur në Manastirin e Zografit

liturgjikë të ilustruar pasur. **Shkrimi grek** bizantin ishte dominues në manastiret dhe kishat ortodokse, veçanërisht në jug, ku kopjoheshin libra liturgjikë. Shkrimi cirilik u përdor në rajone dhe dokumente të caktuara dhe u ndikua nga traditat sllave. Ky përdorim i shkrimeve të ndryshme në Shqipëri tregon përzierjen e kulturave dhe ndikimeve fetare në vend.

Fisnikë të shquar laikë dhe kishtarë të Ballkanit shpesh porosisnin dorëshkrime dekorative në shkrimin grek bizantin. Midis tyre, bie në sy koleksioni i pasur nga Berati i Shqipërisë, i cili përmban dorëshkrime bizantine të dekoruara luksozisht të shkruara në **pergamenë** të purpurt me shkronja ari dhe argjendi. Në Mesjetën e hershme, në pjesët veriore të Shqipërisë, në rrethet ortodokse monastike, gjenden tekste të ilustruara në mënyrë modeste të shkruara në shkrimin cirilik, më shpesh psalterë dhe libra liturgjikë. Në qytetet bregdetare të Shqipërisë gjenden dorëshkrime të ndriçuara latine që e kanë origjinën në qendrat katolike në Shqipëri ose janë sjellë nga Perëndimi.

Besueshmëria dhe anshmëria në tekstet mesjetare

Dy zhanret letrare më të zakonshme në Mesjetë ishin **jetëshkrimet** dhe kronikat. Jetëshkrimet janë tekste shpirtërore-fetare me një stil sublim që përshkruanin jetën dhe mrekullitë e figurave shpirtërore dhe shenjtorëve, duke i paraqitur ato si shembuj për besimtarët. Jetëshkrimet fjalë për fjalë nënkuptojnë biografi dhe sipas strukturës së tyre ato përbëheshin nga një përshkrim i lindjes, bëmave, mrekullive, vuajtjes, vdekjes dhe lavdërimit të shenjtorit. Audienca për tekstet shpirtërore ishin besimtarët. Ky zhanër letrar shpirtëror synonte udhëzimin shpirtëror me qëllim forcimin e besimit të kopeve dhe frymëzimin e sjelljes së pëlqyeshme nga Zoti te besimtarët. Autorët e këtyre teksteve ishin të anshëm. Në jetëshkrimet personaliteti dhe veprimet e shenjtorëve idealizoheshin, duke i paraqitur ata si shembuj të përsosur. Duke vepruar kështu, ata shpesh ofronin ngjarje fantastike, si dhe ngjarje që nuk ndodhnin në realitet. Por pavarësisht kësaj, këto tekste përfaqësojnë një burim të vlefshëm historik, sepse ato ofrojnë një pasqyrë të frymës dhe vlerave të kohës. Përdorimi i tyre kërkon kujdes të jashtëzakonshëm për të ndarë të besueshmen nga e pavërteta dhe të anshmen nga objektivja.

Ndër jetëshkrimet më domethënëse midis popujve të Ballkanit janë: „Jeta e Ivanit të Rilës" (shekulli X) në Bullgari, e cila përshkruan jetën e eremitit më të madh bullgar, i cili u bë simbol i spiritualitetit; „Jeta e Shën Gjon Vladimirit" (shekulli XI), që e paraqet sundimtarin e Dukljës si martir dhe shembull shpirtëror; „Jeta e Shën Savës" e shkruar nga Domentiani (shekulli XIII), e cila e paraqet Shën Savën si udhëheqës shpirtëror dhe themelues të Kishës Ortodokse Serbe; „Jeta e Shën Jeronimit" (shekujt e XIII-XV), e cila u nderua veçanërisht në Dalmaci; në manastiret katolike në Kroaci shkruheshin jetët e shenjtorëve perëndimorë, shpesh në latinisht, ndërsa në Shqipëri nderoheshin jetëshkrimet nga traditat bizantine, sllave dhe latine.

Kronikat ishin rrëfime historike më të gjera, që shpesh mbulonin historinë që nga krijimi i botës deri te bashkëkohësit e autorit. Ato regjistrojnë ngjarje historike në rend kronologjik. Parimi kronologjik në to supozon se ngjarjet renditen më shpesh sipas vitit. Ato ofrojnë informacione rreth sundimtarëve, betejave dhe ngjarjeve të rëndësishme politike dhe fetare, të dhëna në një rrëfim historik. Ky zhanër letrar laik kishte një funksion historik, informues e madje argëtues. Audienca për tekstet laike ishin sundimtarët dhe njerëzit e arsimuar. Sipas strukturës, kronikat janë rrëfime të narratorit i cili paraqet njohuritë e tij për ngjarjet dhe pikëpamjen mbi ngjarjet. Në kronika shpesh kishte një kombinim të fakteve rreth ngjarjeve historike dhe interpretimit të autorit për to. Autorët shpesh ishin murgj dhe priftërinj të ditur, kështu që kronikat paraqisnin perspektiva fetare. Theksohej interpretimi i Zotit, në të cilin fitoret ishin meritë dhe humbjet ishin ndëshkim. Ato ishin të pranishme për të legjitimuar pushtetin e sundimtarëve aktualë dhe shpesh shërbenin për propagandë politike dhe formësimin e vetëdijes kolektive dhe identitetit kulturor të një populli të caktuar. Edhe pse ishin subjektive, kronikat janë një burim kyç për ngjarje dhe personalitete të caktuara, si dhe për të kuptuar proceset politike dhe shpirtërore në një periudhë të caktuar.

Ndër kronikat më të rëndësishme midis popujve të Ballkanit janë: „Kronika e Pop Dukljanin" (shekulli XII) është **kronikë** që regjistron historinë e Zetës dhe sundimtarëve të tjerë ballkanikë; „Jetët e Mbretërve dhe Kryepeshkopëve Serbë" (shekulli XIV) që përshkruan ngjarjet politike dhe kishtare në shtetin dhe kishën serbe gjatë dinastisë Nemaniq; „Kronika e Toma Arhigjakonit" (shekulli XIII) nga Spliti është kronika më e rëndësishme kroate, e cila përshkruan historinë e Dalmacisë dhe marrëdhëniet me Hungarinë dhe Venedikun; Kronika Anonime Bullgare, e cila mbulon ngjarjet në Bullgari dhe Ballkan në periudhën e viteve 1296-1417 (shekulli XV); Kronikat e dioqezave katolike në Shkodër dhe në Durrës, të cilat regjistruan ngjarje lokale dhe marrëdhënie me shtetet papnore dhe vendet fqinje sllave.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat ishin kontributet kulturore të Kutmiçevicës dhe Presllavit?
2. Si ndikoi rrjeti i manastireve në integrimin kulturor?
3. Ç'është skriptoriumi dhe cili ishte funksioni i tij?
4. Krahasoni zhanret shpirtërore dhe laike sipas qëllimit dhe audiencës së tyre.
5. Shpjegoni paragjykimin në kronika dhe jetëshkrime.

9. Traditat epike popullore, formësimi i folklorin dhe prodhimi letrar mesjetar

Prodhimi letrar – jetëshkrimi, kronika, apokrifet

Vendet ballkanike të Bullgarisë, Serbisë, Zetës, Kroacisë dhe Shqipërisë ishin pjesë e sferës më të gjerë kulturore sllave, bizantine dhe latine në Mesjetë. Megjithatë, ato zhvilluan traditat e tyre letrare. Prodhimi letrar në këto vende u shpreh përmes zhanreve, gjuhëve dhe traditave specifike të ndryshme. Zhanret e shkruara – **biografitë**, kronikat, **jetshkrimet** dhe **apokrifet** siguruan qëndrueshmërinë dhe legjitimitetin institucional të **kulturës**, ndërsa poemat epike gojore dhe legjendat mbajtën gjallë kujtimin e njerëzve mesjetarë. Në këtë mënyrë identiteti kulturor i secilit prej vendeve ballkanike u formësua përmes sintezës së traditës së shkruar dhe gojore.

Prodhimi letrar në Ballkan u shpreh përmes gjuhëve dhe traditave të ndryshme. Ballkani në Mesjetë ishte i larmishëm nga ana kulturore. **Gjuha kryesore letrare** në shtetet ortodokse të Serbisë, Bullgarisë, Dukljes/Zetës ishte sllavishtja e vjetër kishtare (sllavishtja kishtare). Në mjediset katolike në Kroaci dhe në pjesë të Shqipërisë, gjuha letrare latine ishte dominuese, ndërsa në Shqipëri gjuha bizantine-greke ishte gjithashtu e pranishme sepse gjuha e folur shqipe u bë letrare vetëm në Rilindje. Kroacia, në këtë drejtim, është një shembull i vlefshëm ku në disa pjesë të saj – Dalmacia dhe ishujt, sllavishtja e vjetër kishtare u pranua edhe në mjediset katolike, përmes shkrimit glagolitik. Duklja/Zeta u ndikua fuqishëm nga **letërsia** serbe, por në bregdet kishte një ndikim të konsiderueshëm latin nga Dubrovniku dhe Venediku. Një larmi e tillë tregon se gjuha letrare në Mesjetë në Ballkan nuk ishte vetëm një mjet shkrim-leximi dhe krijimi, por edhe një pasqyrim i ndikimeve politike dhe fetare në secilin prej vendeve.

Nxitës të fortë të arsimit dhe kulturës ishin qendrat kulturore mesjetare ballkanike. Përmes tyre, u përhap shkrim-leximi, u krijua identiteti dhe u forcua veçantia shpirtërore dhe kulturore e popujve. Në Mesjetën e hershme **Kutmiçevica** dhe **Presllavi** ishin **qendra kyçe për zhvillimin e shkrim-leximit sllav dhe gjuhës letrare**. Në Mesjetën e zhvilluar u shfaqën disa qendra të rëndësishme arsimore, të vendosura kryesisht në manastire. **Prodhimi i tyre letrar** ndikoi në identitetin kulturor të secilit prej vendeve në Ballkan. Një numër i madh veprash letrare u krijuan në to dhe në të njëjtën kohë shkrim-leximi dhe tradita u transmetuan brezave të ardhshëm. Ngritja e letërsisë në këtë periudhë në Serbi dhe Bullgari është e lidhur në përgjithësi me përfshirjen e sundimtarëve të tyre, si dhe të feudalëve të mëdhenj përmes mbështetjes së tyre të madhe financiare.



▲ Manastiri Hilendar

Në Serbi, në sferën e letërsisë, një zhvillim intensiv u regjistrua gjatë kohës së mbretit Milutin, kur një ndikim i fortë bizantin ishte i dukshëm. E inkurajuar nga manastiri serb i malit Athos, „Hilendar", letërsia serbe filloi të intensifikojë aktivitetin e saj të përkthimit të teksteve bizantine, si dhe krijimin e zhanreve të reja. Përfaqësues tipikë janë shkrimtari hilendar Teodosi (shekulli XIV) dhe kryepeshkopi Danilo II (shekulli XIV), të cilët shkruan një numër të madh shërbesash dhe jetëshkrimesh të rëndësishme kishtare, të cilat shërbyen si shembull dhe motiv për punën e brezave të mëvonshëm të shkrimtarëve në Serbi. Një epokë e re në letërsi ndodhi pas Betejës së Kosovës dhe përballjes së Serbisë me kërcënimin osman (fundi i shekullit XIV – gjysma e parë e shekullit XV). Gjatë asaj periudhe kohore u shfaq **martiriumi** i lidhur me Betejën e Kosovës. U shfaqën shumë **fjalime lavdëruese, jetëshkrime** dhe vepra historike që lidheshin me kultin e princit Llazar. Por u shfaqën edhe gjenealogjitë e para serbe (pemët gjenealogjike). Kronikat fituan intensitet dhe numër, ndërsa u përforcuan nga kronika të shumta bizantine të përkthyera dhe shtesat e tyre. Në gjysmën e parë të shekullit XV letërsia serbe u rrit me një ritëm të përshpejtuar dhe despotët serbë ndërtuan dhe zotëruan **bibliotekat** më të mëdha në Ballkan.



▲ Perandori Ivan Aleksandar

Në Bullgari Shkolla Letrare e Tërnovës mori udhëheqjen në fushën e letërsisë. Nën ndikimin e saj, u krijuan disa vepra të rëndësishme letrare, të tilla si Koleksioni i Loveçit – i krijuar në qytetin e Loveçit, Libri i Këngëve të Psalterit për nder të carit Ivan Aleksandar, si dhe koleksione liturgjike. E dyta për nga rëndësia është Shkolla Letrare e Vidinit, si dhe qendra letrare në Manastirin e Zemenit.

Duke qenë se kisha ishte bartësja kryesore e letërsisë mesjetare, veprat letrare më të dëshiruara ishin jeteshkrimet. Ato ishin zhanri letrar më i përhapur në Ballkan. Jetëshkrimet shkruheshin në manastire dhe, përveç kishës, porositësit e tyre të shpeshtë ishin sundimtarët. Kështu, në këto tekste shpirtërore-fetare, përveç përshkrimit të jetës dhe mrekullive të figurave shpirtërore dhe shenjtorëve, regjistroheshin edhe të dhëna historike reale. Megjithatë, këto të dhëna shpesh ishin selektive dhe të idealizuara me qëllim forcimin e autoritetit të sundimtarit dhe të dinastisë së tij përmes legjitimitetit shpirtëror. Kështu, jetëhkrimet u bënë një burim i rëndësishëm për historinë politike, për mjedisin kulturor dhe fetar, si dhe për vlerat dhe idealet shoqërore të një kohe të caktuar. Megjithatë, të dhënat e tyre duhet të kontrollohen dhe të krahasohen me burime të tjera historike për të konfirmuar besueshmërinë e të dhënave. Kronikat janë burime të vlefshme historike mesjetare. Ato u shfaqën në vendet e Ballkanit në shekujt XI-XII nën ndikimin bizantin. Ato shërbyen për regjistrimin kronologjik të së kaluarës. Në fillim ato u krijuan në manastire dhe shpesh kombinonin ngjarje politike dhe kishtare. Kronikat janë regjistrime të shënuara me vite. Emri i tyre vjen nga fjala e vjetër sllave „leto" që do të thotë vit. Kronikat ndryshojnë nga jetët e shenjtorëve. Kronikat pothuajse gjithmonë lidhen me njëvit specifik, ndërsa jetët mund të mbulojnë një rrjedhë më të gjerë historike dhe shpesh kombinojnë legjendat e madje edhe historitë biblike

me ngjarje politike. Kronikat kishin një funksion të ndryshëm nga jetëhkrimet. Ndryshe nga jetëhkrimet që idealizojnë një person të caktuar shpirtëror ose laik, kronikat dokumentojnë ngjarje politike, kishtare e madje edhe natyrore. Qëllimi i tyre është të ruajnë njohuritë për ato ngjarje.

Në Bullgari kjo kategori përfshin edhe shtesa në koleksionet dhe kronikat ekzistuese në shekullin XIV siç janë shtesat në Sinodin Boril dhe shtesat në Kronikën e Manasehut. Në Serbi kishte kronika manastiresh që regjistruan sundimin e dinastisë Nemanjiq (shekujt XII-XIV), ndërsa qendër shumë e rëndësishme ishte Manastiri i Deçanit. Në Kroaci, tradita e kronikës është kryesisht në latinisht, me ndikim italian. „Kronikat e Dubrovnikut" (Annales Ragusini) janë domethënëse, të cilat regjistrojnë ngjarje në periudhën nga shekulli XIII deri në mesin e shekullit XV.

Apokrifet e Ballkanit janë pjesë e traditës më të gjerë të krishterë. Emri i tyre vjen nga fjala greke „apok-rif" që do të thotë e fshehur/sekret. Apokrifet e Ballkanit kishin rrënjët e tyre në letërsinë e hershme të krishterë nga Lindja e Mesme dhe Mesdheu. Ato fillimisht buronin nga apokrifet më të vjetra greke dhe latine që u përkthyen dhe u përshtatën në gjuhën sllave. Apokrifet janë tekste që lidhen me përmbajtje biblike që nuk pranohet në Biblën kanonike. Kisha zyrtare i konsideronte ato të dyshimta dhe të pasigurta për besimin, kështu që ato mbetën të fshehura/sekret dhe të papërdorura në adhurimin zyrtar. Ato ofronin histori mistike rreth krijimit të botës, jetës së përtejme – parajsës dhe ferrit, mrekullive të apostujve dhe shenjtorëve dhe virgjëreshës Mari. Ato gjithashtu trajtonin çështje nga jeta e përditshme e klasave të ulëta shoqërore, siç është jeta në fshat dhe jeta ekonomike. Shkrimtarët e apokrifeve më shpesh mbetën anonimë. Stili i prezantimit në to ishte i gjallë dhe mbresëlënës, me elemente fantastike dhe legjenda të paraqitura në një mënyrë të thjeshtë me shpjegime popullore. Në Mesjetë apokrifet u bënë shumë të njohura midis popujve të Ballkanit nga klasat e ulëta. Apokrifet ndahen, ashtu si librat biblikë, në Dhiatën e Vjetër dhe Dhiatën e Re, dhe kishte edhe ungjij, letra dhe zbulesa. Ndryshe nga jeteshkrimet, të cilat janë shembuj shpirtërorë dhe moralë, ndërsa kronikat, të cilat janë të dhëna dokumentare kishtare-politike sipas vitit, apokrifet ishin tekste anonime më mistike dhe popullore. Nga tekstet e shumta apokrife që u përhapën në të gjithë Ballkanin, apokrifet e Dhiatës së Vjetër „Fjala e Ademit dhe Evës" dhe apokrifet e Dhiatës së Re „Fëmijëria e Jezusit" spikatën për popullaritetin e tyre.



▲ Manastiri i Deçanit

Tekstet dhe veprat individuale apokrife fituan popullaritet midis popujve të caktuar të Ballkanit. Ndër më të vjetrat ishte „Kronika Apokrife Bullgare" (shekulli XI), i cili ishte një tekst unik ku motivet biblike ndërthuren me historinë dhe mitologjinë lokale, duke krijuar një pamje të së kaluarës së subjekteve bullgare. Janë ruajtur një numër i madh kopjesh të teksteve të vjetra sllave të teksteve apokrife, të cilat ishin kryesisht përkthime të teksteve apokrife greke. Në Serbi koleksioni më i vjetër i teksteve apokrife është „Koleksioni i Priftit Dragolj" (fundi i shekullit XIII), ndërsa në Bullgari ishte i ashtuquajturi

„Përmbledhja e Mihaniçit" (shekulli XIV). Në Kroaci tekstet apokrife u përhapën përmes traditës glagolitike dhe u përkthyen nga latinishtja. Në Shqipëri apokrifet u përhapën përmes traditës bizantine, por edhe latine, ndërsa u përkthyen nga tekstet greke dhe latine.

Të tre zhanret letrare – jetëshkrimet, kronikat, apokrifet ishin më të njohura dhe të dëshiruara në Mesjetë. Secili në mënyrën e vet, me stilin, qëllimin dhe synimin e vet, regjistroi kujtesën historike. Ata ndërtuan identitetin e popujve mesjetarë veçmas dhe mbështetën legjitimitetin e qeverisjes vendore, sundimtarit dhe dinastisë. Por, në të njëjtën kohë, së bashku ata formësojnë imazhin kulturor të Ballkanit mesjetar, ku historia, besimi dhe legjenda ndërthureshin në një trashëgimi të vetme shpirtërore-historike të shkruar.

Formësimi i folklorit - poema epike, legjenda, lahutarët

Mesjeta është një kohë kur kultura dhe letërsia u formësuan përmes një lidhjeje të ngushtë midis teksteve të shkruara dhe **traditave popullore gojore**. Ndryshe nga tekstet e shkruara, tradita gojore ishte e paqëndrueshme, e ndryshueshme dhe e varur nga rrëfyesi dhe interpretuesi, por ishte shumë afër popullit. Tradita gojore ruajti kulturën në jetën e përditshme. Traditat popullore gojore të shprehura në folklorin ballkanik u formësuan përmes traditës epike dhe kujtesës historike. Tradita epike e transformoi historinë në **traditë gojore** dhe këngë, e kështu e transmetoi atë si një kujtesë të gjallë midis njerëzve.

Kënga epike është një zhanër bazë i traditës popullore. Ajo u transmetua si një traditë gojore përmes këngëve popullore, historive të legjendave për heronjtë, si dhe përmes **lahutarëve** nga një brez në tjetrin. Këngët epike përshkruanin heronjtë, bëmat dhe luftërat e tyre, ndërsa shërbenin si mjet për të ruajtur kujtesën kolektive në një kohë kur shkrim-leximi ishte i reduktuar ose i kufizuar. Figura qendrore ishte një **hero** popullor që përfaqësonte idealet e komunitetit. Motivi i tij ishte më shpesh një luftë për liri ose mbrojtje të të privuarve nga të drejtat dhe të shtypurve. Ai dallohej nga guximi që kufizohej me heroizmin dhe besnikëria e palëkundur ndaj komunitetit. Në këtë mënyrë, **këngët epike** përmbushnin funksionin e tyre për homogjenizimin e komunitetit duke përcjellë vlera të larta si patriotizmi, guximi dhe ndershmëria.

Këngëtarët popullorë – lahutarët i interpretonin këngët me ndihmën e instrumentit muzikor **lahutë**. Ata interpretonin këngë epike për heronj, sundimtarë, beteja dhe ngjarje historike. Ato ishin më të njohura në Zetë, Hercegovinë, pjesë të Serbisë dhe Dalmacisë. Lahutarët përcollën historinë dhe mitologjinë e popullit përmes këngëve popullore. Ata përfaqësonin kronistë gojorë të ngjarjeve mesjetare. Shumica e këtyre këngëve nuk u shkruan në Mesjetë, por u transmetuan gojarisht përgjatë shekujve deri në shkrimin e tyre formal. Në Zetë dhe Hercegovinë, tradita e lahutarëve ishte veçanërisht e fortë. Atje, lahutarët ishin gjithashtu roje të historisë fisnore. Këto rajone janë të njohura për faktin se lahuta ishte një pjesë integrale e jetës së përditshme – në dasma, tubime dhe kampe ushtarake.



▲ Këngëtarët popullorë – lahutarët

A e dini se...

Tradita e këndimit të lahutarëve është ende gjallë sot. Ajo u njoh si trashëgimi kulturore jomateriale nga UNESCO në vitin 2018 si pjesë e trashëgimisë kulturore të Malit të Zi, Serbisë, Kroacisë dhe Bosnjës e Hercegovinës.

Bërthama qendrore e **traditës epike** serbe është **cikli epik** i Kosovës. Është një përmbledhje e poezive epike popullore që festojnë Betejën e Kosovës (1389), si dhe ngjarjet, personalitetet dhe pasojat që lidhen me të. Korpusi epik i Kosovës është i ndërthurur me motive heroizmi, sakrifice dhe tradhtie, ndërsa ka një rëndësi të madhe kulturore dhe identitare. Ky korpus këndohej nga këngëtarë popullorë-lahutarë që interpretonin poezi epike për Nemanjiçët dhe personalitete e tema të tjera mesjetare. Ndër poezitë më të njohura janë: „Obiliqi e vret sulltan Murat", „Darka eprincit" dhe „Rënia e Perandorisë Serbe".

Në Bullgari, nga folklori popullor janë ruajtur këngë dhe legjenda të shumta historike. Mbizotëronin ato për dinastinë e fundit të Perandorisë së Dytë Bullgare (Shishmanët). Në to, figura qendrore është personaliteti i car Ivan Shishman dhe përpjekjet e tij të shumta për t'i rezistuar osmanëve dhe pushtimit osman të Bullgarisë në fund të shekullit XIV. Këngët dhe legjendat për car Ivan Shishman përfaqësojnë versionin bullgar të një „cikli epik kombëtar", të ngjashëm me ciklin e Kosovës midis serbëve. Ato ruajnë kujtesën e rënies së perandorisë dhe krijojnë një figurë mitike që simbolizon luftën kundër sundimtarit dhe sakrificën e popullit.



▲ Lahutat

Në Shqipëri, Gjergj Kastriot Skënderbeu u bë simbol i rezistencës kundër sundimit osman dhe hyri në kujtesën kombëtare si hero që mbrojti shqiptarët dhe lirinë e tyre. Figura e tij nuk është vetëm historike, por edhe kulturore: përmes poemave epike, traditave gojore dhe kronikave, Skënderbeu u shndërrua në një personazh mitik që formësoi vetëdijen kombëtare të shqiptarëve, por edhe në Ballkan më gjerësisht. Personaliteti i Skënderbeut shërbeu për të transmetuar historinë dhe identitetin përmes poezisë gojore, por edhe për të forcuar identitetin kulturor të shqiptarëve. Tradita epike shqiptare për Skënderbeun është pjesë e ciklit të quajtur „Këngët e heronjve", ndërsa pjesa historike që këndon për jetën e tij dhe betejat kundër osmanëve njihet si **„Cikli i Skënderbeut"**. Ky është cikli epik historik më i rëndësishëm në poezinë gojore shqipe. Skënderbeu është figura qendrore në poemat epike shqipe, ku ai përshkruhet si një luftëtar i pamposhtur i cili, me një ushtri të vogël, i kundërvihet ushtrisë së madhe osmane (shekulli XV).

Pyetje për diskutim

A është tradita gojore më e fuqishme në krijimin e identitetit sesa tradita e shkruar?

Cikli epik shqiptar këndohet edhe përmes lahutarëve. Lahutarët janë këngëtarë shqiptarë që transmetuan historinë e fiseve dhe betejave, me instrumentin lahutë. Performancat e tyre kontribuan në forcimin e identitetit të komunitetit.

Krijimtaria artistike midis shqiptarëve ishte e pranishme përmes këngëve, tregimeve dhe traditave gojore, të cilat si pjesë e folklorit shqiptar u ruajtën në koleksione të mëvonshme. Midis udhëheqësve feudalë, kishte një ndikim nga kultura bizantine dhe italiane, me përzierje nga ajo sllave. Kjo është e dukshme në zyrat e fisnikëve shqiptarë në shekujt XIV dhe XV të cilët lëshuan karta dhe letra në gjuhët bizantine-greke, latine dhe sllave. Në qytetet bregdetare kishte një ndikim të fortë perëndimor, i mishëruar në pranimin e traditës perëndimore të përdorimit të stemave. Stemat u përhapën edhe midis familjeve feudale shqiptare. Qendrat e arsimit në Shqipëri ishin manastiret dhe kishat, dhe ndër më të rëndësishmet ishin „Shën Gjoni" afër Elbasanit, „Shën Nikolla" në Lezhë, si dhe manastiret në zonën e Liqenit të Shkodrës. Ato nxorën priftërinj, edukatorë dhe artistë të ditur të cilët fituan famë jashtë Shqipërisë. Më të njohurit midis tyre ishin mësuesi Theodor nga Drishti, piktori Gjoni nga Durrësi dhe Gjoni nga Muzaka, i cili shkroi historinë dhe gjenealogjinë e familjeve feudale shqiptare (pas vitit 1514).

Gjatë Mesjetës së zhvilluar, në Ballkan u krijua një rrjet traditash epike që formësuan vetëdijen dhe identitetin kombëtar. Çdo komb shprehu veçantinë dhe historinë e tij përmes heronjve të tij, gjë që i dha komunitetit legjitimitet dhe një ndjenjë përkatësie. Prodhimi letrar mesjetar dhe traditat epike popullore përfaqësonin shtyllat e zhvillimit kulturor mesjetar midis popujve të Ballkanit. Tekstet e shkruara dhe traditat gojore së bashku formësuan kulturën, forcuan homogjenitetin e komunitetit dhe ua transmetuan historinë brezave pasardhës. Kronikat, jetët dhe apokrifet, si dhe poemat epike, ishin arritje letrare, por edhe mjete për ndërtimin e identitetit dhe legjitimitetit. Kështu, periudha mesjetare në Ballkan ishte një kohë kur kultura u formësua përmes korrelacioneve të ngushta midis shkrim-leximit, fjalës dhe këngës, dhe kujtesës kolektive.



▲ Shën Gjoni pranë Elbasanit

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat janë zhanret kryesore të letërsisë mesjetare?
2. Si ndryshon tradita e shkruar nga tradita gojore?
3. Ç'janë apokrifet dhe pse janë të rëndësishme?
4. Cili ishte roli i kronikave dhe jetëve?
5. Si u zhvillua kultura në Arbërinë mesjetare?
6. Si e ndërtojnë tekstet identitetin dhe legjitimitetin?

HISTORIA TEMA 3



BALLKANI NË KOHËN E RE

1. Perandoria Osmane në Ballkan: Administrata dhe strukturat provinciale
2. Ngritja e lëvizjeve dhe kryengritjeve kombëtare dhe themelimi i shteteve ballkanike (Bullgaria, Greqia, Serbia)
3. Shtetet moderne ballkanike dhe Luftërat ballkanike (1878–1913)
4. Ndryshimet demografike, migrimet dhe mozaiku i feve dhe konfesioneve
5. Modernizimi i jetës urbane, reformat ekonomike dhe lëvizshmëria shoqërore në Ballkan
6. Arsimi, shtypi dhe sfera publike në shekullin XIX
7. Jeta kulturore e Ballkanit osman
8. Romantizmi dhe programet kulturore kombëtare
9. Institucionet e hershme shkencore, letrare dhe artistike në shtetet e reja



Nxënësi/nxënësja do të jetë në gjendje:

- të përshkruajë sistemin administrativ osman në Ballkan dhe ta lidhë atë me jetën e përditshme dhe komunitetet lokale.
- të shpjegojë arsyet e rritjes së lëvizjeve dhe kryengritjeve kombëtare dhe të analizojë pasojat e tyre në shekujt XVIII-XIX.
- të shpjegojë procesin e krijimit të shteteve moderne në Ballkan dhe rolin e fuqive të mëdha, traktateve dhe njohjeve diplomatike.
- të analizojë ndryshimet demografike dhe migrimet dhe të lidhë ato me faktorët ekonomikë, politikë dhe fetarë.
- të përshkruajë proceset e modernizimit (urbanizimi, infrastruktura, reformat, industria/zanatet) dhe ndikimin e tyre në lëvizshmërinë sociale.
- të përshkruajë zhvillimin e arsimit, shtypit dhe programeve kulturore (romantizmi, kodifikimi gjuhësor, institucionet) dhe të lidhë ato me formimin e identiteteve moderne.

1. Perandoria Osmane në Ballkan: Administrata dhe strukturat provinciale

Gjatë shekujve XIV dhe XV osmanët zgjeruan gradualisht pushtetin e tyre në Ballkan, duke shfrytëzuar me mjeshtëri përçarjet politike dhe dobësitë e shteteve mesjetare në rajon. Një nga ngjarjet vendimtare ishte **Beteja e Kosovës në vitin 1389**, pas së cilës përparimi i tyre u intensifikua ndjeshëm. Me **rënien** e **Kostandinopojës në vitin 1453** perandoria u vendos si një nga fuqitë më të forta të kohës, ndërsa ish-kryeqyteti bizantin u bë qendra kryesore politike, ushtarake dhe ekonomike e osmanëve. Në dekadat në vijim pjesa më e madhe e Ballkanit u bë pjesë e saj.

Shteti osman ishte monarki islamike në të cilën ligji islamik – **Sheriati** – luante një rol të rëndësishëm. Ai bazohej në **Kuran** dhe **Sunet** ose traditat e profetit Muhamed, ndërsa interpretohej nga ulema – autoritetet e arsimuara fetare. Megjithatë, një shtet kaq i madh dhe kompleks nuk mund të qeverisej vetëm nga ligjet fetare. Prandaj, sulltanët miratuan edhe ligje shtesë të njohura si **kanune**. Ato u përshtatën me nevojat e shtetit dhe shpesh mermin parasysh zakonet lokale. Kështu, ligjet fetare dhe shtetërore funksiononin njëkohësisht në Perandorinë Osmane, gjë që mundësonte qeverisje më efikase të popujve dhe rajoneve të ndryshme.

A e dini se...

Në Perandorinë Osmane për një kohë të gjatë nuk kishte rregull të rreptë sipas të cilit djali më i madh trashëgonte fronin. E drejta për të sunduar mbahej nga çdo anëtar mashkull i rritur i dinastisë, gjë që shpesh çonte në konflikte dhe përleshje midis vëllezërve. Për të parandaluar paqëndrueshmërinë, sulltan Mehmeti II lejoi sundimtarin e ri të eliminonte rivalët e tij. Më vonë disa nga princat u mbajtën në një pjesë të veçantë të pallatit, të njohur si „kafes", ku jetonin të izoluar nga jeta politike. Me kalimin e kohës u vendos një rend më i qartë trashëgimie, i cili kontribuoi në stabilitet më të madh, megjithëse jo gjithmonë kandidati më i aftë bëhej sulltan.

Qeveria qendrore

Në krye të shtetit qëndronte sulltani – sundimtari suprem, komandanti kryesor ushtarak dhe bartësi i pushtetit më të lartë. Në të njëjtën kohë ai konsiderohej mbrojtës i Islamit dhe simbol i unitetit të shtetit. Pas pushtimit të **Mekës** dhe **Medinës** sulltanët mbanin edhe titullin e **kalifit**, i cili theksonte më tej rëndësinë e tyre fetare. Megjithatë, menaxhimi i perandorisë së gjerë nuk varej vetëm nga një person, por nga një aparat i zhvilluar shtetëror me përgjegjësi të shpërndara qartë.

Shejh-ul-islami, autoriteti më i lartë fetar në shtet, luante një rol të rëndësishëm. Ai vlerësonte se ligjet dhe vendimet e sulltanit a ishin në përputhje me Sheriatin. Kjo tregon qartë se në Perandorinë Osmane pushteti politik dhe fetar ishin të lidhura ngushtë.

Divani – këshilli më i lartë shtetëror – luante një rol kyç në qeverisjen e shtetit. Veziri i Madh, si bashkëpunëtori më i ngushtë i sulltanit, si dhe zyrtarë të lartë ushtarakë, financiarë dhe administrativë merrnin pjesë në punën e tij. Çështjet më të rëndësishme, siç janë taksat, lufta, qeverisja dhe politika e jashtme, u morën në konsideratë këtu. Vendimet e marra në Divani kishin ndikim të drejtpërdrejtë në funksionimin e të gjithë perandorisë, duke përfshirë rajonet e Ballkanit.

Administrata provinciale

Marrëdhënia midis autoriteteve qendrore dhe provinciale rregullohej me kujdes. Guvernatorët në provinca emëroheshin nga sulltani dhe ata ishin përgjegjës drejtpërdrejt ndaj tij. Në këtë mënyrë qeveria qendrore mbante kontrollin mbi funksionet kryesore – mbledhjen e taksave, ruajtjen e rendit dhe përmbushjen e detyrimeve ushtarake.

Për të menaxhuar territorin e gjerë në mënyrë më efikase, perandoria u nda në njësi administrative. Emrat dhe organizimi i tyre ndryshuan me kalimin e kohës, por qëllimi i tyre themelor mbeti i njëjtë – të siguronin qeverisje efikase dhe kontroll të qëndrueshëm.

Zonat më të mëdha quheshin **pashallëqe** dhe sundoheshin nga një pasha. Gjatë shekullit XIX me reformat e modernizimit ato u zëvendësuan gradualisht nga vilajetet. Çdo vilajet u nda në njësi më të vogla – **sanxhaqe**, të qeverisura nga **bejlerët e sanxhakut**, të cilët ishin përgjegjës për ruajtjen e rendit, mbledhjen e taksave dhe organizimin e forcave ushtarake.

Kadiu luajti një rol të rëndësishëm në qeverisjen lokale. Ai ishte gjykatës që gjykonte sipas ligjit islamik, por në praktikë ai zgjidhte edhe mosmarrëveshje civile dhe pronësore midis njerëzve të bashkësive të ndryshme fetare. Në qytete si Sofja, Beogradi ose Shkodra, kadiu ishte një nga figurat kryesore në jetën publike. Kjo tregon qartë se gjyqësori nuk ishte i ndarë nga administrata, por ishte i lidhur ngushtë me të dhe përfaqësonte një pjesë të rëndësishme të sistemit shtetëror.



▲ Sulejmani i Madhërishëm

Organizimi ekonomik dhe marrëdhëniet tokësore

Një nga shtyllat më të rëndësishme të rendit osman ishte **sistemi i timarit**. Sipas tij, toka formalisht i përkiste shtetit, jo individëve. Një pjesë e asaj toke u jepej si timar ushtarëve – **spahinjve** – si shpërblim për shërbimin e tyre.

Spahinjtë kishin të drejtë të mblidhnin taksa nga fshatarët që punonin tokën në timarin e tyre. Në këmbim ata ishin të detyruar të merrnin pjesë në luftë kur thirreshin nga sulltani. Në këtë mënyrë shteti siguronte forcë ushtarake pa paguar drejtpërdrejt paga, gjë që ishte veçanërisht e rëndësishme për funksionimin e tij.

Ky sistem ndikoi fuqishëm në marrëdhëniet tokësore dhe jetën e përditshme të fshatarëve. Ata ishin të detyruar të paguanin taksa dhe të kryenin detyra të caktuara, por në të njëjtën kohë ata kishin të drejtë të punonin tokën dhe të mbanin një pjesë të rendimenteve për vete. Në zonat rurale sistemi i timarit ishte i përhapur, ndërsa në rajonet malore dhe më të vështira për t'u arritur, të cilat ishin jashtë kontrollit të drejtpërdrejtë të qeverisë osmane, ndikimi i tij ishte i kufizuar. Në të kundërt, në disa pjesë bregdetare të Ballkanit tregtia dhe transporti detar kishin rëndësi më të madhe.



▲ Spahinjtë



▲ Jeniçerët

Me kalimin e kohës sistemi i timarit filloi të humbiste rolin e tij dhe gradualisht u bë joefektiv. Prandaj, ai u shfuqizua në shekullin IX, si pjesë e reformave më të gjera në perandori.

Përveç bujqësisë, edhe zejet luajtën një rol të rëndësishëm. Esnafet – shoqata zejtarësh që rregullonin prodhimin, cilësinë dhe çmimet e produkteve – u zhvilluan në qytete. Tregtia, veçanërisht në zonat mesdhetare, mundësoi lidhje me tregje më të gjera dhe kontribuoi në zhvillimin e jetës urbane.

Organizimi ushtarak

Forca ushtarake osmane ishte një nga shtyllat kryesore të pushtetit në Ballkan. Përveç spahinjve, një rol të rëndësishëm luanin **jeniçerët** – njësi elitare këmbësorie e varur drejtpërdrejt nga sulltani.

Jeniçerët rekrutoheshin më shpesh përmes sistemit të **devshirmeve**. Kjo përfshinte mbledhjen e djemve të krishterë nga rajonet e Ballkanit, të cilët merreshin, rriteshin në frymën islame dhe stërviteshin për shërbim ushtarak dhe civil. Me kalimin e kohës disa prej tyre përparuan dhe zunë pozicione të larta në administratën e perandorisë.

Ky sistem kishte kuptim të dyfishtë. Nga njëra anë, krijoi elitë të fortë dhe besnike që i shërbente drejtpërdrejt sulltanit dhe forconte qeverinë qendrore. Nga ana tjetër, përfaqësonte një barrë të rëndë për popullsinë e krishterë, pasi nënkuptonte ndarjen e fëmijëve nga familjet e tyre.

Hulumtoni

Perandoria Osmane u jepte tokë dhe të ardhura ushtarakëve dhe nëpunësve civilë në varësi të pozicionit dhe detyrave të tyre.

1. Gjeni shembuj se cilat kategori njerëzish merrnin tokë dhe të ardhura (ushtarë të zakonshëm, oficerë të lartë, nëpunës të lartë civilë).
2. Hulumtoni se çfarë detyrimesh kishin ata që merrnin tokën (taksa, shërbim ushtarak, menaxhim i popullsisë).
3. Mësoni të dhënat se sa të ardhura (në akci) merrnin kategoritë e ndryshme të zyrtarëve dhe krahasojini ato me njëra-tjetrën.

Organizimi shoqëror dhe fetar

Perandoria Osmane, e cila shtrihej në tre kontinente, ishte shtet multietnik dhe multifetar. Për të menaxhuar komunitete të tilla të larmishme, u krijua një organizatë e njohur si **sistemi i miletit**.

Mileti ishte komunitet fetar me një autonomi të caktuar. Çdo grup – të krishterë ortodoksë, katolikë ose hebrenj – ishte i organizuar sipas rregullave të veta dhe kishte udhëheqësin e vet fetar. Ai ishte përgjegjës ndaj qeverisë qendrore, veçanërisht për mbledhjen e taksave dhe ruajtjen e rendit në komunitet.

Çështjet e brendshme, siç ishin martesa, arsimi dhe ritet fetare, u zgjidhën në mënyrë të pavarur nga miletet përmes këshillave të tyre, pa ndërhyrje të drejtpërdrejtë nga shteti. Kjo u lejoi komuniteteve të ndryshme të ruanin identitetin dhe traditat e tyre.

Me kalimin e kohës, veçanërisht pas reformave të vitit **1856**, filluan të ndodhnin ndryshime të rëndësishme në këtë sistem. U futën ligje laike që zbatoheshin për të gjithë qytetarët pavarësisht nga feja e tyre. Prandaj, autonomia e mileteve u zvogëlua gradualisht dhe shteti mori kontroll më të madh mbi qeverisjen.

Qytetet dhe zhvillimi ekonomik

Nën sundimin osman u zhvilluan qendra të shumta urbane, të cilat gradualisht morën një pamje orientale të dallueshme. Ndër më të rëndësishmet ishin Sarajeva, Shkodra, Pllovdivi dhe Beogradi, të cilat u rritën në qendra të rëndësishme të tregtisë, artizanatit dhe shkëmbimit kulturor.



▲ Fortesa në Nish

Arkitektura e qytetit ndryshoi ndjeshëm, ndërsa xhamitë, hamamet, karvan-serajet dhe tregjet u shfaqën në hapësirën urbane. Tregu luajti një rol veçanërisht të rëndësishëm, duke përfaqësuar qendrën e jetës ekonomike. Këtu tregtarët nga rajone të ndryshme takoheshin, shkëmbeheshin produkte, por edhe ide dhe ndikime kulturore.

Zhvillimi i qyteteve çoi në shfaqjen e shtresave të reja shoqërore, siç ishin tregtarët, zejtarët dhe nëpunësit civilë. Në këtë mënyrë sundimi osman ndikoi jo vetëm në organizimin politik, por edhe në jetën e përditshme, zakonet ekonomike dhe mjedisin kulturor të popullsisë.

Sundimi osman në Ballkan krijoi sistem kompleks qeverisjeje dhe të organizuar mirë. Qeveria qendrore, e udhëhequr nga sulltani dhe Divani, kontrollonte shtetin përmes një rrjeti të zhvilluar të guvernatorëve provincialë. Sistemi i Timarit rregullonte marrëdhëniet tokësore dhe detyrimet ushtarake, ndërsa sistemi i miletit mundësoi funksionimin e bashkësive të ndryshme fetare brenda perandorisë.



▲ Beogradi nën sundimin osman

Edhe pse vendet e Ballkanit ishin pjesë e të njëjtit shtet, kushtet lokale ndikuan ndjeshëm në zhvillimin e tyre. Prandaj, pavarësisht kuadrit të përbashkët administrativ, kishte dallime në ekonomi dhe marrëdhënie shoqërore. Sundimi osman la pasoja të qëndrueshme në shfaqjen e qyteteve, zhvillimin e tregtisë dhe mënyrën e jetesës, efektet e të cilave u ndjenë për shekuj me radhë.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat ishin karakteristikat kryesore të qeverisë qendrore në Perandorinë Osmane dhe çfarë roli luante sulltani?
2. Shpjegoni ndarjen administrative të Perandorisë Osmane (pashallëqe, vilajete, sanxhaqe) dhe funksionet e guvernatorëve të tyre.
3. Si ndikoi sundimi osman në zhvillimin e qyteteve dhe ekonomisë në Ballkan?

2. Ngritja e lëvizjeve dhe kryengritjeve kombëtare dhe themelimi i shteteve ballkanike (Bullgaria, Greqia, Serbia). Rilindja Shqiptare dhe Lidhja e Prizrenit

Hyrje

Gjatë shekullit XVIII dhe fillimit të shekullit XIX Evropa u ndikua fuqimisht nga idetë e iluminizmit, të cilat theksonin rëndësinë e dijes, arsyes dhe lirisë. Në të njëjtën kohë Perandoria Osmane po përballej me rënie politike, ushtarake dhe ekonomike.

Pavarësisht krizës, tregtia me Evropën Perëndimore dhe Rusinë kryhej kryesisht përmes nënshtetasve të krishterë, ndërsa po formohej një klasë e re tregtare me nevojë për arsim, më shpesh të fituar në qendrat evropiane. Shumë të rinj nga Ballkani u arsimuan jashtë vendit ose emigruan, ku u njohën me idetë e lirisë, identitetit kombëtar dhe shtetësisë. Këto procese çuan në shfaqjen e një klase të arsimuar intelektualësh, të cilët filluan të mendonin për çlirimin nga sundimi osman. Figura të tilla si **Dositej Obradoviq** dhe **Adamantios Korais** besonin se arsimi ishte çelësi i lirisë dhe progresit. Ata përhapën idetë e **iluminizmit** evropian midis popujve të Ballkanit. Zhvillimi i këtyre ideve kontribuoi në shfaqjen e idesë së çlirimit nga sundimi osman përmes revolucionit dhe luftës së armatosur. Këto ide hodhën gjithashtu themelet e nacionalizmit midis popujve të Ballkanit. Në fillim të shekullit XIX filloi një luftë më e organizuar për çlirimin nga sundimi osman dhe krijimin e **shteteve kombëtare** ballkanike.



▲ Hatisherifi i Gjylhanes

Reformat e Tanzimatit (1839–1876)

Gjatë shekullit XIX **Perandoria Osmane** u përball me sfida serioze të brendshme dhe të jashtme. Ajo gradualisht humbi territor dhe ushtria e saj e pati gjithnjë e më të vështirë t'u rezistonte fuqive evropiane.

Prandaj, autoritetet osmane filluan një seri reformash të njohura si Tanzimati. Dokumenti i parë i rëndësishëm ishte **Hatisherifi i Gjylhanes (1839)**, i cili premtonte mbrojtje të jetës, nderit dhe pronës së të gjithë nënshtetasve, pavarësisht nga feja e tyre. Ai gjithashtu njoftoi reforma në taksim, gjyqësor dhe shërbim ushtarak.

Dokumenti i dytë i rëndësishëm ishte **Hatisherifi i vitit 1856**, i cili i konfirmoi dhe i zgjeroi këto reforma. Ai theksoi barazinë e myslimanëve dhe jomyslimanëve, ndërsa komuniteteve fetare iu lejua të hapnin shkolla dhe spitale. Jomyslimanëve iu dhanë gjithashtu mundësi më të mëdha për të marrë pjesë në shërbimin shtetëror.

Edhe pse Tanzimati ishte një përpjekje për të modernizuar dhe forcuar shtetin, ai dështoi të stabilizonte plotësisht Perandorinë Osmane. Megjithatë, reformat patën një ndikim të rëndësishëm në zhvillimin e proceseve politike dhe shoqërore në Ballkan, veçanërisht në forcimin e lëvizjeve kombëtare.

Kryengritjet serbe dhe shteti autonom serb

Ngjarjet në Evropë, si dhe pushtimi francez i Egjiptit, ndikuan në situatën në Ballkan. Pushteti i jeniçerëve u rivendos në Pashallëkun e Beogradit, sundimi arbitrar i të cilit shkaktoi pakënaqësi të fortë në mesin e popullsisë serbe.

Kjo pakënaqësi kulmoi në vitin **1804** me shpërthimin e **Kryengritjes së Parë Serbe**, të udhëhequr nga **Karagjorgje Petroviqi**. Kryengritja fillimisht nuk u drejtua kundër sulltanit, por kundër qeverisë lokale, ndërsa me kalimin e kohës u shndërrua në një luftë më të gjerë kundër sundimit osman. Serbët arritën suksese të konsiderueshme dhe krijuan administratën e tyre.



▲ Kryengritësi serb

Rrjedha e kryengritjes ishte e lidhur ngushtë me marrëdhëniet ndërkombëtare. Gjatë Luftës Ruso-Otomane, serbët kishin mbështetjen e Rusisë. Megjithatë, për shkak të kërcënimit të sulmit të Napoleonit ndaj Rusisë, ajo u detyrua të bënte paqe me Perandorinë Osmane dhe të tërhiqej nga Ballkani. Pa këtë mbështetje, **kryengritja u shtyp në vitin 1813**.

Autoritetet osmane, në vend që të përmirësonin administratën, futën masa shtypëse, të cilat çuan në pakënaqësi të reja. Në vitin **1815** shpërtheu **Kryengritja e Dytë Serbe**, e udhëhequr nga Millosh Obrenoviq. Këtë herë, udhëheqësit serbë ndoqën një politikë më të kujdesshme, duke kombinuar luftën e armatosur me negociatat. Prandaj, Serbia gradualisht fitoi autonomi brenda Perandorisë Osmane.

Rruga drejt **pavarësisë** së plotë dhe vendosjes së sovranitetit ishte graduale dhe komplekse. Megjithëse Serbia mori autonomi të gjerë, garnizonet osmane mbetën në territorin e saj deri në vitin 1867. Gjatë shekullit XIX vendi u përball me paqëndrueshmëri politike dhe sfida ekonomike.

Gjatë kësaj periudhe u miratuan disa kushtetuta (1835, 1838 dhe 1869), të cilat kërkonin të rregullonin sistemin politik dhe të kufizonin pushtetin e princit. Pavarësisht problemeve të brendshme, Serbia gradualisht e forcoi pozicionin e saj.

Gjatë Krizës së Madhe Lindore (1875–1878), **Serbia** mori pjesë në luftërat kundër Perandorisë Osmane. Me vendimet e Kongresit të Berlinit në vitin 1878, ajo mori njohje ndërkombëtare si **shtet i pavarur** dhe zgjerim të konsiderueshëm territorial.

Pyetje për diskutim

Pse Kryengritja e Dytë Serbe ishte më e suksesshme se e Para? Shpjegoni ndryshimet në qasje dhe rrethana.



▲ Mbreti i Greqisë, Oton

Greqia – shteti i parë i pavarur në Ballkan

Ndryshe nga Serbia, **grekët** kishin një lëvizje kombëtare të organizuar mirë, e cila punoi në mënyrë aktive për të përgatitur një kryengritje kundër qeverisë osmane. Intelektualë grekë, ndër të cilët u dallua **Rigas Velestinlis**, i cili është angazhuar për lirinë dhe barazinë e popujve të Ballkanit.

Kryengritja greke u organizua nga organizata sekrete **Filiki Eteria**, e themeluar në **Odesa**, atëherë brenda Perandorisë Ruse. Anëtarët e saj krijuan një rrjet të gjerë në pjesë të ndryshme të Perandorisë Osmane me qëllim përgatitjen për luftë të armatosur. **Kryengritja** filloi në vitin **1821** në **Peloponez** dhe u përhap shpejt në rajone të tjera.

Luftërat ishin të gjata dhe të përgjakshme dhe zgjatën për disa vite. Qeveria osmane, e paaftë për ta shtypur kryengritjen vetë, kërkoi ndihmë nga Egjipti. Ndërhyrja e ushtrisë egjiptiane kërcënoi seriozisht luftën greke. Kjo situatë e re i detyroi **fuqitë e mëdha evropiane** të përfshiheshin në zgjidhjen e konfliktit.

Pika e kthesës erdhi në vitin **1827**, kur flotat britanike, ruse dhe franceze mposhtën flotën osmano-egjiptiane në **Betejën e Navarinos**. Kjo ngjarje ishte vendimtare për rezultatin e luftës për pavarësi.

Nën presionin e fuqive evropiane, pavarësia e **Greqisë** u njoh në vitin **1830**, duke e bërë atë **shtetin e parë të pavarur të krishterë në Ballkan**. Oton, djali i sundimtarit bavarez, u bë mbret.

Sundimi i tij shkaktoi pakënaqësi dhe në vitin **1843** ai u detyrua të pranonte një kushtetutë, e cila u miratua në vitin **1844**. Në vitin 1862 shpërtheu një kryengritje e re dhe mbreti Oton u rrëzua nga froni.



▲ Georgios I, mbret i Greqisë

Georgios I, princ danez, u zgjodh si sundimtar i ri. Gjatë kohës së tij Greqia gradualisht e forcoi dhe e zgjeroi territorin e saj. **Britania e Madhe** ia lëshoi **Ishujt Jonianë** dhe pas Kongresit të Berlinit në vitin **1881**, Greqia mori **Thesalinë**.

Krijimi i shtetit bullgar

Lëvizja kombëtare bullgare filloi disi më vonë se në Serbi dhe Greqi. Kishte disa arsye për shfaqjen e saj tëvonë: afërsia e kryeqytetit osman, kushtet e paqëndrueshme politike, niveli i ulët i shkrim-leximit dhe fuqia e dobët ekonomike e popullsisë.

Fillimet e rilindjes bullgare ishin të lidhura ngushtë me zhvillimin e arsimit. Nën ndikimin e ideve iluministe evropiane, intelektualët bullgarë filluan të inkurajonin zgjimin kombëtar. Me rëndësi të veçantë ishte libri **„Historia e sllavo-bullgarizmit“**, i shkruar nga

Paisij Hilendarski në vitin 1762, në të cilin ai u bëri thirrje bullgarëve të ruanin gjuhën dhe identitetin e tyre.

Me kalimin e kohës, u hapën shkolla në gjuhën bullgare, ndër të cilat shkolla në **Gabrovë** ishte e rëndësishme. Një rrjet shkollash u zhvillua gradualisht dhe vajzat filluan të përfshihen në arsim. Megjithëse niveli i shkrim-leximit mbeti i ulët, këto ndryshime kishin një rëndësi të madhe për forcimin e vetëdijes kombëtare.

Paralelisht me zhvillimin e Iluminizmit, lindi çështja e krijimit të një kishe të veçantë bullgare. Pas përpjekjeve të gjata, në vitin **1870** sulltani lëshoi një **firman** me të cilin u krijua **Eksarkati Bullgar**. Kjo ngjarje përfaqësonte një hap të rëndësishëm drejt pavarësisë kombëtare.

Nën ndikimin e këtyre proceseve dhe shembujve të Serbisë dhe Greqisë, edhe idetë revolucionare fituan forcë. **Georgi Rakovski** ishte ndër të parët që punoi për organizimin e një kryengritjeje, ndërsa puna e tij u vazhdua nga **Luben Karavelov**, **Vasil Levski** dhe **Hristo Botev**.



▲ Vasil Levski

Fillimi i Krizës së Madhe Lindore me kryengritjen në Bosnjë dhe Hercegovinë (1875) pati gjithashtu një ndikim të fortë në lëvizjen bullgare. Në **prill të vitit 1876** shpërtheu Kryengritja e Prillit. Megjithëse u shtyp shpejt dhe shkaktoi viktima të mëdha, ngjarjet patën një jehonë të fortë në Evropë dhe ngjallën simpati për popullin bullgar.

Dështimi i diplomacisë për të zgjidhur krizën çoi në Luftën Ruso-Otomane (1877–1878), në të cilën morën pjesë edhe vullnetarë bullgarë. Pas luftës, me Kongresin e Berlinit të vitit **1878**, u krijua **Principata autonome e Bullgarisë** dhe rajoni autonom i **Rumelisë Lindore**. Këto vendime hodhën themelet për shtetin modern bullgar.

Rilindja Shqiptare dhe Lidhja e Prizrenit

Derisa gjatë shekullit XIX popujt fqinjë të Ballkanit krijuan gradualisht shtetet e tyre, Shqiptarët mbetën nën sundimin e drejtpërdrejtë të Perandorisë Osmane. Populsia shqiptare u nda nga feja, por gjatë kësaj periudhe filloi një proces zgjimi kombëtar, i njohur si **Rilindja Shqiptare**.

Intelektualët shqiptarë besonin se populli mund të përparonte vetëm përmes arsimit dhe përdorimit të gjuhës së tyre amtare. Prandaj, filluan të shtypeshin libra dhe abetare në shqip, ndërsa gradualisht u hapën shkolla në të cilat nxënësit mësonin të lexonin dhe të shkruanin në gjuhën e tyre. Një rol të rëndësishëm në këtë zhvillim kulturor luajtën edhe shqiptarët të cilët jetonin jashtë atdheut të tyre, veçanërisht në Itali, ku u përpoqën të ruanin gjuhën dhe traditën e tyre.



▲ Ali Pashë Janina

A e dini se...

Pashallëku i Shkodrës, i sunduar nga familja Bushati, ishte një nga Pashallëqet më me ndikim në Ballkanin Perëndimor në fund të shekullit XVIII dhe fillim të shekullit XIX. Sundimtarët e tij gëzonin autonomi të konsiderueshme brenda Perandorisë Osmane dhe kontrollonin rrugë të rëndësishme tregtare.

Dobësimi i Perandorisë Osmane u ndje edhe në rajonet e banuara nga shqiptarët. Në disa pjesë dolën sundimtarë vendas me pavarësi të konsiderueshme. Në veri të Shqipërisë familja **Bushati** u dallua, ndërsa në rajonet jugore **Ali Pashë Janina**. Pushteti i tij shtrihej në një territor të gjerë dhe qyteti i Janinës u bë qendër e rëndësishme politike dhe tregtare. Megjithatë, qeveria osmane përfundimisht rivendosi kontrollin mbi këto rajone.



▲ Janina

Reformat e Tanzimatit, si dhe futja e taksave të reja dhe shërbimit të detyrueshëm ushtarak shkaktuan pakënaqësi te një pjesë e popullsisë shqiptare. Shpërthyen kryengritje në rajone të ndryshme kundër qeverisë osmane, në të cilat njerëzit morën pjesë pavarësisht nga përkatësia fetare.

Në gjysmën e dytë të shekullit XIX kriza e Perandorisë Osmane u thellua më tej. Disa nga territoret e banuara nga popullsia shqiptare do t'u caktoheshin shteteve fqinje, gjë që shkaktoi shqetësim të fortë te shqiptarët. Prandaj, në vitin **1878** në **Prizren** u mbajt mbledhja e përfaqësuesve shqiptarë, në të cilën u krijua **Lidhja e Prizrenit** – organizata e parë e madhe politike e shqiptarëve nën sundimin osman.

Qëllimi kryesor i Lidhjes ishte bashkimi i territoreve të banuara nga popullsia shqiptare në një vilajet dhe fitimi i autonomisë brenda Perandorisë Osmane. Anëtarët e saj u përpoqën të mbronin interesat shqiptare si përmes luftës së armatosur ashtu edhe përmes aktiviteteve diplomatike. Megjithatë, qeveria osmane nuk lejoi zhvillimin e kësaj lëvizjeje dhe në vitin **1881** dërgoi një ushtri e cila e shtypi Lidhjen e Prizrenit.

Edhe pse organizata pushoi së ekzistuari, idetë e bashkimit kombëtar dhe të drejtave politike vazhduan të përhapeshin te shqiptarët. Këto procese patën një ndikim të rëndësishëm në zhvillimin e mëtejshëm të lëvizjes kombëtare shqiptare. Kjo u reflektua veçanërisht në kuadër të Rilindjes Shqiptare. Në kuadër të Rilindjes Shqiptare **Kongresi i Manastirit (1908)** dhe **Kongresi i Elbasanit (1909)** ishin veçanërisht të rëndësishëm. Në Kongresin e Manastirit u miratua alfabeti i vetëm për gjuhën shqipe, i cili ishte një hap i rëndësishëm në forcimin e identitetit kombëtar. Kongresi i Elbasanit kishte për qëllim zhvillimin e arsimit,

Hulumtoni

Cilat ishin qëllimet kryesore të Lidhjes së Prizrenit (1878)?

Shpjegoni:

1. Pse u organizuan shqiptarët në atë kohë?
2. Kundër çfarë janë kundërshtuar ata?
3. Pse Lidhja e Prizrenit dështoi të arrinte qëllimet e saj?

ku u theksua rëndësia e hapjes së shkollave në gjuhën shqipe. Këto ngjarje luajtën një rol të madh në zhvillimin e mëtejshëm të lëvizjes kombëtare shqiptare.



Përbërja e komisionit të Kongresit të Manastirit:
1. Gjergj Fishta 2. Mid'hat Frashëri
3. Luigj Gurakuqi 4. Gjergj Qiriazi
5. Ndre Mjeda 6. Grigor Cilka
7. Dhimitër Buda 8. Shahin Kolonja
9. Sotir Peci 10. Bajo Topulli
11. Nuzet Vrioni

Gjatë shekullit XIX popujt e Ballkanit filluan një zgjim kombëtar dhe luftë kundër Perandorisë Osmane. Nën ndikimin e arsimit dhe intelektualëve, lëvizjet kombëtare u forcuan. Përmes kryengritjeve dhe luftës politike Serbia, Greqia dhe Bullgaria fituan gradualisht autonomi dhe pavarësi, ndërsa lëvizja shqiptare u organizua përmes aktiviteteve si Lidhja e Prizrenit.

Këto procese shënuan fillimin e krijimit të shteteve moderne ballkanike.

A e dini se...

„Kongresi i Manastirit i vitit 1908 luajti një rol të rëndësishëm në standardizimin e alfabetit shqip dhe në zhvillimin e arsimit dhe kulturës moderne shqipe."

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilët faktorë kontribuan në shfaqjen e lëvizjeve kombëtare në Ballkan në shekullin XIX?
2. Krahasoni lëvizjet kombëtare midis serbëve, grekëve dhe bullgarëve. Ç'kishin të përbashkët dhe si ndryshonin ato?
3. Cilat ishin qëllimet kryesore të Lidhjes së Prizrenit dhe pse dështoi t'i arrinte ato?
4. Cila ishte rëndësia e shoqërive arsimore, gjuhësore dhe kulturore për zhvillimin e lëvizjeve kombëtare?
5. Cila ishte rëndësia e Lidhjes së Prizrenit dhe Kongresit të Manastirit për zhvillimin e lëvizjes kombëtare shqiptare?

3. Shtetet moderne të Ballkanit dhe Luftërat ballkanike (1878–1913)

Pas Kongresit të Berlinit në Ballkan dolën disa shtete të pavarura të krishtera – Serbia, Mali i Zi dhe Rumania, si dhe Greqia ekzistuese, ndërsa Bullgaria fitoi statusin autonom. Serbia, Mali i Zi dhe Rumania u njohën ndërkombëtarisht dhe Bullgaria fitoi pavarësi të plotë në vitin 1908.

Krijimi i këtyre shteteve solli një situatë të re politike në rajon. Ato filluan të ndërtonin institucionet e tyre dhe të zhvillonin shoqërinë, por në të njëjtën kohë kërkuan edhe zgjerim territorial. Perandoria Osmane, e cila po humbiste gradualisht territoret e saj në Ballkan, u përpoq të ruante pushtetin e saj përmes reformave.



▲ Harta e Ballkanit (1878– 1913)

Shtetet e Ballkanit nga viti 1878 deri në Paqen e Bukureshtit

Në dekadat e fundit të shekullit XIX shtetet e Ballkanit u transformuan gradualisht në shtete moderne bazuar në parimin e kushtetutshmërisë. Ky parim nënkuptonte kufizimin e pushtetit të sundimtarit përmes një kushtetute dhe krijimin e institucioneve shtetërore si parlamenti, qeveria dhe gjyqësori. Me fjalë të tjera, shteti nuk varej më vetëm nga vullneti i monarkut, por rregullohej gjithnjë e më shumë përmes ligjeve dhe institucioneve.

Fitimi i pavarësisë për Serbinë shënoi një fazë të re në zhvillimin e saj. Shpallja e shtetit si mbretëri shënoi fillimin e një periudhe të ndërtimit të përshpejtuar të shtetit, por edhe tensioneve politike, krizave dhe ndryshimeve të shpeshta të qeverive. Një nga karakteristikat kryesore të jetës politike serbe ishte lufta për të kufizuar pushtetin e mbretit.



▲ Kushtetuta e Mbretërisë së Serbisë e vitit 1888

Një hap i rëndësishëm në këtë drejtim ishte **Kushtetuta e vitit 1888**, e cila kufizoi pushtetin e monarkut dhe zgjeroi mundësitë për jetën parlamentare. Megjithatë, kjo situatë nuk zgjati shumë, pasi mbreti **Aleksandar Obrenoviq** pezulloi kushtetutën dhe miratoi një të re, e cila ishte më në përputhje me interesat e tij.

Pas **grushtit të shtetit të majit të vitit 1903** dhe ngjitjes në fron të **Petar I Karagjorgjeviqit**, u ngrit përsëri çështja e një rendi kushtetues më të fortë. Në Serbi u vendos sistemi me një ndarje më të qartë të pushtetit, i cili kontribuoi në një stabilitet më të madh politik dhe zhvillim institucional. Vendi filloi të përparonte më shpejt, censura u dobësua dhe ekonomia u forcua.



▲ Ushtarët grekë në vitin 1897

Greqia, ku erdhi puna te kushtetutshmëria, mbështetej në **Kushtetutën e miratuar në vitin 1864**. Me kalimin e kohës, u bë e qartë se kjo kushtetutë nuk i kënaqte plotësisht elitat politike dhe ekonomike, as pjesë të ushtrisë. Greqia u zhvillua më ngadalë se disa shtete të tjera ballkanike dhe mbeti prapa në shumë fusha. Në të njëjtën kohë ajo ishte në konflikt të vazhdueshëm me shtetin osman, pasi politika e tij synonte zgjerimin territorial në kurriz të territoreve osmane.

Këto tensione çuan në **luftën e vitit 1897**, në të cilën Greqia pësoi një disfatë të rëndë. Disfata shkaktoi pakënaqësi të fortë dhe ngriti pyetje në lidhje me nevojën për reforma. Në një atmosferë të tillë, kulmi i pakënaqësisë ishte kryengritja ushtarake në **Goudi në vitin 1909**. Pastaj në skenën politike u shfaq **Eleftheros Venizelos**, i cili u imponua si figurë udhëheqëse dhe fitoi zgjedhjet. Ai nisi reforma që synonin modernizimin e shtetit dhe forcimin e administratës.

Ndryshimet në **Kushtetutë të vitit 1911** ishin veçanërisht të rëndësishme. Ato forcuan të drejtat civile, mbrojtën më mirë sigurinë personale dhe garantuan në një mënyrë më të gjerë të drejtën për t'u mbledhur dhe për t'u organizuar politik. Falë këtyre reformave, Greqia hyri në një periudhë forcimi të brendshëm dhe organizimi më të mirë shtetëror.



▲ Car Ferdinandi

Pyetje për diskutim

Pse shtetet e Ballkanit, pavarësisht se kishin kushtetuta dhe institucione të vendosura, përjetuan ende kriza politike dhe paqëndrueshmëri?



▲ Kryengritësit shqiptarë

Bullgaria, e cila u formua si principatë autonome sipas vendimeve të Kongresit të Berlinit, gjithashtu nisi rrugën e organizimit të shtetit përmes një kushtetute. Në vitin **1879** u miratua kushtetuta e parë bullgare, e njohur si **Kushtetuta e Tërnovës**, sepse u votua në kryeqytetin e vjetër Tërnovë. Ajo prezantoi ndarjen e pushtetit në legjislativ, ekzekutiv dhe gjyqësor, ndërsa garantoi të drejtat themelore civile; Bullgaria ishte gjithashtu shteti i parë që shkeli hapur vendimet e Kongresit të Berlinit. Në vitin **1885** ajo u bashkua me **Rumelinë Lindore**, që ishte ndryshimi i parë në kufijtë e Ballkanit pas vitit 1878. Megjithëse në praktikë sundimi osman ishte pothuajse inekzistent, Bullgaria nuk ishte ende zyrtarisht e pavarur. Vetëm në vitin **1908**, duke përfituar nga kriza e shkaktuar nga Revolucioni i Turqve të Rinj, princi Ferdinand në Tërnovë shpalli pavarësinë dhe u shpall perandor. **Njohja diplomatike** nga fuqitë e mëdha pasoi shpejt.

Pas Kongresit të Berlinit në vitin 1878, **Mali i Zi** u njoh si shtet i pavarur dhe fitoi qasje në Detin Adriatik me qytetet e Tivarit dhe Ulqinit. Në vitet në vijim ajo gradualisht rregulloi institucionet e saj. Një hap i rëndësishëm ishte miratimi i **Kushtetutës në vitin 1905** gjatë mbretërimit të princit **Nikolla I Petroviq**. Ajo prezantoi disa të drejta civile dhe formoi Asamblenë Kombëtare. Në vitin 1910 Mali i Zi u shpall mbretëri.



▲ Kartolinë postare me udhëheqësit e Revolucionit të Turqve të Rinj

Reformat dhe kryengritjet

Pas vitit 1878, Perandoria Osmane hyri në një periudhë krize të thellë politike dhe ekonomike. Me humbjen e një pjese të madhe të territoreve të saj në Ballkan, autoriteti i saj u dobësua ndjeshëm dhe aftësia e saj për të kontrolluar zonat e mbetura po zvogëlohej. Udhëheqja osmane u përpoq të forconte shtetin përmes reformave në ushtri, administratë dhe arsim, shpesh të frymëzuara nga modelet evropiane.

Një ngjarje e rëndësishme gjatë kësaj periudhe ishte **Revolucioni i Turqve të Rinj i vitit 1908**. Lëvizja e Turqve të Rinj, e përbërë kryesisht nga oficerë të rinj dhe intelektualë të arsimuar, rinovoi kushtetutën e vitit 1876 dhe rivendosi sistemin parlamentar. Qëllimi i tyre kryesor ishte modernizimi i shtetit dhe vendosja e barazisë më të madhe midis popujve të perandorisë. Megjithatë, dëshira për një centralizim

të fortë të pushtetit shkaktoi pakënaqësi midis grupeve të ndryshme etnike dhe politike.

Në periudhën nga viti 1878 deri në vitin 1912, në pjesë të ndryshme të perandorisë shpërthyen kryengritje kundër sundimit osman. Këto lëvizje ishin të lidhura ngushtë me zhvillimin e ideve kombëtare dhe me kërkesat për të drejta politike, autonomi dhe krijimin e shtetit të pavarur.

Një nga më të famshmet ishte **Kryengritja e Kretës**, e cila filloi në vitin **1896**. Popullsia e ishullit të Kretës u rebelua kundër sundimit osman dhe kërkoi të bashkohej me Greqinë. Kjo ngjarje çoi në shpërthimin e Luftës Greko-Otomane në vitin 1897, e cila përfundoi me humbjen e Greqisë.

Në fillim të shekullit XX shpërthyen edhe **kryengritjet shqiptare (1910–1912)**. Udhëheqësit shqiptarë kërkuan të drejta më të mëdha politike, përdorimin e gjuhës së tyre në administratë dhe vetëqeverisje më të madhe brenda perandorisë.

Të gjitha këto ngjarje tregojnë qartë se sundimi osman në Ballkan po dobësohej gradualisht. Në të njëjtën kohë lëvizjet kombëtare po bëheshin më të forta dhe më të organizuara. Paqëndrueshmëria në rritje në rajon përgatiti gradualisht terrenin për luftërat ballkanike, të cilat filluan në vitin 1912.

Hulumtoni

Cilat ishin qëllimet kryesore të Revolucionit të Turqve të Rinj të vitit 1908 dhe pse ai dështoi të kënaqte plotësisht popujt e Perandorisë Osmane?

Lidhja Ballkanike dhe luftërat

Pas Kongresit të Berlinit në vitin 1878 shtetet ballkanike – Serbia, Bullgaria, Greqia dhe Mali i Zi– ishin të pakënaqura me mënyrën se si ishin ndarë territoret e Ballkanit. Në dekadat në vijim ato gradualisht forcuan organizimin e tyre shtetëror dhe fuqinë ushtarake, derisa Perandoria Osmane dobësohej gjithnjë e më shumë dhe humbi kontrollin mbi rajonin.

Në kushte të tilla **Lidhja Ballkanike** u krijua në vitin **1912**. Së pari Serbia dhe Bullgaria përfunduan një marrëveshje të fshehtë, ndërsa më pas Greqia dhe Mali i Zi iu bashkuan aleancës. Qëllimi kryesor i aleancës ishte veprimi i përbashkët ushtarak kundër Perandorisë Osmane me qëllim çlirimin e territoreve të mbetura evropiane nën sundimin e saj. Lufta e Parë Ballkanike filloi më **8 tetor 1912**, kur Mali i Zi i shpalli luftë Perandorisë Osmane. Shpejt edhe aleatët e tjerë iu bashkuan konfliktit. Ushtritë ballkanike arritën suksese të shpejta dhe të rëndësishme: ushtria serbe fitoi në Kumanovë dhe Manastir, ushtria greke pushtoi Selanikun dhe ushtria bullgare pushtoi Edrenenë. Deri në fund të vitit 1912 Perandoria Osmane kishte humbur pothuajse të gjitha territoret e saj evropiane. Lufta përfundoi me **Traktatin e Paqes së Londrës të 30 majit 1913**, i cili, ndër të tjera, krijoi shtetin e pavarur shqiptar.

Megjithatë, fitorja nuk solli paqe të qëndrueshme. Për shkak të mosmarrëveshjeve mbi ndarjen e Maqedonisë, midis ish-aleatëve shpërtheu një konflikt i ri. Më **29 qershor 1913** Bullgaria sulmoi pozicionet serbe dhe greke, duke filluar kështu **Luftën e Dytë Ballkanike**.



▲ Ismail Qemali



▼ Kufijtë e rinj të Ballkanit sipas Traktatit të Paqes së Bukureshtit të 10 gushtit 1913

Rumania dhe Perandoria Osmane gjithashtu iu bashkuan luftës, ndërsa Bullgaria u mund shpejt.

Traktati i Paqes i Bukureshtit i 10 gushtit 1913 vendosi kufij të rinj në Ballkan.

Luftërat ballkanike (1912–1913) shënuan fundin e sundimit osman në Ballkan. Megjithatë, ato krijuan gjithashtu tensione të reja politike dhe pakënaqësi midis shteteve të Ballkanit. Ishin këto çështje të pazgjidhura dhe konflikte interesi që kontribuan në ngjarjet që çuan në shpërthimin e Luftës së Parë Botërore në vitin 1914.



▲ Delegatët në Konferencën e Paqes në Bukuresht në vitin 1913

Krijimi i shtetit shqiptar

Shpërthimi i Luftës së Parë Ballkanike në vitin 1912 provokoi një reagim të fortë midis politikanëve dhe intelektualëve shqiptarë. Përparimi i ushtrive serbe, greke dhe malazeze në territoret e banuara nga shqiptarët krijoi frikë se këto territore do të ndaheshin midis shteteve fqinje. Prandaj, udhëheqësit shqiptarë filluan një iniciativë të organizuar për të shpallur shtet të pavarur shqiptar.

Një rol të rëndësishëm në këto ngjarje luajtën **Ismail Qemali** dhe **Luigi Gurakuqi**. Në nëntor 1912 Ismail Qemali mbërriti në Vlorë, ku përfaqësuesit shqiptarë nga rajone të ndryshme u mblodhën për të marrë një vendim për të ardhmen e vendit.

Më **28 nëntor 1912, në Vlorë**, ku u mbajt kuvendi i aktivistëve shqiptarë, u shpall krijimi i **Shqipërisë së pavarur**. Ismail Qemali ngriti flamurin shqiptar dhe shpalli zyrtarisht pavarësinë e shtetit të ri. Kështu filloi procesi i krijimit të shtetësisë shqiptare në formën e tij moderne.

Në Vlorë u formua qeveria e përkohshme, e cila kishte për detyrë të organizonte pushtetin shtetëror dhe të siguronte njohjen ndërkombëtare të shtetit. Udhëheqësit shqiptarë kërkuan të fitonin mbështetje nga fuqitë kryesore evropiane dhe të parandalonin pushtimet e mëtejshme të ushtrive të huaja në territorin e tyre.

Çështja e Shqipërisë u diskutua në **Konferencën e Londrës** të Fuqive të Mëdha (1912–1913). Më **29 korrik 1913** fuqitë e mëdha e njohën **pavarësinë** e Shqipërisë dhe vendosën që ajo të ishte shtet autonom nën garancinë e tyre, gjë që tregon se sa shumë marrëdhëniet ndërkombëtare patën një ndikim të fortë në fatin e shtetit të ri. Njohja ndërkombëtare ose diplomatike nga fuqitë e mëdha ishte kusht kyç për krijimin e plotë të shteteve të reja në Ballkan. Në **nëntor 1913** fuqitë e mëdha zgjodhën princin gjerman **Vilhelm Vid** si princ të Shqipërisë. Ai mbërriti në vend në mars 1914 dhe u përpoq të vendoste një sundim të qëndrueshëm. Megjithatë, shteti i ri u përball me probleme serioze politike, kryengritje lokale dhe paqëndrueshmëri të përgjithshme, të cilat penguan ndjeshëm funksionimin e tij.

Periudha nga viti 1878 deri në vitin 1913 ishte një kohë ndryshimesh të thella politike në Ballkan. Shtetet e reja ballkanike gradualisht i forcuan dhe i modernizuan institucionet e tyre, ndërsa Perandoria Osmane humbi gradualisht pushtetin e saj në rajon. Luftërat ballkanike çuan në ndryshime të rëndësishme kufitare dhe në krijimin e shteteve të reja, përfshirë edhe Shqipërinë.

Edhe pse këto ngjarje i dhanë fund sundimit osman në Ballkan, ato gjithashtu krijuan tensione të reja politike dhe çështje të pazgjidhura midis shteteve ballkanike. Këto tensione vazhduan të ndikonin në marrëdhëniet në rajon dhe kontribuan në shpërthimin e Luftës së Parë Botërore në vitin 1914.



▲ Vilhelm Vid, princ i Shqipërisë

Hulumtoni

Hulumtoni se cilat ishin qëllimet kryesore politike të lëvizjes kombëtare shqiptare në fillim të shekullit të XX dhe si ndikuan ato në krijimin e Shqipërisë së pavarur.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat shtete ballkanike u njohën ndërkombëtarisht pas Kongresit të Berlinit në vitin 1878?
2. Ç'do të thotë parimi i kushtetutshmërisë në shtetet ballkanike në fund të shekullit XIX?
3. Ç'përfaqësonte Revolucioni i Turqve të Rinj i vitit 1908 dhe çfarë ndryshimesh solli ai në Perandorinë Osmane?
4. Cilat shtete e formuan Lidhjen Ballkanike dhe cili ishte qëllimi i saj?

4. Ndryshimet demografike, migrimet dhe mozaiku i feve dhe konfesioneve



▲ Jyrykët

Shekulli i nëntëmbëdhjetë në Ballkan ishte kohë transformimesh të rëndësishme. Derisa Evropa Perëndimore tashmë po lëvizte drejt formimit industrial dhe kombëtar, Evropa Juglindore po përballej me procesin evet të ndryshimit. Dobësimi i Perandorisë Osmane dhe përhapja e ideve kombëtare çuan në riformësim gradual të shoqërive ballkanike, gjë që u reflektua në zhvillimin politik, ekonominë dhe jetën kulturore.

Demografia, kolonizimi dhe regjistrimi

Baza për të kuptuar çdo shoqëri është demografia. **Demografia** është shkencë që studion popullsinë – madhësinë, strukturën, shpërndarjen dhe ndryshimet e saj me kalimin e kohës.

Kur flasim për ndryshimet demografike në Ballkan, ndikimi i sundimit osman nuk mund të injorohet. Ai ndryshoi ndjeshëm strukturën etnike dhe fetare të rajonit. Kolonizimi osman, veçanërisht nga shekulli XVI deri në shekullin XVIII, ishte politikë e organizuar shtetërore me anë të së cilës perandoria kërkonte të konsolidonte pushtetin e saj dhe të siguronte stabilitet në territoret e pushtuara. Pas rënies së Kostandinopojës në vitin 1453 osmanët filluan të popullonin sistematikisht zona të caktuara me popullsi besnike ndaj shtetit.

Kolonizimi u zhvillua në disa mënyra. Rajonet strategjikisht të rëndësishme u vendosën nga turkmenët dhe grupe të tjera myslimane nga **Azia e Vogël**. Disa prej tyre ishin barinj nomadë (**jyrykë**), të cilët u vendosën në zona me popullsi të pakët ose kufitare. Përveç kësaj, shteti organizoi migrime të detyruara me qëllim parandalimin e kryengritjeve dhe sigurimin e një kontrolli më të mirë.

Si rezultat i këtyre politikave, struktura etnike dhe fetare ndryshoi në pjesë të caktuara të Ballkanit. U krijuan mjedise të përziera dhe Islami u përhap gradualisht, veçanërisht në qytete dhe në disa zona malore. Këto procese lanë pasoja afatgjata dhe ndikuan në zhvillimin e mëtejshëm historik të rajonit.

Shteti osman mbante të dhëna të hollësishme të popullsisë së tij përmes regjistrave të quajtur **defterë**. Këto të dhëna ishin një formë e hershme e regjistrimit të popullsisë, por me specifika të caktuara: regjistroheshin familjet, individët, taksapaguesit dhe detyrimet ushtarake, ndërsa përkatësia fetare shpesh përcaktohej nëpërmjet emrave ose vendit të banimit.

Në shekullin XIX të dhënat demografike u bënë veçanërisht të rëndësishme për shtetet e reja. Ata kishin nevojë për to për të ditur se sa taksa mund të mblidhnin, sa ushtarë të rekrutonin dhe si ta organizonin shtetin e tyre. Prandaj, filluan të kryheshin regjistrime. Regjistrimi është mbledhje sistematike e të dhënave mbi popullsinë në një moment të caktuar kohor.

A e dini se...

Ndryshe nga kolonializmi i huaj evropian, ku vende si Britania dhe Spanja shfrytëzonin territore të largëta, zgjerimi osman u drejtua drejt rajoneve fqinje me qëllim përfshirjen e tyre të drejtpërdrejtë në sistemin shtetëror. Ky proces u zhvillua jo vetëm përmes ushtrisë, por edhe përmes transferimeve të popullsisë, masave administrative dhe politikave fetare.

Shtetet e reja të pavarura, si **Serbia** dhe **Greqia**, u përpoqën të fusnin regjistrime moderne sipas modelit evropian. Nga ana tjetër, **Perandoria Osmane** nuk i ndoqi plotësisht këto modele dhe nuk kreu regjistrime në kuptimin modern. Kjo çoi në pasiguri dhe mosmarrëveshje politike mbi numrin dhe përkatësinë etnike të popullsisë në disa rajone.

Grupi etnik dhe identiteti në Ballkan

Në shekullin XIX koncepti i kombit nuk ishte përcaktuar ende siç është sot. Njerëzit më shpesh e identifikonin veten sipas fesë së tyre, rajonit nga vinin ose përkatësisë së tyre me një grup të caktuar etnik.

Grupi etnik është një bashkësi njerëzish që ndajnë një origjinë, gjuhë, kulturë, histori dhe shpesh territor të përbashkët. Në Ballkan një përkufizim i tillë ishte kompleks, sepse rajoni ishte sunduar nga perandori të mëdha për shekuj me radhë, siç ishin Perandoria Osmane dhe Monarkia e Habsburgëve. Për këtë shkak, popullsia ishte e përzier etnikisht dhe në mënyrë fetare.

Në disa rajone njerëzit nuk kishin ndjenjë të shprehur qartë të **përkatësisë kombëtare** në kuptimin modern. Qytetet shpesh strehonin bashkësi që flisnin gjuhë të ndryshme, por kishin zakone dhe stile jetese të ngjashme. Në kushte të tilla feja ishte shpesh një element më i rëndësishëm i identitetit sesa gjuha.

Në **Perandorinë Osmane** popullsia ishte e organizuar sipas përkatësisë fetare brenda të ashtuquajturit **sistem mileti**. Njerëzit më shpesh e identifikonin veten si të krishterë ortodoksë, katolikë ose myslimanë, e jo si anëtarë të një kombi të caktuar. Komuniteti fetar përcaktonte të drejtat, detyrimet, institucionet arsimore dhe jetën e tyre të përditshme.

Me zhvillimin e nacionalizmit gjatë shekullit XIX kjo situatë ndryshoi gradualisht. Gjuha u bë një nga kriteret kryesore për përkatësinë në një komb, por shpesh lidhej edhe me arsimin, përkatësinë kishtare dhe ndikimin kulturor. Për shembull, njerëzit filluan ta identifikonin veten gjithnjë e më shumë sipas gjuhës që flisnin dhe mjedisit kulturor të cilit i përkisnin.

Lëvizjet kombëtare nuk u shfaqën njëkohësisht midis të gjithë popujve. **Serbët**, **grekët** dhe **rumunët** ishin ndër të parët që filluan luftën për të krijuar shtetet e tyre, ndërsa midis **bullgarëve** dhe **shqiptarëve** këto procese u zhvilluan më vonë gjatë shekullit XIX. Kjo çoi në forcimin e vetëdijes kombëtare, por edhe në shfaqjen e tensioneve, veçanërisht në mjediset ku grupe të ndryshme etnike dhe fetare jetonin së bashku.





▲ Defteri osman



▲ Misha Anastasijeviq, tregtar serb

Migrimi: lëvizja e popullsisë

Një nga proceset që karakterizoi shekullin XIX ishte **migrimi**. Ai përfaqësonte zhvendosjen e përhershme ose të përkohshme të njerëzve nga një vend në tjetrin. Në Ballkan migrimet ndonjëherë ishin masive dhe dramatike. Ato nuk ishin vetëm rezultat i kërkimit për një jetë më të mirë, por edhe pasojë e luftërave, ndryshimeve të kufijve dhe presioneve politike.

Mund të dallohen dy lloje themelore të migrimit: **vullnetar dhe i detyruar**.

Migrimet vullnetare ndodhën kur njerëzit lëviznin për arsye ekonomike. Për shembull, shumë u zhvendosën nga fshatrat në qytete ose shkuan në vende të huaja, si **Amerika** dhe **Australia** në kërkim të punës. Në të njëjtën kohë një pjesë e popullsisë së krishterë të Perandorisë Osmane u zhvendos në shtetet e reja të pavarura, duke i parë ato si atdheun e tyre.

Shtetet e reja ballkanike shpesh inkurajuan migrime të tilla. Të përballur me dendësi të ulët të popullsisë, ata lejuan bashkëkombësve të tyre dhe nënshtetasve ortodoksë nga Perandoria Osmane të vendoseshin. Për shembull, Principata e Serbisë pa një fluks të madh **serbësh** nga **Perandoria Osmane** midis viteve 1834 dhe 1874.

Migrimet e detyruara ndodhën kur njerëzit u detyruan të linin shtëpitë e tyre për shkak të luftës, dhunës ose pasigurisë. Një nga valët më të mëdha të migrimit ndodhi pas **Kongresit të Berlinit** në vitin **1878**. Me ndryshimin e kufijve, mijëra njerëz u detyruan të lëviznin. Për shembull, pas zgjerimit të Serbisë dhe Malit të Zi, një pjesë e madhe e popullsisë myslimane u zhvendos në brendësi të Perandorisë Osmane.

Çështja e refugjatëve lindi gjithashtu gjatë kësaj periudhe. Refugjatët janë njerëz që janë detyruar të largohen nga vendi i tyre i banimit për shkak të luftës, persekutimit ose rreziqeve të tjera, pa mundësi kthimi të sigurt.

Popullsia myslimane e cila emigroi nga Serbia, Greqia ose Bullgaria në Stamboll dhe Anadoll quhej „**muhaxhirë**" (**emigrantë**), por në thelb ata ishin refugjatë. Këto ishin migrime masive në të cilat njerëzit shpesh linin shtëpitë e tyre pa pronë dhe burime, gjë që e ndërlikonte ndjeshëm përshtatjen e tyre në mjedise të reja.

▼ Muhaxhirët



Nga ana tjetër, kishte edhe refugjatë të krishterë që ikën nga Perandoria Osmane. Situata e tyre ishte gjithashtu e vështirë, pasi ata shpesh vinin pa mjete jetese, gjë që shkaktonte tensione sociale me popullsinë vendase.

Shteti osman u përpoq t'i vendoste refugjatët në zona më pak të populluara, gjë që ndryshoi më tej pamjen demografike të rajonit. Këto procese lanë pasoja të qëndrueshme në popullsi dhe në marrëdhëniet midis komuniteteve në Ballkan.

Përkatësia fetare

Në shekullin XIX **përkatësia fetare** ishte një nga faktorët kryesorë në formimin e identitetit. Ajo nënkuptonte përkatësinë në një fe të caktuar, siç është ortodoksia, islami, katolicizmi ose judaizmi.

Gjatë shekullit XIX kuptimi i përkatësisë fetare u përforcua më tej nga termi **konfeksion**. Ai nënkuptonte jo vetëm besim, por edhe përkatësi në një institucion specifik kishtar. Kështu, përveç të qenit ortodoks, u bë gjithashtu e rëndësishme se cilës kishë i përkiste dikush – qoftë **Patriarkatit të Kostandinopojës, Kishës Serbe apo Ekzarkatit Bullgar.**



▲ Shkolla teologjike patriarkale në Halki

Kjo ndarje kishte rëndësi të madhe për zgjimin kombëtar. **Ekzarkati Bullgar**, i themeluar në vitin **1870**, nuk ishte vetëm institucion fetar, por edhe hap i rëndësishëm politik në formimin e kombit bullgar. Ngjashëm, zhvillimi i **Kishës Ortodokse Serbe** ishte i lidhur ngushtë me forcimin e shtetësisë serbe dhe procesin e autoqefalisë.

Në disa rajone, siç është Bosnja, përkatësia fetare u bë kriteri kryesor për identitetin: Ortodoksët shoqëroheshin më shpesh me serbët, katolikët me kroatët dhe myslimanët gradualisht formuan një komunitet të veçantë.

Institucionet fetare luanin një rol të rëndësishëm në jetën e përditshme. Ato mbanin regjistra civilë, merrnin pjesë në arsim dhe kishin një ndikim të fortë në marrëdhëniet shoqërore. Prandaj, ndryshimi në përkatësinë fetare shpesh nënkuptonte ndryshim në identitet.

Në kushte të tilla, feja shpesh përdorej si instrument politik, gjë që ndonjëherë çonte në përçarje, por edhe në thellimin e dallimeve midis komuniteteve.

Diaspora: kombi jashtë kufijve

Diaspora është pjesë e një populli që jeton jashtë atdheut të tij, por ruan lidhjen me të. Në shekullin XIX diaspora ballkanike luajti një rol të rëndësishëm në lëvizjet kombëtare.

Shumë tregtarë, intelektualë dhe studentë jetonin në qytete si Vjena, Bukureshti, Odesa dhe në qendrat e Evropës Perëndimore. Atje ata ishin më larg sundimit dhe censurës osmane, gjë që i lejonte ata të vepronin më lirshëm. Në këto mjedise u themeluan shoqëri kulturore, u shtypën libra dhe gazeta në gjuhët amtare dhe u mblodhën fonde për të mbështetur lëvizjet kombëtare.

Bashkëjetesa me të kaluarën

Imagjinoni të jeni pjesë e një familjeje që iu desh të largohej nga shtëpia e saj për shkak të luftës. Ç'do të merrnit me vete dhe si do të ndiheshit?

Diaspora serbe në **Hungari** luajti një rol të rëndësishëm në zhvillimin e kulturës dhe shkrim-leximit. **Diaspora bullgare** në **Rumani** dhe **Rusi** ishte një nga rrjetësit e zgjimit kombëtar bullgar. **Diaspora greke**, veçanërisht tregtarët, ofroi mbështetje të konsiderueshme financiare për luftën greke për pavarësi.



▲ Emigrantët grekë në SHBA

Një proces i ngjashëm ndodhi midis shqiptarëve. **Arbëreshët**, shqiptarët që emigruan në tokat italiane pas pushtimit osman, e ruajtën kujtesën e origjinës së tyre. Gjatë shekullit XIX ata luajtën një rol të rëndësishëm në zhvillimin e Rilindjes Shqiptare.

Diaspora përfaqësonte lidhje të rëndësishme midis Ballkanit dhe Evropës. Ajo transmetoi ide të reja të liberalizmit, demokracisë dhe nacionalizmit në shoqëritë ballkanike. Pa këtë ndikim zhvillimi i lëvizjeve kombëtare do të kishte qenë dukshëm më i ngadaltë.



▲ Fshat shqiptar në Kalabri, Itali

Ndryshimet demografike, migrimet dhe struktura fetare e Ballkanit në shekullin XIX ishin thelbësore për krijimin e shteteve moderne kombëtare. Këto procese çuan në një kuptim të ri të identitetit dhe ndryshime të thella shoqërore. Derisa një pjesë e popullsisë u integrua në shtetet e reja, të tjerët u detyruan të zhvendoseshin, gjë që i ndërlikoi më tej marrëdhëniet në rajon. Prandaj, kjo periudhë la ndikim të qëndrueshëm në zhvillimin historik të Ballkanit.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Si ndikoi kolonizimi osman në strukturën etnike dhe fetare të Ballkanit?
2. Cili është ndryshimi midis migrimeve vullnetare dhe atyre të detyruara?
3. Çfarë roli luajti përkatësia fetare në formimin e identitetit?
4. Pse diaspora luajti një rol të rëndësishëm në lëvizjet kombëtare?

5. Modernizimi i jetës urbane, reformat ekonomike dhe lëvizshmëria shoqërore në Ballkan

Shekulli i nëntëmbëdhjetë në Gadishullin Ballkanik ishte një periudhë ndryshimesh të mëdha dhe dinamike. Gjatë kësaj periudhe jo vetëm harta politike ndryshoi, por edhe mënyra e jetesës së njerëzve. Bëhet fjalë për proces modernizimi, që nënkuptonte jo vetëm futjen e teknologjive të reja, por edhe një ndryshim të rëndësishëm në mënyrën e të menduarit, në organizimin e shoqërisë dhe në marrëdhëniet ekonomike.



▲ Vranja në shekullin XIX

Gjatë këtij shekulli, Ballkani u nda midis shteteve kombëtare të sapokrijuara (**Serbia, Greqia, Bullgaria, Rumania dhe Mali i Zi**) dhe **Perandorisë Osmane**, e cila ende mbante territore të konsiderueshme. Të dyja filluan proceset e modernizimit, por në mënyra të ndryshme. Shtetet e reja u përpoqën të përvetësonin modelet evropiane të qeverisjes dhe ekonomisë, ndërsa Perandoria Osmane zbatoi reforma të brendshme të njohura si Tanzimat, në mënyrë që të përshtatej me kushtet e reja.

Këto ndryshime ndikuan drejtpërdrejt në jetën e përditshme. Njerëzit u përballën me mundësi të reja ekonomike, ndryshime në pronësinë e tokës, zhvillimin e qyteteve dhe zgjerimin e arsimit. Prandaj, modernizimi nuk duhet të kuptohet vetëm si proces politik, por si transformim i gjerë shoqëror që përfshinte të gjitha aspektet e jetës.


ЗАКОНИКЪ ГРАЂАНСКІЙ

ЗА

КНЈАЖЕСТВО СРПСКО.

У БЕОГРАДУ.

▲ Kodi Civil Serb i vitit 1844

Reformat ekonomike dhe ndryshimet agrare: Themeli i kapitalizmit

Në shekullin XIX Ballkani ishte kryesisht shoqëri agrare. Më shumë se **80 përqind e popullsisë jetonte nga bujqësia**. Në të njëjtën kohë sistemi tradicional osman i pronësisë së tokës po shpërbëhej gradualisht dhe shtetet e sapokrijuara u përballën me nevojën për të ndërtuar themele të reja ligjore që do të mundësonin pronën private dhe zhvillimin e marrëdhënieve të tregut.

Në Serbi themelet e modernizimit u hodhën me Kodin Civil të vitit 1844. I frymëzuar nga ligji austriak, ky ligj forcoi pronën private, lirinë e kontratës dhe barazinë para ligjit. Ai krijoi siguri ligjore për tregtarët dhe investitorët. Fermerët mund të mermin me qira ose të shisnin lirisht tokën e tyre, ndërsa tregtarëve iu dha mundësia të investonin në aktivitete dhe infrastrukturë të re ekonomike.

Në Bullgari, pas çlirimit në vitin 1878, Kushtetuta e Tërnovës e vitit 1879 garantoi pronën private dhe lirinë e sipërmarrjes. Kjo krijoi një kuadër ligjor të qëndrueshëm për zhvillimin e një ekonomie kapitaliste. Në të njëjtën kohë u zbatuan reforma të rëndësishme agrare: shteti konfiskoi fermat dhe ua shpërndau tokën fshatarëve si pronarë të vegjël. Kështu, Bullgaria u transformua në një **„vend pronarësh të vegjël"**, me një **klasë të mesme fshatare** në rritje dhe lëvizshmëri më të madhe sociale.

Në Greqi modernizimi ekonomik u zhvillua përmes tregtisë dhe transportit detar. Shteti miratoi **Kodin Tregtar** Francez si bazë për legjislacionin tregtar që në vitet **1830**. Kjo siguroi siguri për tregtarët dhe bankat dhe inkurajoi zhvillimin e tregtisë detare, veçanërisht në porte të tilla si Pireu dhe Ermoupolisi. Në të njëjtën kohë doli një borgjezi e re tregtare që investoi në arsim dhe infrastrukturë.

Paralelisht me këto procese, **Perandoria Osmane** zbatoi reforma në provincat e saj ballkanike. Kryesore ishin Hatshepsutët e Gjylhanese (1839) dhe Hatshepsutët (1856), të cilët shpallën barazinë e subjekteve para ligjit. Veçanërisht i rëndësishëm ishte **Kodi i Tokës i vitit 1858**, i cili mundësoi regjistrimin e tokës dhe lëshimin e titujve të pronësisë. Kjo çoi gradualisht në zhdukjen e sistemit të timarit dhe zhvillimin e një tregu toke. Në të njëjtën kohë një pjesë e tokës u përqendrua në duart e pronarëve të pasur të tokës, gjë që çoi në përhapjen e sistemit të çifligeve.

A e dini se...

Kur Athina u bë kryeqytet, filloi ndërtimi i një pjese të re të qytetit, të planifikuar në mënyrë moderne, me rrugë të gjera dhe ndërtesa të mëdha publike. Dekretet e vitit 1842 dhe Ligji i Planifikimit Urban i vitit 1867 për herë të parë vendosën rregulla të qarta për ndërtimin e qyteteve në të gjithë Greqinë.


▲ Pireu në shekullin XIX

Si rezultat i këtyre proceseve, bujqësia gradualisht pushoi së qeni thjesht një mjet mbijetese dhe u bë pjesë e rrjedhave më të gjera ekonomike. Ballkani hyri në tregun botëror si eksportues i lëndëve të para: drithëra, lesh, duhan dhe bagëti, ndërsa produktet industriale u importuan

nga Evropa Perëndimore. Kjo krijoi kushtet për shfaqjen e fabrikave dhe qendrave të para artizanale lokale në qytetet më të mëdha.

Urbanizimi dhe modernizimi i jetës urbane

Qytetet e Ballkanit në fillim të shekullit XIX ishin të vogla dhe të organizuara dobët. Rrugët ishin të ngushta dhe të shtruara me kalldrëm, pa kanalizime dhe ndriçim publik. Gjatë shekullit filloi urbanizimi intensiv, i stimuluar nga ligjet dhe reformat e reja si në shtetet e pavarura ashtu edhe në Perandorinë Osmane.

Greqia ishte ndër të parat që iu afrua sistematikisht planifikimit urban. Me **Dekretin Mbretëror të vitit 1835** „Mbi ndërtimin higjienik të qyteteve dhe vendbanimeve", u prezantua një mënyrë e re e organizimit të qyteteve: një rrjet drejtkëndëshe rrugësh, sheshe të planifikuara dhe hapësira publike. Këto masa ndryshuan ndjeshëm pamjen e qyteteve greke dhe përmirësuan jetën e përditshme.



▲ Beogradi në shekullin XIX

Në **Serbi** procesi i urbanizimit vazhdoi disi më ngadalë, por ishte një pjesë e rëndësishme e modernizimit. Shteti angazhoi arkitektë dhe inxhinierë nga monarkia e Habsburgëve. Në vitin **1834** princi **Millosh Obrenoviq** filloi planin për zhvillimin e Beogradit si kryeqytet, ndërsa inxhinieri Franz Janke nga Vjena zhvilloi një plan me një rrjet drejtkëndësh rrugësh dhe formoi pjesën e re të qytetit të Vraçarit.

Në **Bullgari urbanizimi** ishte i lidhur ngushtë me krijimin e një shteti modern pas vitit 1878. **Sofja**, e shpallur kryeqytet në vitin 1879, u rindërtua sipas standardeve evropiane: bulevarde të gjera, ndërtesa publike, parqe dhe shërbime moderne. Ekspertë të huaj, veçanërisht nga Rusia dhe Evropa Qendrore, morën pjesë në zhvillimin e planeve urbane. Edhe pse shumë qytete morën plane të tilla, zbatimi i tyre shpesh kufizohej nga problemet financiare dhe interesat private.



▲ Stambolli në vitin 1912



▲ Reklamë për Orient Express në vitin 1885

Pyetje për diskutim

Me hapjen e tregjeve ballkanike për mallrat industriale evropiane, kjo ekonomi tradicionale u përball me një sfidë serioze. Produktet industriale nga Evropa Perëndimore ishin më të lira dhe prodhohesh-in në sasi të mëdha, duke zëvendësuar gradualisht prodhimin artizanal ven-das. Prandaj, shumë zejtarë u detyruan të përshtateshin ose të braktisnin aktivitetet e tyre.

- **Çfarë na tregon ky tekst për pasojat e industrial-izimit tek zejtarët?**

Në të njëjtën kohë **Perandoria Osmane** po zbatonte reforma urbane në kuadër të Tanzimatit. Projektet për zgjerimin e rrugëve, shtrimin e rrugëve, futjen e kanalizimeve dhe ndriçimin publik filluan në qytetet më të mëdha. Ndërtesat administrative, spitalet, shkollat dhe zyrat postare u ndërtuan, shpesh në stilin evropian.

Një nxitës kryesor i këtyre ndryshimeve ishte **infrastruktura**, veçanërisht **hekurudhat**. Në Serbi marrëveshjet me Austro-Hungarinë në vitin 1880 çuan në ndërtimin e vijës hekurudhore **Beograd-Nish-Vranjë**. Në **Bullgari Ligji Hekurudhor i vitit 1885** parashikonte lidhjen e pjesëve të ndryshme të vendit. Në **Greqi** u ndërtuan hekurudha, rrugë, porte dhe linja telegrafike, ndërsa në Perandorinë Osmane vijat e para hekurudhore u ndërtuan në gjysmën e dytë të shekullit XIX.

Hekurudha përshpejtoi ndjeshëm lëvizjen e njerëzve dhe mallrave, uli distancat dhe lidhi rajonet. Telegrafi, i cili u zhvillua paralelisht me hekurudhën, mundësoi komunikim të shpejtë dhe ishte një nga inovacionet më të mëdha teknologjike të kohës.

Nga zejtaria në fabrikë: Revolucioni industrial

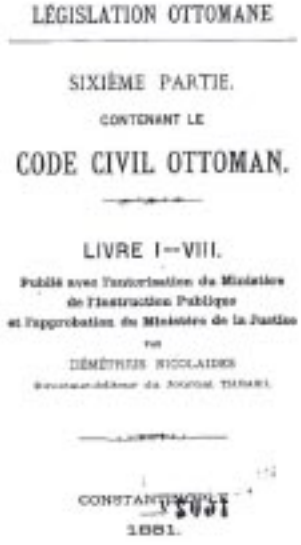
Baza ekonomike e jetës urbane për shekuj me radhë ishte zejtaria. Esnafet ishin organizata të fuqishme që rregullonin çmimet, cilësinë e produktit dhe trajnimin e praktikantëve. Në qytetet e vogla ato kontrollonin të gjithë procesin – nga sigurimi i lëndëve të para deri te shitja e produkteve të gatshme.

Shtetet ballkanike filluan të inkurajonin industrinë vendase. Në **Serbi Ligji për Ndihmën ndaj Industrisë i vitit 1898** siguroi lehtësime tatimore dhe mbrojtje doganore. Kjo çoi në një rritje të ndjeshme: numri i ndërmarrjeve industriale u rrit nga 156 në vitin 1893 në 464 në vitin 1910, veçanërisht në industrinë ushqimore, tekstile dhe miniera.

Në **Bullgari** ligjet e viteve 1890 rregulluan kalimin nga prodhimi zejtar në atë fabrike. U futën standardet e cilësisë dhe kushtet e punës, ndërsa më vonë u morën masa për të mbrojtur punëtorët. Në të njëjtën kohë po zhvilloheshin fabrikat që lidheshin me përpunimin e produkteve bujqësore: tekstilet, mullinjtë, fabrikat e birrës dhe industria e duhanit.

Perandoria Osmane gjithashtu u përpoq të modernizonte ekonominë. **Kodi Tregtar i vitit 1850**, bazuar në modelin francez, rregullonte tregtinë dhe aktivitetet bankare. Më vonë u futën edhe masa për të stimuluar industrinë. Megjithëse industrializimi mbeti i kufizuar, gradualisht u shfaqën fabrikat dhe fabrikat e para moderne të prodhimit.

Shfaqja e **fabrikave** ndryshoi ndjeshëm natyrën e punës. Në vend të një mjeshtri zejtar që punonte vetëm ose me një numër të vogël ndihmësish, u shfaqën punëtorë që përdorin **makina** dhe punonin sipas orareve të përcaktuara në mënyrë strikte. Puna u bë më e shpejtë, më e organizuar dhe e varur nga prodhimi industrial. Ky proces çoi në formimin e **grupit të ri shoqëror – klasës punëtore**.


LÉGISLATION OTTOMANE

SIXIÈME PARTIE.

CONTENANT LE

CODE CIVIL OTTOMAN.

LIVRE I—VIII.

Publié avec l'autorisation du Ministère de l'Instruction Publique et l'approbation du Ministère de la Justice

par

DÉMÉTRIUS NICOLAÏDÈS

CONSTANTINOPLE

1881.

▲ Kodi Tregtar Osman

Industrializimi në Ballkan shpesh varej nga kapitali i huaj. Bankat nga Vjena, Londra dhe Parisi financuan disa nga projektet industriale. Edhe pse kjo pavarësi ekonomike kufizoi, ajo megjithatë krijoi kushtet për zhvillimin e një ekonomie dhe infrastrukture moderne.

Borgjezia tregtare dhe lëvizshmëria sociale

Me modernizimin e Ballkanit në shekullin XIX filloi krijimi i shtresave të reja shoqërore. **Hierarkia** tradicionale, e bazuar në përkatësinë ushtarake ose fetare, u zëvendësua gradualisht nga një **hierarki** e bazuar në fuqinë ekonomike. Në krye doli **borgjezia tregtare**.

Reformat ligjore në Serbi, Bullgari, Greqi dhe Perandorinë Osmane u mundësuan **tregtarëve** të grumbullonin **kapital**, të lidhnin kontrata dhe të mbronin interesat e tyre. Kjo klasë luajti një rol të rëndësishëm jo vetëm në ekonomi, por edhe në kulturë dhe politikë. Ajo financoi shkolla, spitale dhe institucione kulturore, si dhe reforma të ndryshme dhe lëvizje kombëtare.

Në Perandorinë Osmane reformat e Tanzimatit mundësuan lëvizshmëri më të madhe sociale, veçanërisht për komunitetet jo-myslimane. Grekëve, armenëve dhe hebrenjve iu dhanë mundësi të merrnin pjesë në tregti, banka dhe administratë, gjë që çoi në krijimin e një borgjezie ekonomikisht të fortë dhe me ndikim.

Përveç kësaj, u rritën mundësitë për përparim shoqëror. Arsimi u bë një rrugë kyçe për përparim. Fëmijët nga familjet fshatare dhe artizanale mund të bëheshin mësues, mjekë, avokatë ose nëpunës civilë. Ky ishte një ndryshim i rëndësishëm nga periudha e mëparshme kur statusi shoqëror ishte shpesh i trashëgueshëm.

Megjithatë, kjo lëvizshmëri kishte kufijtë e saj. **Gratë** rrallë merrnin pjesë në jetën publike, megjithëse shkollat e para të vajzave filluan të hapeshin. Etnia gjithashtu ndonjëherë ndikoi në mundësitë ekonomike, pasi disa komunitete kishin rrjete më të mira tregtare.

Modernizimi i Ballkanit në shekullin XIX ishte një proces kompleks që përfshinte ekonominë, qytetet dhe marrëdhëniet shoqërore. Përmes reformave agrare, urbanizimit dhe zhvillimit të industrisë shoqëria tradicionale gradualisht u transformua në shoqëri moderne. Këto ndryshime çuan në shfaqjen e klasave të reja shoqërore dhe lëvizshmërisë më të madhe shoqërore, por në të njëjtën kohë ato krijuan pabarazi të reja. Kështu, Ballkani u bë pjesë e proceseve më të gjera evropiane dhe globale të modernizimit.

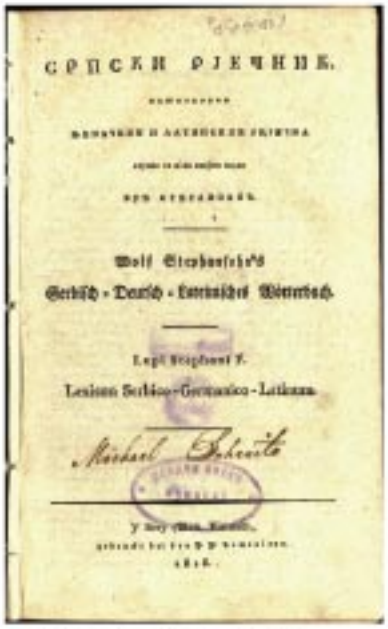


▲ Kaliroi Paren, aktiviste për të drejtat e grave në Mbretërinë e Greqisë

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Pse modernizimi i Ballkanit në shekullin XIX filloi me bujqësinë?
2. Cili ishte roli i hekurudhës në modernizimin e Ballkanit?
3. Si çoi modernizimi në shfaqjen e klasave të reja shoqërore dhe lëvizshmërisë shoqërore?
4. Si ndikoi zhvillimi i qyteteve në jetën e përditshme të popullsisë?

6. Arsimi, shtypi dhe sfera publike në shekullin XIX


СРПСКИ РЈЕЧНИК.

Wolf Stephanović's
Serbisch - Deutsch - Lateinisches Wörterbuch.

Lexicon Serbico-Germanico-Latinum.

▲ Fjalori serb i Vuk Karaxhiqit

Shekulli XIX ishte një periudhë ndryshimesh të rëndësishme në Ballkan, veçanërisht në fushat e arsimit, kulturës dhe përhapjes së ideve të reja. Ndryshimet ndodhën në shkolla, shtypshkronja dhe në vende ku njerëzit mblidheshin për të diskutuar dhe shkëmbyer mendime. Shoqëritë ballkanike u transformuan gradualisht nga komunitete tradicionale dhe kryesisht të organizuara në mënyrë fetare në shoqëri me arsim laik më të zhvilluar, institucione kulturore dhe forma të reja të jetës publike. Arsimi, shtypi dhe sfera publike luajtën një rol veçanërisht të rëndësishëm në këtë proces. Gjatë shekullit XIX u hapën shkolla të shumta, u shfaqën gazeta në gjuhët amtare dhe shkrim-leximi gradualisht u bë pjesë e rëndësishme e jetës së përditshme.



▲ Shkolla në Greqi shekulli XIX

Arsimi: Themeli i ndërgjegjes kombëtare

Në fillim të shekullit XIX arsimi në Ballkan ishte kryesisht në duart e kishës. Fëmijët mësonin në **shkollat kishtare**, ku qëllimi kryesor ishte të fitonin shkrim-lexim liturgjik, domethënë aftësinë për të lexuar tekste liturgjike. **Mësimi** shpesh zhvillohej në gjuhë që **nuk ishin të kuptueshme** për shumicën e popullsisë, siç ishin **greqishtja** ose sllavishtja kishtare. Me përhapjen e ideve të Iluminizmit Evropian, gradualisht lindi nevoja për një lloj të ri shkolle. Ato ishin **laike**, domethënë nuk ishin nën kontrollin e drejtpërdrejtë të kishës, por kishin për qëllim edukimin e popullsisë së gjerë dhe nevojat e shoqërisë.

Një nga ndryshimet kryesore ishte futja e **gjuhës popullore në mësim**. Nxënësit më në fund mund të mësonin në gjuhë që e kuptonin dhe gjuha gradualisht u bë një element i rëndësishëm i identitetit kulturor dhe kombëtar. Kur fëmijët mësonin të lexonin dhe të shkruanin në gjuhën e tyre amtare, ata lidheshin më lehtë me komunitetin të cilit i përkisnin.

Shkollat e para moderne shpesh funksiononin si shkolla **„të ndërsjella"** ose **të ndihmës së ndërsjellë**. Në to nxënësit më të mëdhenj ndihmonin ata më të vegjël, gjë që i lejonte një mësuesi të punonte me një numër të madh nxënësish.

Me kalimin e kohës, përmbajtja e mësimit ndryshoi gjithashtu. Në vend të vetëm teksteve fetare, shkollat filluan të mësonin lëndë të tilla si **aritmetika, gjeografia, historia dhe gramatika në gjuhën popullore**.

Në **Serbi** ligji i vitit **1838** rregullonte arsimin fillor dhe deri në vitin **1882** ishin futur **katër vjet arsim fillor i detyrueshëm**. Në Greqi ligji i parë për arsimin e detyrueshëm u miratua në vitin 1834, vetëm pak vjet pas pavarësisë, duke e bërë vendin një nga të parët në rajon që kishte një sistem arsimor sistematik.

Në Bullgari shkolla e parë laike u hap në **Gabrovë** në vitin **1835**, ndërsa shkollat u hapën më pas në shumë qytete dhe fshatra bullgare. Pavarësisht këtyre ndryshimeve, shkrim-leximi u përhap ngadalë. Në gjysmën e parë të shekullit XIX vlerësohet se më pak se 10% e popullsisë dinte të lexonte dhe të shkruante. Shkrim-leximi ishte veçanërisht i ulët te gratë. Në shumë shoqëri roli i tyre shihej kryesisht në shtëpi, ndërsa arsimimi i tyre shpesh kufizohej në aftësitë themelore shtëpiake dhe leximin elementar. Ndryshime të rëndësishme filluan të ndodhnin gjatë shekullit XIX. Me hapjen e shkollave të para të grave, numri i vajzave të arsimuara u rrit gradualisht. Në **Serbi shkolla e parë e grave** u hap në vitin **1845**. Deri në vitin 1900, shkrim-leximi te gratë kishte arritur rreth 15%, ndërsa te burrat ishte rreth 35-40%.

Pas përfundimit të arsimit fillor, nxënësit mund të vazhdonin shkollën e mesme. Mësimi përfshinte **matematikë, histori, gjeografi, shkenca natyrore dhe gjuhë të huaja**. Shkollat e para të mesme u shfaqën në qytete më të mëdha: Athinë në vitet 1830, Beograd në vitin 1839 dhe Pllovdiv në vitet 1860.

Mu në këto institucione që u formua një shtresë e re shoqërore – inteligjenca. Ky term nënkuptonte njerëz të arsimuar si mësues, mjekë, avokatë, shkrimtarë dhe gazetarë, të cilët luanin një rol të rëndësishëm në jetën kulturore dhe publike. Edhe pse numri i tyre ishte relativisht i vogël, ndikimi i tyre ishte i madh. Ata përkthenin libra, shkruanin tekste shkollore dhe kontribuan në zhvillimin e gjuhëve letrare. Ide dhe njohuri të reja u përhapën përmes shkollave dhe institucioneve kulturore.



▲ Shkolla në Gabrovë

A e dini se...

Në vitin 1887 në Korçë u hap një nga shkollat e para laike në gjuhën shqipe, e cila pati një rëndësi të madhe për zhvillimin e arsimit shqip dhe rilindjen kombëtare. Në gjysmën e dytë të shekullit XIX rilindësit shqiptarë i kushtuan vëmendje gjithnjë e më të madhe arsimimit të vajzave. Me rëndësi të veçantë ishte hapja e shkollës së parë shqipe për vajza në Korçë në vitin 1891.

Pyetje për diskutim

A është arsimi faktori më i rëndësishëm në krijimin e identitetit kombëtar? Shpjegoni.



Shkolla e Lartë e Grave në Beograd. Gjenerata e parë



Gazeta "Novine srbske"

Shtypi: Zëri i kohës së re

Nëse shkolla ishte vendi ku fitohej njohuria, shtypi ishte mjeti përmes të cilit kjo njohuri shpërndahej në publikun e gjerë. Shfaqja e shtypit në Ballkan ishte e lidhur ngushtë me nevojën për komunikim më të shpejtë dhe përhapjen e ideve të reja.

Gazetat e para ishin dukshëm të ndryshme nga ato të sotmet. Ato nuk botoheshin çdo ditë, por më shpesh një herë në javë ose në muaj. Tirazhi i tyre ishte i vogël – ndonjëherë vetëm 200 deri në 300 kopje. Financimi më shpesh vinte nga shteti, nga patronët e pasur ose nga anëtarët e diasporës. Pavarësisht qarkullimit të tyre të vogël, gazetat kishin rëndësi të madhe. Ato ishin burim i rëndësishëm informacioni rreth ngjarjeve botërore, por edhe hapësirë në të cilën zhvilloheshin debate kulturore dhe shoqërore.

Gazetat luajtën gjithashtu një rol të rëndësishëm në zhvillimin e gjuhëve letrare. Shtypi ndikoi drejtpërdrejt në mënyrën se si njerëzit shkruanin dhe flisnin. Në Serbi gazeta **„Novine srbske“** kontribuoi në zhvillimin e gjuhës letrare serbe, veçanërisht nën ndikimin e reformave të Vuk Karaxhiqit. Në Greqi gazetat e botuara në vend, si dhe në diasporë, kontribuan në formimin e gjuhës moderne greke. Ndër bullgarët, gazeta **„Carigradski vesnik“** luajti rol të rëndësishëm në zhvillimin e

Hulumtoni

Mund të dallohen disa lloje gazetash. E para ishte gazeta zyrtare, e cila shërbente për të botuar dekrete, ligje dhe njoftime shtetërore. Një shembull i një gazete të tillë ishte "Takvim-i Vekaji", e themeluar në vitin 1831 në Perandorinë Osmane, e cila botohej në disa gjuhë. Në Serbi gazeta "Novine srbske" (1834) kishte një rol të ngjashëm, ndërsa në Greqi gazeta "Athina" (1833). Lloji i dytë ishte gazeta ose revista edukative, qëllimi kryesor i së cilës ishte edukimi i popullsisë. Shembuj të botimeve të tilla ishin "Podunavka" në Serbi, "Efimeris" (botuar në Vjenë për diasporën greke) dhe "Kurierul romanesk" në Rumani.

Lloji i tretë ishte gazeta politike, e cila merrej me çështje dhe ide aktuale politike. Shembuj të botimeve të tilla ishin "Dunavski lebed" në Bullgari, "Timpul" në Rumani dhe "Terjuman-i Ahval" në Perandorinë Osmane.

Hulumtoni më shumë rreth arsyes së botimit të gazetave në vendet e Ballkanit!

gjuhës letrare bullgare. Pavarësisht rëndësisë në rritje të shtypit, liria e fjalës në shekullin XIX shpesh kufizohej. Censura ishte e zakonshme si në Perandorinë Osmane ashtu edhe në shtetet e reja ballkanike, pasi autoritetet kërkonin të kontrollonin përmbajtjen që botohej.

Sfera publike: Hapësira për diskutim dhe debat

Arsimi, shtypi dhe bisedat publike kontribuan gradualisht në krijimin e asaj që tani quhet sfera publike. Ky term i referohet një hapësire – fizike ose intelektuale – në të cilën qytetarët shkëmbejnë mendime dhe formojnë opinionin publik në mënyrë të pavarur nga kontrolli i drejtpërdrejtë i shtetit.

Në shekullin XIX në Ballkan sfera publike nuk ekzistonte në formën virtuale që ka sot. Ajo u zhvillua përmes institucioneve dhe vendeve konkrete ku njerëzit mblidheshin dhe bisedonin, veçanërisht në shoqatat e leximit dhe sallat e leximit.

Meqenëse librat dhe gazetat ishin të shtrenjta, pak njerëz mund t'i blinin vetë. Prandaj, u formuan shoqatat e leximit, në të cilat anëtarët paguanin një tarifë të vogël anëtarësimi për të pasur qasje në një bibliotekë të përbashkët. Sallat e leximit organizonin leksione, shfaqje teatrale, mbrëmje muzikore dhe debate publike.

Një shembull i njohur është **Salla e leximit e Korfuzit**, e themeluar në vitin **1836**. Në Bullgari gjatë periudhës së njohur si Rilindja Bullgare, u themeluan shumë salla leximi. E para u themelua në **Svishtov**. Në **Serbi Salla e leximit e Beogradit**, e themeluar në vitin **1847**, organizonte lexime dhe diskutime publike.

Institucione të tilla kontribuan në krijimin e një ndjenje identiteti të përbashkët. Kur njerëzit dëgjonin për „historinë tonë", „gjuhën tonë" ose „të drejtat tona", ata gradualisht filluan të ndiheshin pjesë e një komuniteti më të gjerë.

Shkolla i mësonte fëmijës se ai i përkiste një komuniteti të caktuar kulturor, ndërsa gazetat dhe sallat e leximit e përforconin vazhdimisht këtë ndjenjë. Me kalimin e kohës, ndërgjegjësimi kulturor dhe gjuhësor u përkthye edhe në ide politike, ndërsa lëvizjet kulturore shpesh i paraprinin kërkesave për autonomi ose pavarësi. Në këtë proces inteligjenca luajti një rol të rëndësishëm, duke përhapur ide të reja përmes shkollave, shtypit dhe institucioneve kulturore.

A e dini se...

Në gusht të vitit 1913 u botua gazeta e parë në Shqipërinë e pavarur. Redaktorët e gazetës ishin Dhimitër Berati dhe Mihal Grameno.

▼ Salla e leximit e Korfuzit





▲ Jovan Sterija Popoviq

Inteligjenca: Nxitësi i ndryshimit kulturor

Inteligjenca luajti një rol të rëndësishëm në këto ndryshime shoqërore dhe kulturore. Kjo shtresë shoqërore përbëhej nga njerëz me arsim të lartë – **mësues, mjekë, avokatë, shkrimtarë dhe gazetarë**. Edhe pse numri i tyre ishte relativisht i vogël, ndikimi i tyre në shoqëri ishte i madh. Anëtarët e saj punuan në mënyrë aktive për të përhapur arsimin, shkruan tekste shkollore, përkthyen libra dhe kontribuan në zhvillimin e gjuhëve letrare. Përmes këtyre aktiviteteve, ata morën pjesë në krijimin e kulturave kombëtare në Ballkan.

Shumë intelektualë konsideroheshin „zgjuesit" e popullit. Ata besonin se arsimi dhe kultura ishin baza për përparimin e shoqërisë dhe për krijimin e një komuniteti më të fortë dhe më të vetëdijshëm. Inteligjenca përfaqësonte lidhje midis qendrave kulturore evropiane dhe shoqërive ballkanike. Shumë të rinj studionin në **Vjenë**, **Paris** ose **Berlin**, e më pas ktheheshin në vendet e tyre, duke sjellë ide të reja, koncepte politike liberale dhe metoda moderne arsimore.



▲ Petko Sllavejkov

Në **Serbi** inteligjenca u formua rreth gjimnazeve dhe shoqërive kulturore. Mësues dhe shkrimtarë si **Jovan Sterija Popoviq dhe Gjura Daniçiq** luajtën një rol të rëndësishëm në zhvillimin e gjuhës dhe kulturës.

Në Bullgari aktivistë si **Petko Sllavejkov dhe Luben Karavellov** kontribuan në zhvillimin e vetëdijes kombëtare përmes gazetave dhe sallave të leximit. Në Rumani, intelektualë si Nicollae Balçescu dhe Mihai Eminesku kontribuan në zhvillimin e identitetit kombëtar përmes shtypit dhe debateve publike.

Intelektualët shpesh inkurajuan debatin publik mbi çështjet sociale dhe politike, të cilat ndonjëherë çuan në censurë. Në Perandorinë Osmane intelektualë nga komunitete të ndryshme morën pjesë në reformat e Tanzimatit, duke u përpjekur të modernizonin perandorinë përmes arsimit, shtypit dhe ndryshimeve administrative. Në të njëjtën kohë ata kontribuan gjithashtu në zhvillimin e vetëdijes kombëtare midis popujve të Ballkanit. Arsimi, shtypi dhe sfera publike luajtën një rol kyç në ndryshimet shoqërore në shekullin XIX. Shkollat përhapën shkrim-leximin, gazetat përcollën ide të reja dhe sallat e leximit krijuan një hapësirë për debat publik dhe jetë kulturore. Përvoja e kësaj periudhe tregon se shkrim-leximi nuk është vetëm aftësia për të lexuar dhe shkruar, por edhe baza për pjesëmarrje aktive në shoqëri dhe kuptim të proceseve më të gjera shoqërore.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Si kontribuoi arsimi në zhvillimin e vetëdijes kombëtare në Ballkan në shekullin XIX?
2. Çfarë roli luajti shtypi në përhapjen e ideve dhe informacionit të ri?
3. Pse inteligjenca pati ndikim të madh në shoqëri pavarësisht se ishte e vogël në numër?
4. Pse shkollat dhe gazetat ishin të rëndësishme në përhapjen e ideve kombëtare?

7. Jeta kulturore në Ballkanin osman

Me zgjerimin e sundimit osman nga shekulli XIV e tutje, Ballkani gradualisht u bë pjesë e Perandorisë Osmane. Nuk ishte vetëm një ndryshim qeverisjeje. Sundimi osman solli edhe ndryshime në pamjen e qyteteve, në mënyrën e jetës së përditshme dhe në zakonet kulturore të popullsisë.



Kapali çarshia, Stamboll

Ndryshimet ishin më të dukshme në qytete. Ato u zgjeruan, fituan hapësira të reja tregtare dhe publike dhe u bënë qendra të rëndësishme të jetës ekonomike dhe shoqërore. Njerëz nga bashkësi të ndryshme fetare dhe etnike jetonin dhe takoheshin në to: myslimanë, të krishterë ortodoksë, katolikë dhe hebrenj.

Në një mjedis të tillë, jo vetëm që shkëmbeheshin mallra, por edhe fjalë, zakone, shije dhe mënyra jetese. Prandaj, qyteti osman në Ballkan me kalimin e kohës fitoi një pamje dhe ritëm të ndryshëm nga ai që kishte në Mesjetë. Mu nëpërmjet jetës së qytetit që mund të shihet më qartë se si sundimi osman ndikoi në kulturën e Ballkanit.

A e dini se...

Në vitin 1887 në Korçë u hap shkolla e parë në gjuhën shqipe, e cila pati një rëndësi të madhe për zhvillimin e arsimit shqip dhe ringjalljen kombëtare.

Struktura urbane e qytetit

Qytetet osmane u zhvilluan rreth **çarshisë qendrore**, i cili për faqësonte bërthamën

ekonomike dhe shoqërore të qytetit. Çarshia nuk ishte vetëm treg, por hapësirë e gjallë dhe e zhurmshme në të cilën kishte **bezistene** (tregje të mbuluara), **karvan-seraje** për qëndrimin e tregtarëve dhe udhëtarëve, si dhe **hamame** – banja publike që shërbenin jo vetëm për higjienë, por edhe për shoqërizimin e përditshëm.

Në qytete të tilla si Pllovdiv, Sarajevë, Edrene, Berat, Nish, Beograd dhe Kostandinopojë, karvan-serajet u lejonin tregtarëve të qëndronin të sigurt dhe të ruanin mallrat e tyre. Kjo ishte veçanërisht e rëndësishme, pasi disa nga këto qytete ndodheshin në rrugë të rëndësishme tregtare që lidhnin Mesdheun, Lindjen e Mesme dhe Evropën Qendrore.



Bezisteni

Bashkëjetesa me të kaluarën

Imagjinoni sikur jeni një tregtar i ri që mbërrin në një qytet osman në shekullin XVI. Jeni të vendosur në një karvan-seraj dhe vizitoni çarshinë çdo ditë, ku takoni njerëz nga kombe dhe kultura të ndryshme.

Përgjigjuni:

1. Ç'do të tërhiqte më shumë vëmendjen në çarshi dhe pse?
2. Si do ta përshkruanit qytetin dhe mënyrën e tij të jetesës?
3. A do të ishte e lehtë për ju të përshtateshit në një mjedis të tillë? Shpjegoni.

Çarshia ishte gjithashtu vendi kryesor i jetës së përditshme. Ishte vendi ku lidheshin kontrata, shkëmbeheshin lajme dhe vendoseshin lidhje biznesi dhe personale. Kontakti i vazhdueshëm midis njerëzve nga komunitete të ndryshme fetare dhe etnike çonte në ndikime të ndërsjella kulturore, të cilat mund të shiheshin në gjuhë, veshje, ushqim dhe muzikë.

Karvan-sarajet, mbi të gjitha, kishte një funksion ekonomik. Ato shërbenin si vend banimi për tregtarët dhe udhëtarët dhe për ruajtjen e sigurt të mallrave. Megjithëse kontaktet vendoseshin dhe shkëmbeheshin lajme atje, roli i tyre kryesor lidhej me tregtinë.

Qytetet zakonisht ndaheshin në tri njësi themelore: çarshia si qendër tregtare, mëhalla për të jetuar dhe komplekse fetare. **Mëhallat** formoheshin rreth xhamive, medreseve, kishave ose sinagogave dhe krijonin ndjenjë komuniteti dhe sigurie. Rrugët ishin të ngushta dhe dredha-dredha, ndërsa shtëpitë shpesh kishin oborre të mbyllura, të cilat siguronin privatësi, por edhe komunikim të ngushtë të përditshëm midis banorëve.

Komunitetet fetare dhe roli i tyre në jetën e qytetit

Në qytetet osmane komunitetet fetare kishin një rol shumë më të gjerë sesa thjesht kryerja e ritualeve fetare. Ato ishin të rëndësishme për arsimin, ruajtjen e traditës, ndihmën e ndërsjellë dhe organizimin e përditshëm të jetës. Meqenëse Perandoria Osmane ishte shtet shumëfetar, myslimanët, të krishterët ortodoksë, katolikët dhe hebrenjtë jetonin në qytete. Secila prej këtyre komuniteteve kishte tempujt, shkollat, zakonet dhe rregullat e veta, ndërsa ishte qyteti ku ata takoheshin dhe vinin në kontakt më shpesh.

Komuniteti mysliman ishte më shpesh i organizuar rreth xhamisë dhe objekteve në afërsi të saj. **Xhamia** nuk ishte vetëm vend për lutje, por edhe hapësirë për mbledhje, biseda dhe informacion. Komplekse të tëra me **medrese, hamame, imarete, shatërvane dhe dyqane** u formuan rreth xhamive më të mëdha. Këto komplekse ndikuan ndjeshëm në pamjen dhe funksionimin e qytetit. Shembulli mirë është kompleksi **Gazi Husrev-beut në Sarajevë**.



▲ Xhamia e Gazi Husrev Beut

Brenda këtyre kompleksëve ndodheshin medresetë – institucione arsimore ku studiohej ligji islamik, teologjia, gramatika, logjika dhe letërsia. Ato shpesh kishin biblioteka dhe mësimdhënia zhvillohej përmes leksioneve dhe diskutimeve. Njerëzit e arsimuar – ulematë – më vonë u bënë kadi, mësues ose zyrtarë, gjë që tregon se arsimi ishte i lidhur ngushtë me qeverisjen e qytetit.

Vakëfet gjithashtu luajtën një rol të madh. Një vakëf ishte një pronë ose fond bamirësie i krijuar për mirëmbajtjen e ndërtesave fetare dhe publike. Vakëfet financonin xhami, medrese, hamame, shatërvane, ura, si dhe kuzhina publike – **imarete**. Në këto kuzhina ushqimi shpërndahej çdo ditë për të varfrit, udhëtarët dhe nxënësit, gjë që tregon qartë rolin shoqëror të institucioneve fetare.

Komunitetet e krishtera, pavarësisht se jetonin brenda shtetit islamik, arritën të ruanin tempujt, ritualet dhe një pjesë të madhe të traditës së tyre kulturore. **Kishat dhe shkollat e manastirit** luanin një rol të rëndësishëm në ruajtjen e gjuhës, shkrim-leximit dhe identitetit fetar. Në disa qytete ato ishin gjithashtu vende ku kopjoheshin libra, ruheshin dorëshkrime dhe arsimoheshin priftërinj dhe mësues të ardhshëm. Për popullsinë ortodokse, ndikimi i **Patriarkanës së Kostandinopojës, Patriarkanës së Pejës dhe Kryepeshkopatës së Ohrit** ishte veçanërisht i rëndësishëm, por kjo nuk ishte e njëjtë kudo dhe varej nga kushtet lokale.

Komunitetet **hebraike**, veçanërisht në qytetet më të mëdha, ishin gjithashtu një pjesë e rëndësishme e jetës urbane. Ato kishin sinagogat, shkollat dhe rrjetet e tyre tregtare. Pas mbërritjes së një numri të madh **Sefaradësh** nga Spanja drejt fundit të shekullit XV, disa qytete fituan karakter edhe më të theksuar multikulturor. Tregtarët, zejtarët dhe dijetarët hebrenj kontribuan ndjeshëm në zhvillimin ekonomik dhe kulturor të qyteteve.

Prandaj, kur flasim për bashkësitë fetare në qytetin osman, nuk duhet të mendojmë vetëm për lutjen dhe tempujt. Ato ishin të lidhura me arsimin, bamirësinë, ndihmën sociale, shkrim-leximin dhe organizimin e përditshëm të njerëzve. Jeta në qytet u zhvillua pikërisht nëpërmjet kësaj lidhjeje të vazhdueshme midis besimit, shoqërisë dhe nevojave praktike të popullsisë.

Jeta e përditshme, esnafët dhe kultura

Jeta e përditshme në qytetet osmane ishte e lidhur ngushtë me ekonominë, fenë dhe marrëdhëniet shoqërore. Në qendër të saj ishte çarshia, ku tregtarët, zejtarët dhe blerësit nga bashkësi të ndryshme fetare dhe etnike takoheshin çdo ditë. Atje nuk zhvillohej vetëm tregtia, por edhe shkëmbimi i informacionit, kontratave dhe lajmeve nga pjesë të tjera të perandorisë.

Tregjet shisnin produkte të tilla si drithëra, lesh, lëkurë, tekstile dhe objekte metalike, por edhe mallra të importuara – erëza, mëndafsh dhe ngjyra nga India, Persia dhe Lindja e Mesme. Kjo tregon se qytetet ballkanike ishin pjesë e rrjeteve më të gjera tregtare që lidhnin rajonet e ndryshme të perandorisë.

Esnafët – shoqata të zejtarëve të organizuara sipas profesionit – luanin një rol të rëndësishëm. Kovaçët, qeramistët, përpunuesit e lëkurës, shaluesit, endësit dhe argjendarët punonin brenda esnafeve të tyre, të cilat rregullonin orarin e punës, cilësinë e produktit dhe çmimet. Esnafët gjithashtu kujdeseshin për trajnimin e zejtarëve të rinj përmes sistemit të nxënësve, punëtorëve të rrugës dhe mjeshtrave. Në këtë mënyrë, njohuritë dhe aftësitë kaloheshin nga brezi në brez dhe zanatet ruheshin në një nivel të lartë.

Përveç rolit ekonomik, esnafët kishin edhe një rol shoqëror dhe fetar. Ato organizonin festime të përbashkëta, merrnin pjesë në festat fetare dhe ndihmonin anëtarët e tyre në rast sëmundjeje ose varfërie. Në qytete si Pllovdivi, Sarajeva, Shkodra ose Edirneja, ato ishin një

A e dini se...

A e dinit se në qytetet osmane, imaretet ishin vende ku ushqimi falas shpërndahej çdo ditë për të varfrit, udhëtarët dhe nxënësit?

Ato funksiononin falë vakëfeve dhe përfaqësonin një pjesë të rëndësishme të kujdesit social në qytete.



▲ Gratë sefardike



▲ Instrumenti muzikor – ud

pjesë e rëndësishme e komunitetit të qytetit dhe kontribuonin në stabilitetin e jetës urbane.

Mehanet dhe **kafenetë** ishin vende ku njerëzit mblidheshin. Atje diskutonin për tregtinë, politikën dhe ngjarjet e përditshme. Njerëz nga klasa të ndryshme shoqërore takoheshin në këto hapësira – tregtarë, zejtarë, udhëtarë dhe zyrtarë. Ata luanin një rol të rëndësishëm në përhapjen e informacionit.

Muzika luante një rol të rëndësishëm në jetën kulturore. Ajo përfaqësonte një përzierje të ndikimeve orientale dhe **folklorit** vendas. **Muzika orientale** u bë shumë popullore në Ballkan. Instrumente të tilla si **udi, neji** dhe **tamburaja** përdoreshin, ndërsa muzika interpretohej në dasma, festa dhe ceremoni të tjera. Përveç kësaj, këngët dhe vallet popullore vazhduan të çmoheshin dhe të transmetoheshin, gjë që mundësoi ruajtjen e traditave lokale pavarësisht ndikimeve të forta kulturore.

Jeta në qytet nuk ishte e njëjtë për të gjithë. Tregtarët dhe zyrtarët e pasur jetonin në kushte më të mira dhe kishin ndikim më të madh, ndërsa zejtarët dhe shtresat më të varfra të popullsisë vareshin nga tregu dhe puna e tyre. Megjithatë, çarshia dhe hapësirat publike mundësonin kontakt të vazhdueshëm midis njerëzve të ndryshëm, gjë që kontribuoi në krijimin e një mjedisi urban dinamik dhe të lidhur.

Ushqimi, veshja dhe zakonet kulturore

Të ushqyerit në qytetet osmane në Ballkan ishte i larmishëm dhe varej nga kushtet lokale dhe marrëdhëniet tregtare. Drithërat, perimet, mishi dhe produktet e qumështit përdoreshin në të ushqyerin e përditshëm, ndërsa orizi zinte një vend të rëndësishëm, veçanërisht në zonat urbane. Nën ndikimin e **kuzhinës orientale**, përhapeshin pjata të tilla si **bakllava, llokum dhe hallva, si dhe gjellë të ndryshme dhe gatime të pjekura në furrë.**



▲ Kafeneja osmane

Tregjet dhe çarshitë ishin vendet kryesore për furnizimin me ushqim. Atje shiteshin produkte lokale, por edhe mallra të importuara si erëza, kafe dhe mëndafsh. **Kafeja**, e cila u shfaq në shekullin XVI, gradualisht u bë pjesë e jetës së përditshme dhe kulturës së shoqërimit.

Veshja tregonte qartë dallimet sociale dhe kulturore. Njerëzit visheshin sipas statusit, profesionit dhe përkatësisë fetare. Myslimanët shpesh vishnin rroba të gjata dhe çallma, ndërsa të krishterët dhe hebrenjtë ruanin më shumë elementë vendas. Në qytete gradualisht ndodhi një përzierje stilesh, veçanërisht midis klasave më të pasura, kështu që veshja u bë edhe një tregues i statusit shoqëror.

Gratë dhe roli i tyre në shoqëri

Pozicioni i grave në shoqërinë osmane ishte i kufizuar në jetën publike, por ato luanin një rol të rëndësishëm në familje dhe përmes

aktiviteteve bamirëse. Gratë nga klasat e larta përmes vakëfeve financuan ndërtimin e xhamive, shkollave, shatërvanëve dhe kuzhinave publike, duke ndikuar kështu indirekt në zhvillimin e qyteteve. Në Kostandinopojë nënat e sulltanit (**valide sulltan**) ndonjëherë kishin ndikim politik, por kjo ishte e kufizuar në qarqet më të larta.



▲ Gratë bullgare gjatë sundimit osman



▲ Zyrtari osman

Struktura sociale

Shoqëria në qytetet osmane ishte e ndarë sipas përkatësisë fetare dhe statusit shoqëror. Myslimanët dominonin administratën dhe shërbimin ushtarak, por suksesi ekonomik nuk varej vetëm nga feja.

Tregtarët, zejtarët dhe zyrtarët formonin shtresa të ndryshme, por ata ishin të ndërlidhur. Zejtarët vareshin nga tregu, ndërsa tregtarët nga prodhimi dhe marrëdhëniet tregtare, të cilat krijonin një lidhje të përhershme ekonomike në qytet.

Ndryshimet në shekullin XIX dhe Tanzimati

Në shekullin XIX filluan **reformat e Tanzimatit (1839–1876)**, me qëllim modernizimin e shtetit dhe arritjen e barazisë më të madhe midis nënshtetasve të tij.

Shkolla të reja, ndërtesa administrative dhe rrugë më të gjera u shfaqën në qytete, ndërsa në disa vende, bulevarde duke ndjekur modelin evropian. Elementet osmane dhe evropiane filluan të kombinoheshin në arkitekturë. Megjithatë, çarshia, xhamitë, medresetë dhe hamami mbetën pjesë e rëndësishme e jetës së përditshme.

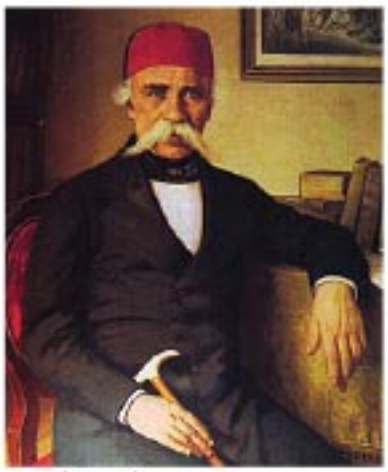
Shumë ndërtesa nga periudha osmane sot janë pjesë e trashëgimisë kulturore të qyteteve të Ballkanit. Xhamitë, karvan-serajet, hamami, medresetë dhe kishat dëshmojnë për një periudhë të gjatë historike dhe karakterin multikulturor të qyteteve.

Kjo trashëgimi nuk është e dukshme vetëm në arkitekturë, por edhe në ushqim, muzikë, veshje dhe zakone, të cilat vazhduan të jetonin pas rënies së perandorisë. Në qytete të tilla si Sarajeva, Pllovdivi, Berati, Edirneja, Nishi dhe Beogradi, ato j sot anë ende një pjesë e dallueshme e identitetit kulturor.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Si ishte e organizuar struktura urbane e qyteteve osmane dhe cili ishte roli i çarshisë?
2. Shpjegoni rolin e bashkësive fetare në arsimin dhe jetën e përditshme të popullsisë urbane.
3. Ç'ishin esnafët dhe si ndikonin ata në jetën ekonomike dhe shoqërore të qyteteve?
4. Si e demonstroi jeta e përditshme në qytete bashkëjetesën midis komuniteteve të ndryshme fetare dhe etnike?

8. Romantizmi dhe programet kulturore kombëtare



▲ Vuk Karaxhiq

Shekulli i nëntëmbëdhjetë përfaqëson pikë kthese të rëndësishme në historinë e Evropës Juglindore. Gjatë asaj periudhe perandoritë e mëdha – osmane, habsburge (austriake) dhe ruse – konkurruan për ndikim dhe kontroll mbi Ballkanin. Në kushte të tilla, një vetëdije e re u shfaq gradualisht midis popujve që jetonin nën sundimin e huaj.

Kjo vetëdije nuk synonte vetëm çlirimin politik, por edhe zgjimin kulturor dhe shpirtëror. Njerëzit filluan gjithnjë e më shumë të mendonin për origjinën, gjuhën, traditat dhe historinë e tyre. Në një mjedis të tillë, u zhvillua romantizmi – lëvizje intelektuale evropiane që fitoi një rëndësi të fortë kombëtare në Ballkan. Kultura gjatë kësaj periudhe nuk ishte vetëm pjesë e jetës së përditshme, por u bë edhe mjet përmes të cilit u ndërtua identiteti kombëtar. Gjuha, këngët popullore, historia dhe zakonet fituan një kuptim të ri dhe u bënë baza për krijimin e shteteve të ardhshme.

Romantizmi si ideologji e zgjimit kombëtar

Romantizmi u shfaq në **Evropën Perëndimore lah fundi i shekullit XVIII** si reagim kundër racionalizmit të iluminizmit. Derisa iluminizmi theksonte arsyen dhe vlerat universale, romantikët theksonin rolin e emocioneve, traditës dhe veçantinë e secilit popull. Këto ide u pranuan shpejt nga intelektualët ballkanas.

Për popujt nën sundimin osman, romantizmi nuk ishte vetëm prirje letrare, por edhe mënyrë të menduari me një drejtim të qartë politik. Ideja se secili popull kishte „shpirtin" e vet, i cili shprehej përmes gjuhës, zakoneve dhe folklorit, u përhap. Kjo forcoi më tej aspiratat për autonomi dhe pavarësi. Kjo qasje quhet nacionalizëm etnolinguistik. Sipas saj, kufijtë e kombit duhet të përkojnë me kufijtë e gjuhës dhe kulturës. Kështu, disa romantikë serbë i konsideronin të gjithë folësit shtokavianë si serbë, ndërsa intelektualët grekë kërkonin të tregonin vazhdimësi me helenët e lashtë. Romantizmi pati ndikim të caktuar në popullsinë më të gjerë, sepse u drejtohej ndjenjave. Përmes historive të heronjve, viktimave dhe të kaluarës së lavdishme, ai u bë përgatitje e rëndësishme për lëvizjet dhe kryengritjet e ardhshme kombëtare.

Bashkëjetesa me të kaluarën

Imagjinoni sikur jeni një intelektual i ri në shekullin XIX.

A do të përpiqeshit ta „zgjonit" popullin tuaj përmes librave, këngëve ose arsimit?

Pse?

Gjuha dhe letërsia – themel i kombit

Një nga hapat më të rëndësishëm në zhvillimin e programeve kombëtare ishte standardizimi i gjuhës. Pa një gjuhë të përbashkët, nuk mund të krijohej arsimi, letërsia apo administrata e unifikuar. Prandaj, gjuha u bë instrument kyç në formimin e kombit.

Shembulli më i njohur i reformës gjuhësore shoqërohet me **Vuk Stefanoviq Karaxhiqin**. Slogani i tij **„Shkruaj siç flet"** shënoi një pikë kthese në politikën gjuhësore. Ai hodhi poshtë gjuhët sllave kishtare dhe sllavo-serbe dhe vendosi gjuhën amtare si bazë të gjuhës letrare. Me „Fjalorin serb" dhe përkthimin e Dhiatës së Re, Karaxhiq hodhi themelet e gjuhës moderne serbe. Gjuha gradualisht u bë kriteri kryesor për përkatësinë kombëtare. Pastaj u krye **kodifikimi gjuhësor** i gjuhës moderne serbe. Kodifikimi i gjuhës është një proces në të cilin një gjuhë merr rregulla të qarta – si të shkruajë, si të lexojë dhe si ta përdorë atë. Në këtë mënyrë, të gjithë njerëzit mund ta kuptojnë dhe përdorin të njëjtën gjuhë standarde. Në tokat kroate, **Ludevit Gaj** udhëhoqi **Lëvizjen ilire**. Një nga qëllimet e kësaj lëvizjeje ishte krijimi i një gjuhe letrare të përbashkët sllave të Jugut bazuar në dialektin Shtokavian. Në shekullin XIX kjo ide kontribuoi në forcimin e pozicionit kulturor të kroatëve brenda Monarkisë së Habsburgëve. Gaj prezantoi gjithashtu alfabetin latin – Gaevica.



▲ Ludevit Gaj

Të bullgarët standardizimi i gjuhës ishte i lidhur ngushtë me luftën kundër ndikimit të kishës greke. Rilindësit, si Neofit Rilski dhe Petar Beron, mbështetën futjen e gjuhës bullgare në shkolla dhe në adhurim. „Abetarja" e Beronit konsiderohet si teksti i parë modern bullgar. Pastaj filloi periudha e **Rilindjes** Bullgare. Në Greqi pati një mosmarrëveshje të gjatë midis **„dimotiki"** (**gjuha vendase**) dhe **„katarevusa"** (**gjuhë arkaike dhe e pastruar**). Shkrimtarë si **Janis Psiharis** shkruan në gjuhën vendase në mënyrë që të kuptoheshin nga një audiencë më e gjerë, ndërsa një pjesë e elitës këmbënguli në format arkaike të lidhura me traditën e lashtë.



▲ Neofit Rilski

Folklori dhe kënga popullore – shpirt i popullit

Romantikët besonin se pikërisht në këngët dhe traditat popullore ruheshin format më të pastra të shpirtit popullor, pa ndikim të fortë të huaj. Prandaj, mbledhja e krijimeve popullore u bë një detyrë e rëndësishme për intelektualët.

Vuk Karaxhiq, përveç reformës gjuhësore, mblodhi edhe një numër të madh këngësh popullore. Puna e tij tërhoqi vëmendjen përtej Ballkanit – intelektualët evropianë si **Jakob Grim dhe Gete** treguan interes për folklorin serb. Këngët për Betejën e Kosovës nuk ishin vetëm pjesë e traditës, por edhe mënyrë për të ruajtur kujtimin e shtetit mesjetar dhe idealet e heroizmit dhe sakrificës. Te bullgarët mbledhja e këngëve popullore kishte qëllim të dyfishtë: ruajtjen e trashëgimisë kulturore dhe afirmimin e identitetit kombëtar. **Ivan Bogorov** ishte ndër të parët që në mënyrë sistematike punoi për këtë, duke botuar në vitin 1842 përmbledhjen „Këngët dhe fjalët e urta popullore bullgare". Me këtë vepër folklori bullgar u bë i njohur jashtë Perandorisë Osmane.



▲ Ivan Bogorov

Më vonë, **Petko Raçov Sllavejkov** i zgjeroi këto përpjekje. Ai jo vetëm që mblodhi poezi, por i përdori ato edhe si frymëzim për veprat e tij. Poema e tij „Burimi i këmbëbardhës" tregon se si folklori mund



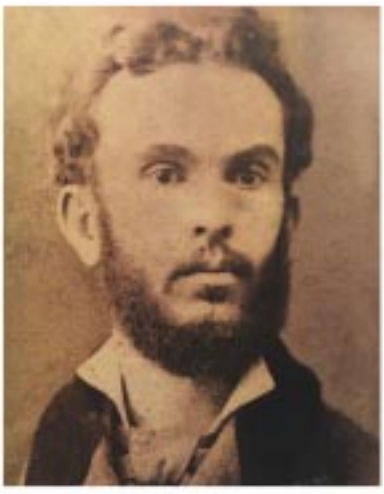
▲ Spiridon Zambelios

të bëhet pjesë e letërsisë moderne. Kështu, heronjtë popullorë fituan kuptim të ri dhe u bënë simbole të luftës për liri dhe dinjitet. Në Greqi mbështetësit evropianë të kauzës greke, të njohur si filohelenë, luajtën gjithashtu një rol të rëndësishëm. Në vitin 1824 francezi Klaud Foriel botoi një përmbledhje me poezi moderne greke gjatë luftës për pavarësi. Përmes këtyre këngëve, grekët u paraqitën si trashëgimtarë të traditës së lashtë, gjë që forcoi më tej mbështetjen nga Evropa Perëndimore. Por edhe në shtetin e ri, u shfaqën intelektualë që merreshin me folklorin dhe traditën popullore. Njëri prej tyre ishte **Spiridon Zambelios**, i cili luajti një rol kyç në mbledhjen e këngëve dhe traditave popullore. Më vonë u shfaq **Nikollaos Politis**, i cili konsiderohet themeluesi i studimeve mbi folklorin grek.

Në Rumani, Vasile Aleksandri mblodhi këngë popullore për të demonstruar vazhdimësinë historike të popullit rumun. Te shqiptarët Sami Frashëri dhe Dora D'Istria përdorën folklorin për të rxjerrë në pah identitetin e veçantë të shqiptarëve. Përmes gjuhës, zakoneve dhe artit popullor, ata kërkuan të tregonin se shqiptarët kishin rrënjë të thella në Ballkan. Sami Frashëri në veprën e tij "Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhet", e cila konsiderohet si program politik i Rilindjes Shqiptare, theksoi rëndësinë e gjuhës shqipe. Sipas tij, gjuha ishte simboli kryesor që i dallonte shqiptarët nga popujt e tjerë fqinjë dhe osmanët. Për shkak të dallimeve fetare midis shqiptarëve, gjuha shqipe u bë simbol i unitetit kombëtar. Prandaj, folklori nuk ishte vetëm pjesë e traditës, por edhe mjet përmes të cilit ndërtohej një ndjenjë përkatësie. Ai shërbeu si provë se kombi ekzistonte, edhe kur ende nuk kishte shtetin e vet.

Miti historik dhe simbolet kombëtare

Lëvizjet kombëtare, ndërsa më vonë edhe shtetet, nuk mbështeteshin vetëm në gjuhë dhe këngë popullore, por edhe në interpretimet e së kaluarës. Meqenëse burimet historike shpesh ishin të kufizuara ose të padisponueshme, romantikët krijuan mite historike – rrëfime të idealizuara të së kaluarës që kishin për qëllim forcimin e vetëdijes kombëtare dhe frymëzimin e veprimit kolektiv. Sot historianët sugjerojnë se këto mite nuk janë të sakta fjalë për fjalë, por ato patën një ndikim të fortë në krijimin e kombeve.



▲ Sami Frashëri

Një nga shembujt më të njohur është **miti i Kosovës**. Beteja e Fushë-Kosovës (1389) me kalimin e kohës u paraqit jo vetëm si disfatë ushtarake, por edhe si fitore morale. Princi Llazar u përshkrua si sundimtar që zgjodhi „mbretërinë e qiellit" mbi atë tokësore. Ky motiv u bë pjesë e rëndësishme e kulturës dhe identitetit serb, ndërsa përmes veprës „Kurora e malit" nga **Petar II Petroviq Njegosh**, ai mori edhe formë të fortë letrare.

Programi kombëtar grek bazohej në idenë e vazhdimësisë historike nga Greqia e lashtë, përmes Bizantit, deri te shteti modern. Intelektualët dhe shkencëtarët grekë e zhvilluan këtë ide, duke theksuar se grekët modernë janë trashëgimtarë të qytetërimit të lashtë. Miti se grekët modernë janë trashëgimtarë të qytetërimit të lashtë filloi të krijohej në vend. Për bullgarët, një simbol i fortë i zgjimit kombëtar ishte Kryengritja e Prillit e vitit 1876. Edhe pse u shtyp, dhuna kundër popullsisë civile shkaktoi një reagim të fortë në Evropë. Në romanin „Nën zgjedhë", **Ivan Vazov** e paraqiti këtë ngjarje si luftë për liri dhe dinjitet, ndërsa figura të tilla si Vasil Levski dhe Hristo Botev u bënë simbole të sakrificës dhe idealit të pavarësisë. Më vonë, në shkencën dhe arsimin bullgar, interesi kryesor do të ishte historia mesjetare bullgare. Ndër shqiptarët u zhvillua ideja e origjinës ilire. Sipas saj, shqiptarët janë pasardhës të ilirëve – një popull i lashtë që jetonte në Ballkan. Kjo ide shërbeu për të nxjerrë në pah praninë e tyre të gjatë në rajon dhe për të justifikuar aspiratën për shtetin e tyre.

Roli i historiografisë në krijimin e kombit

Në shekullin XIX historiografia nuk ishte shkencë plotësisht objektive siç e kuptojmë sot. Përkundrazi, ajo shpesh shërbeu si një mjet për forcimin e vetëdijes kombëtare. Historianët luajtën një rol të rëndësishëm – përmes studimit dhe interpretimit të së kaluarës, ata kërkuan të „zgjonin" popullin dhe të stimulonin një ndjenjë përkatësie. Sot kjo qasje konsiderohet të ketë qenë pjesërisht e anshme, por pati rëndësi të madhe në procesin e ndërtimit të kombit.

Historianët grekë, veçanërisht **Konstantinos Paparigoupoulos**, kontribuan në krijimin e një tabloje të re të historisë kombëtare. Ai e përfshiu periudhën bizantine si pjesë të rëndësishme të së kaluarës greke, megjithëse më parë ishte lënë pas dore shpesh. Kështu, u krijua një lidhje midis traditës së lashtë, trashëgimisë bizantine dhe kombit modern grek, me ortodoksinë që fitoi një vend të rëndësishëm në identitetin kombëtar. Historianët serbë, si **Jovan Raiq** dhe **Stojan Novakoviq**, kërkuan të tregonin vazhdimësinë historike midis shtetit mesjetar serb dhe principatës moderne. Ata studiuan dokumente, manastire dhe tradita të vjetra për të treguar se shtetësia serbe kishte rrënjë të thella historike.

Rilindësit bullgarë shkruan vepra historike për t'u kujtuar bullgarëve të kaluarën e tyre mesjetare. Ata i kushtuan vëmendje të veçantë periudhave të Asenovëve dhe Shishmanovëve, me qëllim që të kapërcenin ndjenjën e nënshtrimit dhe të theksonin ekzistencën e një tradite të fortë shtetërore. **Marin Drinov** luajti një rol të rëndësishëm në këto procese.

A e dini se...

Intelektualët evropianë në shekullin XIX ishin aq të interesuar për folklorin ballkanik saqë disa këngë popullore u përkthyen dhe u lexuan në të gjithë Evropën.



▲ Konstantinos Paprigoupoulos



▲ Jovan Raiq

Me kalimin e kohës interpretime të tilla u bënë pjesë e arsimit. Në shkolla u formua një „kanun" i caktuar historik, përmes të cilit rinxënësit mësonin se populli i tyre kishte një të kaluar të lavdishme, por edhe të drejtën për shtetin e tyre. Kështu, historiografia luajti një rol të rëndësishëm në krijimin e vetëdijes kombëtare. Programet kulturore të popujve të Ballkanit në shekullin XIX lanë një ndikim të qëndrueshëm që ndihet edhe sot. Romantizmi luajti një rol kyç në krijimin e kombeve moderne, përmes gjuhës, folklorit dhe mënyrës se si interpretohej e kaluara. Megjithatë, ky proces pati edhe pasojat e tij. Konkurrenca midis ideve kombëtare shpesh çoi në konflikte, veçanërisht kur popuj të ndryshëm pretendonin të njëjtën hapësirë bazuar në interpretime të ndryshme historike.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Çfarë roli luajti folklori në zhvillimin e vetëdijes kombëtare?
2. Pse lëvizjet kombëtare përdorën mitet historike?
3. Cili ishte roli i historianëve në shekullin XIX?
4. Pse gjuha dhe këngët popullore u bënë simbole të rëndësishme të identitetit kombëtar?

9. Institucionet e hershme shkencore, letrare dhe artistike në shtetet e reja

Në shekullin XIX kur popujt e Ballkanit filluan të çliroheshin nga Perandoria Osmane dhe të krijonin shtetet e tyre të pavarura, udhëheqësit dhe intelektualët e tyre e kuptuan shpejt se kjo nuk ishte e mjaftueshme. Që një komb të mbijetonte dhe të njihej në Evropë, ishte e nevojshme të ndërtonte themelin e tij kulturor dhe arsimor.

Shtetet e reja të Ballkanit u gjendën në një situatë komplekse: ata kishin fituar pavarësi politike, por nuk kishin mjaftueshëm shkolla, libra në gjuhën e tyre ose institucione në të cilat të ruanin dhe zhvillonin historinë dhe kulturën kombëtare. Pa institucione të tilla, shteti do të kishte mbetur lehtësisht i varur nga modelet dhe njohuritë e huaja. Prandaj, shekulli XIX në Ballkan nuk ishte vetëm shekull luftërash dhe kryengritjesh, por edhe një periudhë krijimi intensiv të institucioneve kulturore dhe shkencore. Universitetet, bibliotekat dhe teatrot gradualisht u bënë qendra të rëndësishme të arsimit, kulturës dhe jetës publike.

▼ Universiteti i Athinës



Këto institucione nuk shërbenin vetëm për arsim ose argëtim. Ato i mundësuan njerëzve të kuptonin më mirë historinë, gjuhën dhe kulturën e tyre, ndërsa kështu kontribuan në formimin e një identiteti kombëtar. Historianët e quajnë këtë proces ndërtim kombi. Elitat ballkanike ndoqën nga afër shembujt e Evropës Perëndimore, ku akademitë, muzetë dhe bibliotekat ishin simbole të fuqisë kulturore dhe shkencore. Prandaj, shtetet e reja ballkanike kërkuan të krijonin institucione të ngjashme, të përshtatura sipas kushteve dhe nevojave të tyre.

Arsimi dhe fjala: universiteti, shtypshkronja dhe biblioteka

Themeli më i rëndësishëm i çdo shteti modern është arsimi. Pa njerëz të arsimuar nuk ka administratë, mjekë, mësues apo gjyqtarë. Në shekullin XIX arsimi kishte edhe një rol të rëndësishëm politik – përmes tij, u tregua se një popull ishte i aftë të vetëqeverisej dhe të krijonte një shtet modern.

A e dini se...

Në shekullin XIX shumë studentë nga Ballkani studiuan jashtë vendit (veçanërisht në Vjenë dhe Paris) dhe, me t'u kthyer në atdhe, u bënë mësues, profesorë dhe politikanë. Ata luajtën një rol kyç në krijimin e institucioneve të reja arsimore dhe shkencore në vendet e tyre.

Në shekullin XIX institucioni më prestigjioz arsimor ishte universiteti. Nuk ishte vetëm vend për të mësuar, por edhe simboli shtetit sovranitet dhe progres. Universitetet edukuan politikanë, diplomatë, gjyqtarë dhe intelektualë të ardhshëm që më vonë do të drejtonin shtetin. Në Ballkan Greqia ishte vendi i parë ku u themelua një institucion i arsimit të lartë. Në vitin **1837** u themelua **Universiteti i Athinës. Fakultetet e teologjisë, drejtësisë, mjekësisë dhe filozofisë** u themeluan në Universitetin e Athinës. Ai tërhoqi studentë nga pjesë të ndryshme të Ballkanit. Universiteti i Athinës u bë qendër e rëndësishme intelektuale që lidhi shtetin modern grek me trashëgiminë e tij të lashtë.

Në Serbi zhvillimi ishte gradual. Në vitin 1808, edukatori Dositej Obradoviq themeloi **„Shkollën e Madhe"** në Beograd. Ishte kolegj dhe pararendës i universitetit, por jo një universitet në kuptimin modern. Në vitin **1905** ky institucion u bë zyrtarisht **universitet**. Megjithatë, Shkolla e Madhe luajti një rol kyç në edukimin e brezit të parë të intelektualëve serbë.

Në Bullgari, pas çlirimit nga sundimi osman në vitin 1878, **Universiteti i Sofjes** u themelua në vitin 1888. Me krijimin e këtyre institucioneve, të rinjtë nuk kishin më nevojë të studionin në Vjenë, Paris ose Shën Petersburg, por mund të edukoheshin në vendet e tyre dhe në gjuhën e tyre.

Para ardhjes së shtypshkronjave moderne, librat shkruheshin me dorë dhe ishin të rrallë dhe të shtrenjtë. Në shekullin XIX shtypshkronja mundësoi shtypjen më të shpejtë dhe më të lirë të librave, teksteve shkollore dhe gazetave, gjë që kontribuoi ndjeshëm në përhapjen e shkrim-leximit.

Në shumë pjesë të Ballkanit shtypshkronjat u kufizuan nga autoritetet osmane. Prandaj, një numër i madh librash të popujve të Ballkanit u shtypën në qytete si Vjena, Budapesti dhe Venediku, ndërsa më pas u importuan në vendet e tyre, shpesh fshehurazi. **Shtypshkronjat greke** kishin qenë aktive që nga mesi i shekullit XVIII, së pari në **Venedik** dhe **Vjenë**. Gjatë Revolucionit Grek (1821–1827), në territoret e çliruara u krijuan edhe disa shtypshkronja, të cilat u zhvendosën së bashku me selinë e qeverisë revolucionare. Ato luajtën një rol të rëndësishëm në përhapjen e ideve kombëtare.

Shtypshkronjat kontribuan gjithashtu në standardizimin e gjuhëve. Duke shtypur gramatika, fjalorë dhe tekste shkollore, u krijuan rregulla të përbashkëta gjuhësore. Gazetat dhe librat mundësuan që idetë kombëtare të arrinin popullsinë më të gjerë dhe të bëheshin pjesë e jetës së përditshme. Pas shtypjes, librat duhej të ruheshin diku dhe të bëheshin të arritshëm për lexuesit. Kjo është arsyeja pse bibliotekat luajtën një rol të rëndësishëm. Në shekullin XIX bibliotekat kombëtare gradualisht u bënë qendra të rëndësishme të arsimit dhe kulturës.



▲ Universiteti i Sofjes

Greqia themeloi **Bibliotekën Kombëtare** në vitin 1829 në ishullin e **Eginës**, me iniciativën e **Joanis Kapodistrias**. Më vonë u zhvendos në Athinë, ku një ndërtesë e re u hap në vitin 1903. Në Serbi **Biblioteka Kombëtare** u themelua në vitin **1832**. Këto institucione kishin një detyrë të rëndësishme: të ruanin dorëshkrimet dhe librat e vjetër, por edhe të ofronin literaturë moderne për nxënësit dhe studentët.



▲ Biblioteka Kombëtare në Beograd

Shumë biblioteka u krijuan me ndihmën e donacioneve nga tregtarë dhe bamirës të pasur. Në këtë mënyrë ato u bënë qendra të rëndësishme për përhapjen e njohurive dhe për njohjen me ide të reja evropiane.

Shkenca dhe dituria: shoqëritë dhe akademitë shkencore

Pas themelimit të institucioneve themelore arsimore, hapi tjetër ishte zhvillimi i shkencës. Shtetet e Ballkanit kërkuan të studionin sistematikisht historinë, folklorin dhe gjuhën e tyre. Për këtë qëllim u themeluan institucione shkencore, të pajisura me njerëzit më të arsimuar në shoqëri.

Shoqëria shkencore ishte bashkësi e organizuar studiuesish dhe intelektualësh. Detyra e saj ishte të hulumtonte gjuhën, historinë dhe kulturën e popullit dhe të prodhonte vepra shkencore.



▲ Ndërtesa e Shoqërisë Shkencore Serbe

Në Greqi, **Shoqëria Arkeologjike e Athinës** u themelua në vitin **1837**, të njëjtin vit që u themelua Universiteti i Athinës. Së bashku, këto institucione kontribuan që Athina të bëhej një qendër e rëndësishme për studimin e kulturës së lashtë dhe moderne greke. Në Serbi **Shoqëria Shkencore Serbe** u themelua në vitin **1841**. Anëtarët e saj mblodhën këngë popullore, studiuan historinë kombëtare dhe punuan për të krijuar terminologji shkencore në gjuhën serbe. **Shoqëria Letrare Bullgare** u themelua në vitin **1869** në **Braila** (Rumani), pasi tokat bullgare ishin ende nën sundimin osman. Më vonë, kjo shoqëri u rrit në **Akademinë Bullgare të Shkencave**. Shoqëritë e tilla luajtën një rol kyç në zhvillimin e shkencës dhe kulturës kombëtare. Ato kontribuan në një studim më të thellë të së kaluarës dhe në standardizimin e gjuhëve. Akademia ishte institucioni më i lartë shkencor në një vend. Ajo u formua kur jeta shkencore ishte mjaftueshëm e zhvilluar dhe kishte detyrën e koordinimit të kërkimit shkencor dhe përfaqësimit të shkencës në nivel ndërkombëtar.

Në Greqi **Akademia e Athinës** u themelua në vitin **1926**, megjithëse ideja për një institucion të tillë ekzistonte që në shekullin XIX. Ndërtesa e saj neoklasike, e projektuar nga arkitekti Teofil Hansen, u ndërtua në shekullin XIX dhe ishte një simbol i aspiratave shkencore të shoqërisë greke. Në Serbi dhe Bullgari shoqëritë shkencore u zhvilluan gradualisht

Bashkëjetesa me të kaluarën

Imagjinoni sikur jeni nxënës në shekullin XIX dhe hyni në një bibliotekë kombëtare për herë të parë.

Ç'do të kërkonit të lexonit dhe pse?



▲ Teatri Kombëtar në Beograd

dhe në fillim të shekullit XX ato u rritën në akademi shkencash. Kjo krijoi institucione që organizuan punën shkencore dhe inkurajuan në mënyrë aktive zhvillimin e shkencës.

Arti dhe memoria kombëtare: teatri, muzeu dhe galeria

Nëse shkenca kontribuoi në zhvillimin e njohurive, arti luajti një rol kyç në krijimin e një **ndjenje komuniteti**. Përmes letërsisë, pikturës dhe teatrit, njerëzit u njohën me historinë, kulturën dhe traditat e tyre.

Në shekullin XIX teatri nuk ishte vetëm vend për argëtim. Ai shpesh konsiderohej si një „shkollë për popullin". Meqenëse një pjesë e madhe e popullsisë nuk dinte të lexonte, shfaqjet ishin mënyrë për të përcjellë histori historike, legjenda popullore dhe vlera morale. Trupat teatrale shpesh udhëtonin në qytete të ndryshme dhe kështu përhapnin jetën kulturore. Në Greqi **Teatri Mbretëror (më vonë Teatri Kombëtar)** u themelua në vitin **1880**, ndërsa ndërtesa e tij në Athinë u hap në vitin 1901. U projektua nga arkitekti Ernst Ciler dhe u bë një qendër e rëndësishme për dhënien e shfaqjeve antike dhe veprave moderne greke.

Në Serbi **Teatri Kombëtar** në **Beograd** u themelua në vitin **1868**. Teatri kontribuoi në zhvillimin e gjuhës letrare dhe popullarizimin e historisë kombëtare. Në Bullgari shfaqjet teatrale shpesh shoqëroheshin me punën e sallave të leximit, të cilat ishin qendra të rëndësishme të jetës kulturore.



▲ Teatri i Athinës

Muzetë luajtën një rol të rëndësishëm në mbledhjen dhe ruajtjen e objekteve historike. Ata ruanin gjetje arkeologjike, armë, veshje, dokumente dhe objekte të tjera nga e kaluara. Në këtë mënyrë, muzetë u mundësuan njerëzve të kuptonin më mirë historinë e vendit të tyre.

Greqia dha një shembull me **Muzeun Arkeologjik Kombëtar** në Athinë, të ndërtuar midis viteve **1866** dhe **1889**, i cili mblodhi objekte të shumta të lashta të gjetura gjatë gërmimeve arkeologjike.

Në Serbi **Muzeu Kombëtar** u themelua në vitin **1844** dhe ishte një nga institucionet e para të këtij lloji në Ballkan. Detyra e tij ishte të mblidhte objekte arkeologjike dhe etnografike që lidheshin me historinë dhe kulturën e rajonit.



▲ Muzeu Kombëtar në Beograd

Në Bullgari koleksionet e para muzeale u formuan brenda kuadrit të dhomave të leximit, gjë që tregon se arsimi dhe ruajtja e trashëgimisë kulturore ishin të lidhura ngushtë.

Përveç muzeve, galeritë kombëtare u shfaqën gradualisht në shtetet ballkanike, të cilat strehonin vepra nga artistë bashkëkohorë. Pikturat e sundimtarëve, ngjarjet historike dhe peizazhet kontribuan në krijimin e përfaqësimit vizual të historisë dhe kulturës kombëtare.

Para krijimit të galerive të tilla shoqëritë artistike luajtën një rol të rëndësishëm. Ato mbështetën piktorë dhe skulptorë të rinj, organizuan ekspozita dhe shpesh ofruan bursa për studime në qendra evropiane si Mynihu ose Parisi. Më vonë veprat e këtyre artistëve u bënë pjesë e galerive kombëtare dhe kontribuan në zhvillimin e artit kombëtar.



▲ Muzeu Arkeologjik në Sofje

Krijimi i këtyre institucioneve nuk ishte i lehtë. Shtetet e Ballkanit në shekullin XIX ishin të varfra dhe buxhetet shtetërore drejtoheshin kryesisht drejt ushtrisë dhe administratës. Prandaj, shumë institucione kulturore vareshin nga donacionet private. Tregtarët dhe bamirësit e pasur financuan shkolla, biblioteka dhe shtypshkronja, të cilat kontribuan ndjeshëm në themelimin dhe zhvillimin e tyre. Greqia kishte një farë avantazhi, sepse fitoi pavarësinë herët dhe mori mbështetje nga filohelenët dhe nga diaspora e saj. Paqëndrueshmëria politike pengoi më tej zhvillimin. Ndryshimet e shpeshta të pushtetit ndikuan në punën e institucioneve, por pavarësisht kësaj ato vazhduan të zhvilloheshin dhe u bënë pjesë e rëndësishme e jetës shoqërore.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat ishin llojet kryesore të institucioneve kulturore dhe shkencore të cilat u zhvilluan në Ballkan në shekullin XIX?
2. Pse arti (teatri, muzetë, galeritë) ishte i rëndësishëm në formimin e identitetit kombëtar?
3. Pse arsimi luajti rol të rëndësishëm politik në krijimin e shteteve moderne?
4. Si kontribuan institucionet kulturore në zhvillimin e jetës publike në shtetet e reja ballkanike?



HISTORIA TEMA 4

BALLKANI NË KOHËN MË TË RE

- 1. Lufta e Parë Botërore në Ballkan
- 2. Sistemet politike midis dy luftërave botërore në Ballkan
- 3. Lufta e Dytë Botërore në Ballkan
- 4. Lufta e Ftohtë, Jugosllavia socialiste dhe tranzicionet pas vitit 1989 në Ballkan
- 5. Industrializimi, zgjerimi urban dhe strukturat e punës së organizuar
- 6. Lëvizjet e popullsisë, pakicat kombëtare dhe politika sociale (1918–2010)
- 7. Politikat e kujtesës, pajtimit dhe transformimeve postkonfliktuale
- 8. Avangarda, modernizmi dhe prodhimi kulturor midis dy luftërave në Ballkan (1918–1941)
- 9. Artet pamore, letërsia dhe filmi në periudhën socialiste
- 10. Peizazhi kulturor i Ballkanit pas vitit 1990



Nxënësi/nxënësja do të jetë në gjendje:

- të shpjegojë shkaqet, rrjedhën dhe pasojat e Luftërave ballkanike dhe Luftës së Parë Botërore në hartën politike dhe popullsinë e Ballkanit.
- të analizojë sistemet politike midis dy luftërave dhe faktorët kryesorë që çuan në Luftën e Dytë Botërore, pushtimin dhe rezistencën në Ballkan.
- të shpjegojë në detaje zhvillimin e modeleve socialiste pas vitit 1945, pozicionin e Jugosllavisë në Luftën e Ftohtë dhe drejtimet kryesore të tranzicioneve pas vitit 1989.
- të përshkruajë proceset e industrializimit dhe urbanizimit dhe t'i lidhë ato me ndryshimet në punë, organizimin sindikal dhe standardet e jetesës.
- të analizojë lëvizjet e popullsisë, çështjet e pakicave dhe politikat sociale dhe të lidhë politikën shtetërore me përvojat e përditshme të njerëzve.
- të përshkruajë ndryshimet kulturore dhe mediatike në shekullin XX dhe fillimin e shekullit XXI (artet, filmi, letërsia, politika kulturore, globalizimi) dhe t'i lidhë ato me politikën e kujtesës dhe proceset pas konfliktit.

1. Lufta e Parë Botërore në Ballkan



▲ Karikaturë e zinxhirit të miqësisë para Luftës së Parë Botërore në Evropë

Në fillim të shekullit XX Evropa nuk ishte kontinent i qëndrueshëm dhe paqësor, por hapësirë e mbushur me tensione dhe interesa kontradiktore. Fuqitë e mëdha gradualisht u grupuan në dy blloqe dhe ndoqën me kujdes hapat e rivalëve të tyre. Në një atmosferë të tillë çdo krizë mund të provokonte një konflikt më të gjerë, ndërsa Ballkani ishte një nga vendet ku këto tensione u ndjenë më fort.

Pas **Luftërave ballkanike (1912–1913)** harta politike e rajonit ndryshoi ndjeshëm. **Perandoria Osmane** u dëbua nga pjesa më e madhe e Ballkanit, ndërsa shtete të reja dhe të zgjeruara – **Serbia, Bullgaria, Greqia, Rumania** dhe **Mali i Zi** – filluan të konsolidonin pozicionet e tyre. Shteti i ri i Shqipërisë u shfaq gjithashtu në Ballkan. Por, pavarësisht kufijve të ndryshuar, shumë pyetje mbetën të hapura: një pjesë e popullsisë u gjend në shtete të reja me të cilat nuk identifikoheshin, ndërsa midis vetë shteteve kishte mosmarrëveshje të forta për territoret dhe ndikimin. Kjo është arsyeja pse Ballkani në atë kohë shpesh përshkruhej si **„fuçi baruti"** – situatë në të cilën edhe një arsye e vogël mund të shkaktonte konflikt të madh. Fuqitë e mëdha, veçanërisht Austro-Hungaria dhe Rusia, kërkuan të rrisnin ndikimin e tyre në rajon, duke mbështetur shtete dhe lëvizje të ndryshme. Kështu, konfliktet lokale morën një rëndësi më të gjerë, evropiane. Në kushte të tilla, një ngjarje ishte e mjaftueshme për të ndezur të gjithë sistemin. Ajo ndodhi në Sarajevë në vitin 1914 dhe ishte shkaku i menjëhershëm i shpërthimit të Luftës së Parë Botërore.

Atentati i Sarajevës

Më 28 qershor 1914 në **Sarajevë** ndodhi një ngjarje që do të kishte pasoja të gjera. Qyteti atëherë ishte pjesë e Monarkisë Austro-Hungareze, e cila aneksoi Bosnjën dhe Hercegovinën në vitin 1908. Kjo shkaktoi pakënaqësi te një pjesë e popullsisë lokale dhe përkeqësoi marrëdhëniet midis Austro-Hungarisë dhe Serbisë.



▲ Vrasja e Franc Ferdinandit

Ajo ditë nuk u zgjodh rastësisht – ra në të njëjtën ditë me **Vidovdenin**, datë me kuptim të fortë simbolik në historinë serbe, e lidhur me Betejën e Kosovës në vitin 1389. Kjo e forcoi më tej peshën politike dhe emocionale të ngjarjes. Princi i kurorës Austro-Hungareze, **Franc Ferdinand**, mbërriti në Sarajevë me gruan e tij Sofia. Vizita kishte edhe një mesazh politik – për të demonstruar praninë dhe kontrollin e monarkisë mbi Bosnjën dhe Hercegovinën.

Në të njëjtën kohë, një grup revolucionarësh të rinj po planifikonin një atentat. Ata i përkisnin organizatës **„Bosnja e re"**, e cila mbështeste çlirimin nga sundimi austro-hungarez. Disa prej tyre ishin të lidhur me organizatën sekrete serbe **„Dora e zezë"**, e cila më vonë u bë një argument i rëndësishëm në akuzat kundër Serbisë për pjesëmarrjen e saj në organizimin e atentatit.

Atentati u krye nga **Gavrillo Princip**. Kur autokolona po lëvizte nëpër qytet, ai arriti të afrohej dhe të qëllonte dy herë. Princi i kurorës dhe gruaja e tij u plagosën për vdekje. Edhe pse vetë akti ishte vepër e një grupi të vogël, pasojat e tij ishin shumë më të gjera.

Austro-Hungaria e përdori vrasjen si rast për përballje me Serbinë. Ultimatum i rreptë iu dërgua qeverisë serbe me kërkesa që kufizonin pjesërisht pavarësinë e saj. Edhe pse Serbia pranoi shumicën e kushteve, refuzimi i disa pikave kyçe ishte i mjaftueshëm që Austro-Hungaria të shpallte luftë më **28 korrik 1914**. Ajo që filloi si konflikt midis dy shteteve, u përhap shpejt në kontinentin evropian. Për shkak të sistemit të aleancave, fuqi të tjera të mëdha iu bashkuan luftës dhe konflikti lokal në Ballkan u shndërrua në luftë botërore. Prandaj, atentati në Sarajevë konsiderohet një rast i menjëhershëm, por jo shkaku i vetëm – arsyet e vërteta qëndronin në tensionet e gjata politike, ushtarake dhe kombëtare në Evropë.

Pyetje për diskutim

Pse hyrja e Bullgarisë në luftë në vitin 1915 ishte pikë kthese për Ballkanin?

Shtetet e Ballkanit në luftë

Në fillim të Luftës së Parë Botërore Ballkani u bë shpejt një nga fushëbetejat kryesore. Serbia e gjeti veten në qendër të konfliktit, pasi ishte kundër saj që Austro-Hungaria kishte filluar luftën. Në muajt e parë të konfliktit ushtria austro-hungareze u përpoq të pushtonte territorin serb disa herë, por ushtria serbe arriti të bënte rezistencë të fortë.

Në fillim të luftës forcat serbe arritën fitore të rëndësishme, veçanërisht në betejat e **Cerit** dhe **Kolubarës**. Këto fitore serbe ishin gjithashtu fitoret e para të Antantës mbi Fuqitë Qendrore. Sukseset ushtarake serbe jo vetëm që mbrojtën vendin, por kishin edhe një rëndësi më të gjerë – ato treguan se Austro-Hungaria nuk mund ta mposhte lehtë Serbinë, gjë që ndikoi në moralin e Aleatëve.

Megjithatë, rrjedha e luftës ndryshoi në vitin **1915**. Hyrja e **Bullgarisë** në anën e Fuqive Qendrore ishte pikë kthese për Ballkanin. Qeveria bullgare priste që duke marrë pjesë në luftë, në anën e Gjermanisë dhe Austro-Hungarisë, do të rifitonte territoret e humbura pas Luftës së Dytë Ballkanike, veçanërisht në Maqedoni. Kështu, lufta fitoi edhe një dimension të theksuar rajonal, në të cilin u rishfaqën mosmarrëveshjet e vjetra ballkanike.

Me pranimin e Bullgarisë, pozicioni i Serbisë u bë jashtëzakonisht i vështirë. Ajo u përball me sulme nga disa drejtime: nga veriu nga Austro-Hungaria dhe Gjermania, ndërsa nga lindja nga Bullgaria, gjë që e bëri mbrojtjen pothuajse të pamundur.

Ndërkohë, shtetet e tjera të Ballkanit po rishqyrtonin gjithashtu qëndrimet e tyre. **Rumania** iu bashkua **Antantës** në vitin **1916** dhe **Greqia** në vitin **1917**, pas përçarjeve të brendshme politike. Me përfshirjen e tyre, Ballkani u bë pjesë edhe më e rëndësishme e konfliktit evropian dhe operacionet ushtarake në rajon fituan rëndësi më të madhe strategjike.



▲ Gavrillo Princip

Veprimet ushtarake dhe tërheqja serbe përmes Shqipërisë

Vjeshta e vitit 1915 ishte pikë kthese për ushtrinë serbe. Nën presionin e forcave të kombinuara të Austro-Hungarisë, Gjermanisë dhe Bullgarisë, mbrojtja serbe u shemb gradualisht. Ushtria u dobësua më tej nga epidemitë e tifos, mungesa e ushqimit dhe municioneve, si dhe luftimet e zgjatura. Në rrethana të tilla udhëheqja serbe mori një vendim të vështirë – tërheqjen. Kjo ngjarje u kujtua si një nga kapitujt më tragjikë të luftës në Ballkan. Mijëra ushtarë, së bashku me civilë dhe institucione shtetërore, u tërhoqën përmes rajoneve malore të Malit të Zi dhe Shqipërisë drejt Detit Adriatik. Rruga ishte jashtëzakonisht e vështirë: i ftohti, uria, sëmundjet dhe sulmet e bënë kolonën që tërhiqej veçanërisht të prekshme, ndërsa shumë nuk i mbijetuan marshimit.



▲ Evakuimi i ushtrisë serbe

Kjo ngjarje nuk mund të kuptohet pa situatën në **Shqipëri**. **Shteti i ri shqiptar** u shfaq në Ballkan, i cili u njoh në Konferencën e Londrës. Fillimisht, vendi u qeveris nga **Qeveria e Përkohshme në Vlorë**. Ndryshe nga shtetet e tjera të Ballkanit, Shqipëria nuk pati kohë të konsolidohej si shtet i pavarur. Me shpërthimin e Luftës së Parë Botërore në vitin 1914, mbështetja ndërkombëtare për shtetin shqiptar u dobësua. Për shkak të situatës së vështirë politike dhe mungesës së një qeverie të qëndrueshme, Princi Vilhelm Vid u largua nga Shqipëria më 3 shtator 1914, gjë që e përkeqësoi më tej situatën në vend. Ajo u bë fushë e operacioneve ushtarake të Antantës dhe Fuqive Qendrore. Pjesë të ndryshme të vendit ishin nën kontrollin e fuqive të huaja – Austro-Hungaria në veri, Italia rreth Vlorës, ndërsa rajone të tjera ishin nën administrata të ndryshme ushtarake.

Pas humbjeve dhe vuajtjeve të mëdha, një pjesë e ushtrisë serbe arriti të arrinte në bregdetin e Adriatikut. Me ndihmën e flotave aleate, ushtarët u transferuan në ishullin e Korfuzit, ku pasoi riorganizimi dhe rimëkëmbja. Në të njëjtën kohë, pjesa më e madhe e territorit të Maqedonisë ra nën pushtimin e ushtrive bullgare dhe austro-hungareze. Kjo do të thoshte se Ballkani mbeti fushë beteje aktive dhe lufta ishte larg përfundimit.

Fronti Maqedonas

Pas tërheqjes dhe riorganizimit të ushtrisë serbe në ishullin e **Korfuzit**, forcat aleate u kthyen në një vatër të re në Ballkan – **Selanikun**. Atje ata formuan një front të ri, të njohur si Fronti Maqedonas ose i Selanikut. Vija e tij shtrihej nga Deti Adriatik në perëndim deri në grykëderdhjen e lumit Struma në lindje, duke mbuluar një pjesë të madhe të territorit të Maqedonisë.

Ky front u vendos nga ushtarë nga disa vende: **Serbia, Franca, Britania e Madhe, Rusia** dhe më vonë **Greqia**, si pjesë e Antantës, ndërsa pjesa veriore u pushtua nga **ushtritë bullgare, austro-hungareze** dhe **gjermane**, si pjesë e Fuqive Qendrore. Ky diversitet e bëri frontin të veçantë, sepse në një vend u takuan ushtri, gjuhë dhe tradita të ndryshme ushtarake. Vullnetarë dhe ushtarë të mobilizuar me forcë nga

Maqedonia morën pjesë gjithashtu në luftime, gjë që tregon se konflikti kishte edhe një dimension lokal.

Në vitet e para vija e frontit ishte relativisht e qëndrueshme. Në vitin **1916** u zhvilluan luftime të ashpra, veçanërisht në Pellagoni dhe zonën përreth **Manastirit**. Forcat e Antantës arritën të pushtonin Manastirin në nëntor **1916**, por vija e frontit mbeti pothuajse e pandryshuar. Në vitin 1917 dominoi lufta pozicionale – me periudha të gjata pritjeje, sulme të kufizuara dhe veprime të vazhdueshme artilerie. Pika e kthesës erdhi në shtator të vitit **1918**. Forcat aleate, nën komandën e mareshalit francez **Luj Franshe d'Epere**, nisën një ofensivë të madhe. Goditja kryesore u dha në **Dobro Pole**, në vargmalin Nixhe. Pas luftimeve të ashpra, mbrojtja u thye, gjë që çoi në shpërbërjen e shpejtë të frontit.

Zhvendosja pati pasoja të gjera. Ushtria bullgare filloi të tërhiqej dhe në vend shpërthyen trazira dhe kryengritje ushtarake. E rraskapitur nga lufta, Bullgaria kërkoi armëpushim dhe nënshkroi kapitullimin në Selanik më **29 shtator 1918**. Kështu, **Fronti Maqedonas** u bë fronti i parë në të cilin një nga Fuqitë Qendrore u detyrua të tërhiqej nga lufta, gjë që përshpejtoi ndjeshëm fundin e saj.

Jeta e ushtarëve në front ishte jashtëzakonisht e vështirë. Përveç rrezikut të vazhdueshëm të luftimeve, ata u përballën me periudha të gjata pritjeje, kushte të këqija të jetesës dhe klimë të pafavorshme. Sëmundjet, veçanërisht **malaria**, ishin problem veçanërisht serioz.

Malaria ishte kërcënim serioz për të gjitha ushtritë. Në kohë të caktuara më shumë ushtarë ishin jashtë veprimit për shkak të sëmundjeve sesa për shkak të plagëve. Prandaj, autoritetet ushtarake futën masa mbrojtëse: përdorimin e rrjetave kundër mushkonjave, tharjen e kënetave dhe administrimin e barnave si kinina. Njësitë britanike i kushtuan vëmendje të veçantë mbrojtjes mjekësore, duke organizuar shërbime të specializuara.



▲ Fronti Maqedonas

Bashkëjetesa me të kaluarën

Imagjinoni sikur jeni ushtar në Frontin Maqedonas (Selanik) në vitin 1917.

Shkruani një tekst të shkurtër (5–6 fjali) në të cilin përshkruani:

- Ku ndodheni dhe në cilat kushte jetoni?
- Me çfarë vështirësish përballeni (luftime, sëmundje, pritje).
- Si ndiheni derisa keni qenë në front për muaj të tërë?
- Ç'prisni nga rezultati i luftës?



▲ Shtëpia ku u mbajt Kongresi i Lushnjës

Pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore fuqitë fitimtare mbajtën **Konferencën e Paqes në Paris** në vitin 1919 me qëllim përcaktimin e kufijve të rinj dhe rendit politik në Evropë. Në Ballkan konferenca çoi në ndryshime të rëndësishme. Krijimi i shteteve të reja, siç ishte **Mbretëria e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve**, u konfirmua, ndërsa disa nga shtetet ekzistuese i zgjeruan territoret e tyre. Në të njëjtën kohë u ngritën pyetje në lidhje me kufijtë dhe pozicionin e popullsisë në shtetet e reja. Situata në **Shqipëri** ishte veçanërisht komplekse. Edhe pse kishte ekzistuar zyrtarisht si shtet që nga viti 1912, e ardhmja e saj ishte e pasigurt, pasi shtetet fqinje kishin pretendime territoriale. Konferenca shqyrtoi mundësitë për ndarjen e Shqipërisë, por për shkak të presionit ndërkombëtar, ajo mbijetoi si shtet i pavarur.

Në vitin **1920** përfaqësuesit shqiptarë në **Kongresin e Lushnjës** morën vendime për të forcuar shtetin dhe për t'i rezistuar ndikimeve të huaja, duke forcuar kështu pavarësinë e tij. Lufta e Parë Botërore në Ballkan tregoi se konfliktet lokale mund të përshkallëzohen lehtësisht në konflikte më të gjera kur përfshihen fuqitë e mëdha. Fronti Maqedonas, megjithëse i qëndrueshëm për një kohë të gjatë, luajti një rol kyç në fund të luftës, veçanërisht pas përparimit në Dobro Pole në vitin 1918. Lufta solli humbje të mëdha njerëzore, ndryshime politike dhe hartën të re të rajonit.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Pse atentati në Sarajevë konsiderohet si justifikim, e jo si shkaku i vërtetë i luftës?
2. Përshkruani tërheqjen e ushtrisë serbe përmes Shqipërisë dhe tregoni vështirësitë kryesore.
3. Pse përparimi në Dobro Pole në vitin 1918 konsiderohet si pikë kthese?
4. Çfarë pasojash pati Lufta e Parë Botërore mbi kufijtë dhe gjendjen politike të Ballkanit?

2. Sistemet politike midis dy luftërave në Ballkan

Periudha midis viteve 1919 dhe 1941, e njohur si periudha midis dy luftërave, ishte në kohë ndryshimesh të thella dhe shpesh dramatike në historinë e Ballkanit. Pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore dhe nënshkrimit të Traktatit të Paqes së Versajës, harta politike e rajonit ndryshoi ndjeshëm. Me rënien e perandorive të mëdha – asaj osmane dhe asaj austro-hungareze – dolën shtete të reja, ndërsa ato ekzistuese i zgjeruan kufijtë e tyre, siç ishin Mbretëria e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve (më vonë Jugosllavia), Rumania, Greqia dhe Bullgaria. Në vitet e para pas luftës ekzistonte një pritje e fortë se shtetet e reja do të zhvilloheshin në frymën e demokracisë dhe sundimit parlamentar. Idetë e presidentit amerikan **Vudro Vilson** dhe **„Katërmbëdhjetë pikat"** e tij, të cilat theksonin të drejtën e popujve për vetëvendosje, patën ndikim të madh. Megjithatë, kushtet në rajon ishin shumë më të vështira nga sa dukeshin fillimisht. Ballkani doli nga lufta i rraskapitur ekonomikisht, me humbje të mëdha njerëzore, me infrastrukturë të shkatërruar dhe me ndarje të theksuara etnike.

▼ Shpallja e Mbretërisë së Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve



Ndërkaq, entuziazmi fillestar për një sistem parlamentar u zbeh gradualisht. Vështirësitë ekonomike u thelluan më tej nga Depresioni i Madh dhe regjimet autoritare filluan të shfaqen në disa vende. Në të njëjtën kohë ideologji të reja politike po përhapeshin në të gjithë Evropën, ndër të cilat fashizmi ishte veçanërisht i theksuar.



◀ Seanca e Asamblesë së Mbretërisë së Jugosllavisë



▲ Aleksandar Stamboliski

Përpjekja për parlamentarizëm (1919–1929)

Dekada e parë pas Luftës së Parë Botërore ishte kohë përpjekjesh për të krijuar institucione demokratike. Shumica e shteteve të Ballkanit miratuan kushtetuta të reja ose i përshtatën ato ekzistuese, duke kërkuar të siguronin të drejtat qytetare dhe sundimin parlamentar. Në Mbretërinë e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve, **Kushtetuta e Vidovdenit** e vitit **1921** e përcaktoi shtetin si monarki unitare parlamentare. Megjithatë, sistemi mbeti i paqëndrueshëm. Jeta politike u shënua nga përplasjet midis forcave centraliste dhe federaliste, veçanërisht midis partive serbe dhe Partisë Republikane Fshatare Kroate. Ndryshimet e shpeshta të qeverisë ulën efikasitetin e institucioneve dhe thelluan krizën politike. Paqëndrueshmëri e ngjashme ekzistonte në Bullgari. Edhe pse Kushtetuta e Tërnovës e vitit 1879 konsiderohej si një nga më liberalet në Evropë, jeta politike ishte e mbushur me konflikte dhe dhunë. Qeveria e **Aleksandar Stamboliskit** zbatoi reforma të rëndësishme, por u rrëzua në një grusht shteti në vitin **1923**, i cili destabilizoi më tej vendin.

Në **Rumani** sistemi politik dukej më i qëndrueshëm krahasuar me fqinjët e saj. **Kushtetuta e vitit 1923** zgjeroi të drejtat e votimit dhe forcoi rolin e parlamentit. Megjithatë, dominimi i fortë i Partisë Liberale Kombëtare dhe shfaqja e korrupsionit shkaktuan pakënaqësi te një pjesë e popullsisë. **Greqia**, nga ana tjetër, po kalonte një sërë trazirash politike. Pas **disfatës në Azinë e Vogël** në vitin 1922, monarkia u shfuqizua dhe në vitin **1924** u shpall **republikë**. Pavarësisht këtyre ndryshimeve, jeta politike mbeti e paqëndrueshme dhe ushtria shpesh ndërhynte në qeverisje. Sistemet parlamentare në Ballkan ishin të vështira për t'u mbajtur për shkak të strukturës shoqërore. Shumica e vendeve ishin kryesisht agrare, me mbi 75% të popullsisë që jetonte në zona rurale, me shkallë të lartë analfabetizmi dhe me një klasë të mesme të zhvilluar dobët. Partitë politike shpesh nuk kishin programe të qarta dhe garonin për pushtet. Derisa kriza ekonomike thellohej, këto demokraci të brishta dështuan t'u përgjigjeshin sfidave.



▲ Greva e punëtorëve në Greqi

Pika kthese: Depresioni i Madh (1929–1933)

Kriza ekonomike globale, e njohur si **Depresioni i Madh**, filloi me rënien e Bursës së Nju-Jorkut në vitin 1929 dhe u përhap shpejt në të gjithë botën. Pasojat e saj u ndjenë fuqishëm edhe në Ballkan. Ndryshe nga vendet e zhvilluara industrialisht, ku kriza çoi kryesisht në rrëzimin e fabrikave dhe bankave, bujqësia u godit më rëndë këtu.

Vendet e Ballkanit eksportuan kryesisht lëndë të para – drithëra, duhan, lesh dhe bagëti. Me rënien e kërkesës botërore, çmimet e këtyre produkteve ranë ndjeshëm. Për shembull, çmimi i grurit ra me më shumë se 50% midis viteve 1929 dhe 1932.

Kjo do të thoshte që fshatarësia, si bazë e ekonomisë, mbeti pa të ardhura të sigurta.

PASOJAT SOCIALE

Zvogëlimi i të ardhurave çoi në probleme serioze sociale. Shumë fshatarë nuk ishin në gjendje të shlyenin kreditë e tyre, gjë që shkaktoi falimentimin e disa bankave bujqësore. Megjithëse industria në Ballkan ishte e kufizuar, fabrikat dhe minierat u prekën gjithashtu. Papunësia u rrit, ndërsa **grevat** dhe **trazirat** e punëtorëve shpërthyen në qytete të mëdha si në **Beograd, Sofje** dhe **Bukuresht**.

Pasojat nuk ishin vetëm ekonomike. Zhgënjimi me partitë demokratike, të cilat nuk arritën të ofronin zgjidhje efektive, çoi në radikalizimin e një pjese të popullsisë. **Partitë komuniste** e rritën aktivitetin e tyre, gjë që shkaktoi frikë tek elitat borgjeze në pushtet. Në të njëjtën kohë dolën **lëvizje ekstremiste të krahut të djathtë** që ofruan „zgjidhje kombëtare" për krizën.

Me kalimin e kohës besimi në demokracinë parlamentare ra ndjeshëm. Gjithnjë e më shumë njerëz e konsideronin atë të ngadaltë dhe joefektive në trajtimin e problemeve të vështira. Prandaj, mbështetja për një qeveri të fortë që mund të merrte vendime të shpejta u rrit. Ishin pikërisht këto kushte të cilat krijuan bazën për shfaqjen e regjimeve autoritare në disa shtete të Ballkanit.



▲ Boris III, cari i Bullgarisë

Faza e dytë: Shfaqja e regjimeve autoritare (1929–1939)

Gjatë viteve 1930 pothuajse të gjitha shtetet e Ballkanit u larguan gradualisht nga demokracia parlamentare dhe u drejtuan drejt formave autoritare të qeverisjes. Këto regjime më shpesh nuk ishin diktatura klasike fashiste, por sisteme konservatore në të cilat pushteti kryesor ishte i përqendruar te monarku ose në duart e udhëheqjes ushtarake. Në shumë raste kushtetutat u pezulluan, parlamentet u margjinalizuan dhe partitë politike u kufizuan ose u ndaluan. Ky proces mund të vërehet qartë përmes zhvillimit të shteteve individuale

Pyetje për diskutim

Shpjegoni me fjalët tuaja: Si ndikoi Depresioni i Madh në jetën e njerëzve në Ballkan?

JUGOSLLAVIA: DIKTATURA MBRETËRORE

Më **6 janar 1929** mbreti **Aleksandar I Karagjorgjeviq** vendosi një regjim personal pushteti. Ai shfuqizoi kushtetutën, shpërndau parlamentin dhe ndaloi partitë politike, veçanërisht ato të bazuara në etni ose fe. Kjo periudhë njihet si Diktatura e 6 janarit.

Qëllimi i mbretit ishte të ruante unitetin e shtetit përmes centralizimit të fortë dhe krijimit të një identiteti të përbashkët **„jugosllav"**. Megjithëse regjimi solli njëfarë stabiliteti, ai u shoqërua me censurë, presion mbi opozitën dhe një rol në rritje për aparatin shtetëror. Pas vrasjes së mbretit në **Marsejë** në vitin **1934** nga ana e anëtarit të VMRO-së, Vllado Çernozemski, qeveria vazhdoi nën regjencën e princit Pavle, por tensionet politike nuk u zhdukën.



▲ Aleksandar I Karagjorgjeviq

Hulumtoni

Ç'kanë të përbashkët regjimet autoritare në Ballkan në vitet 1930?

BULLGARIA: AUTORITARIZMI CARIST

Në **Bullgari** paqëndrueshmëria politike e viteve 1920 vazhdoi në dekadën e ardhshme. Pas një serie grushtesh shteti, në vitin **1934** organizata **„Zveno"** krijoi një qeveri autoritare. Tashmë në vitin **1935**, **Cari Boris III** mori kontrollin e drejtpërdrejtë të shtetit, me parlamentin e shtypur dhe qeverisjen e mbështetur në ushtri dhe administratë.

Ky regjim ishte konservator dhe nacionalist, por ndryshonte nga sistemet klasike fashiste në atë që shmangte mobilizimin masiv ideologjik të popullsisë.

RUMANIA: DIKTATURA MBRETËRORE DHE GARDA E HEKURT

Në **Rumani** skena politike u bë veçanërisht e tensionuar me shfaqjen e lëvizjes fashiste **„Roja e hekurt"**. Forcimi i kësaj lëvizjeje e shqetësoi mbretin Karol II, i cili në vitin 1938 futi diktaturën mbretërore, shfuqizoi kushtetutën dhe sundoi me dekret. Megjithëse regjimi synonte të kufizonte ekstremistët, ai përdori metoda autoritare si censura dhe një rol në rritje për policinë sekrete. Në të njëjtën kohë, „Roja e hekurt", me nacionalizmin e saj radikal dhe antisemitizmin, mbeti faktor i rëndësishëm në jetën politike.

GREQIA: REGJIMI I 4 GUSHTIT

Në vitin **1936** gjenerali **Joanis Metaksas**, me mbështetjen e mbretit, vendosi diktaturë të njohur si **Regjimi i 4 gushtit**. Partitë politike u ndaluan, u fut censurë e rreptë dhe shteti u mbështet në nacionalizëm të fortë dhe antikomunizëm. Edhe pse kishte disa ngjashmëri me fashizmin italian, veçanërisht në organizimin e të rinjve dhe kontrollin mbi shoqërinë, ky regjim mbeti i veçantë për shkak të rolit të fortë të monarkisë.

SHQIPËRIA

Në Shqipëri paqëndrueshmëria politike kulmoi në vitin 1924 me ardhjen në pushtet të qeverisë së **Fan Nolit**, e cila u përpoq të zbatonte reforma demokratike dhe sociale. Menjëherë pas kësaj **Ahmet Zogu** me mbështetje të jashtme u kthye në vend dhe e mori pushtetin. Në vitet në vijim ai gradualisht konsolidoi pozicionin e tij dhe në vitin **1928** e shpalli veten mbret **Zogu I**. Regjimi i tij ishte autoritar dhe mbështetej në pushtetin personal dhe konkurrencën e kufizuar politike. Gjatë viteve 1930 Shqipëria u bë gjithnjë e më e varur nga Italia, gjë që përfundimisht çoi në pushtimin italian në vitin 1939.



▲ Joanis Metaksas

Fashizmi dhe ndikimi i Fuqive të Boshtit (1939–1941)

Derisa autoritarizmi ishte bërë forma mbizotëruese e qeverisjes në shumë shtete të Ballkanit, fashizmi u shfaq si ideologji më radikale që kërkonte të vendoste kontroll të plotë mbi shoqërinë. Ai bazohej në nacionalizëm të fortë, kult të udhëheqësit dhe kufizim të lirive politike. Në Ballkan idetë fashiste u manifestuan në dy forma themelore. Nga njëra anë, kishte regjime me karakter autoritar dhe elemente të

theksuara fashiste, siç ishte qeveria e Joanis Metaksas në Greqi ose lëvizja ustashe, e cila vepronte në mërgim me mbështetjen e Italisë. Nga ana tjetër, dolën lëvizje paraushtarake dhe ekstremiste, siç ishte „Roja e hekurt" në Rumani. Gjatë viteve 1930 ndikimi i Gjermanisë naziste dhe Italisë fashiste u rrit vazhdimisht. Gjermania u bë partneri kryesor tregtar i disa shteteve të Ballkanit, duke blerë produktet e tyre bujqësore dhe duke krijuar kështu gradualisht varësi ekonomike dhe politike. Kështu, ekonomitë e Ballkanit u lidhën gjithnjë e më shumë me sistemin e Fuqive të Boshtit. Deri në vitet 1940 dhe 1941, nën presionin e fortë të Gjermanisë, shumica e shteteve të Ballkanit iu bashkuan Paktit Trepalësh. Rumania dhe Bullgaria u bënë aleate të Gjermanisë, ndërsa Jugosllavia, pas një periudhe të shkurtër hezitimi, u pushtua nga grusht shteti më 27 mars 1941. Kjo ngjarje çoi në invazionin dhe pushtimin gjerman në prill të atij viti.



▲ Ahmed Zogu, mbret i Shqipërisë

Lëvizjet fashiste në Ballkan shpesh kishin specifika lokale, siç janë **antisemitizmi** i fortë (sidomos në Rumani), **nacionalizmi** i theksuar dhe **antikomunizmi**. Megjithatë, në shumicën e vendeve elitat politike tradicionale dhe monarkitë u përpoqën të ruanin kontrollin mbi këto lëvizje. Me fillimin e Luftës së Dytë Botërore situata politike në rajon ndryshoi plotësisht. Periudha midis dy luftërave në Ballkan u shënua nga përpjekjet për demokraci, por edhe nga forcimi gradual i regjimeve autoritare. Vështirësitë ekonomike dhe paqëndrueshmëria politike dobësuan besimin në sistemin parlamentar. Nën ndikimin e fuqive të mëdha evropiane rajoni hyri në krizë të re që çoi në shpërthimin e Luftës së Dytë Botërore.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Pse sistemet parlamentare në shtetet e Ballkanit në vitet 1920 ishin të paqëndrueshme?
2. Si ndikoi Depresioni i Madh në ekonomi dhe në jetën e përditshme të popullsisë?
3. Cilat janë karakteristikat kryesore të regjimeve autoritare në vitet 1930?
4. Pse gjatë periudhës midis dy luftërave botërore u rrit ndikimi i ideve autoritare dhe fashiste?

3. Lufta e Dytë Botërore në Ballkan

Prill 1941 – fillimi i luftës në Ballkan

Lufta e Dytë Botërore në Ballkan përfaqëson një nga periudhat më të vështira dhe dramatike në historinë e rajonit në shekullin XX. Edhe pse konflikti filloi në shtator 1939, shtetet e Ballkanit filluan të ndienin pasojat e marrëdhënieve të tendosura në Evropë edhe para fillimit të Luftës së Dytë Botërore. **Italia** e sulmoi **Shqipërinë** më **7 prill 1939** dhe shpejt e pushtoi atë. Pas fillimit të Luftës së Dytë Botërore Italia e sulmoi edhe **Greqinë** në **tetor 1940**. Shtetet e tjera të Ballkanit u përpoqën të qëndronin jashtë konfliktit, por ato ishin nën ndikimin e fortë politik dhe ushtarak të Gjermanisë dhe Italisë. Për shkak të pozicionit të tij gjeografik, Ballkani kishte rëndësi të madhe strategjike, veçanërisht për kontrollin e rrugëve për në Mesdhe dhe për planet më të gjera të Fuqive të Boshtit.

▼ Parashutistët gjermanë në Kretë, maj 1941



Rumania, Bullgaria dhe Jugosllavia gradualisht iu nënshtruan presionit të Gjermanisë dhe Italisë dhe u bënë anëtare të Paktit Trepalësh. Më **25 mars 1941 Jugosllavia** nënshkroi **Paktin Trepalësh** me Fuqitë e Boshtit. Vetëm dy ditë më vonë, më **27 mars**, u krye **grusht shteti** dhe mbreti Petar II Karagjorgjeviq erdhi në pushtet. Më **6 prill 1941** Gjermania, së bashku me **Italinë** dhe **Hungarinë**, nisën një sulm ndaj Mbretërisë së Jugosllavisë dhe Mbretërisë së Greqisë. Italia tashmë kishte qenë në luftë me Greqinë që nga viti 1940. Sulmi ndaj Jugosllavisë njihej si „Operacioni 25", ndërsa ndaj Greqisë si „Operacioni Marita". Ushtria gjermane veproi shpejt dhe në mënyrë të koordinuar, kështu që rezistenca e ushtrive ballkanike u thye në një kohë të shkurtër. **Jugosllavia** kapitulloi më **17 prill 1941**, vetëm njëmbëdhjetë ditë pas sulmit, ndërsa **Greqia** u pushtua deri në fund të majit.

Kjo disfatë e shpejtë nuk do të thoshte fundi i vuajtjeve. Përkundrazi, ajo filloi një fazë të gjatë dhe të vështirë të luftës. Konflikti u zgjerua gjatë pushtimit me luftë guerile, llogaritje politike dhe shtypje masive. Në kushte të tilla popullsia civile u bë një nga viktimat kryesore.

Pushtimi dhe ndarja e Ballkanit

Pas kapitullimit të Jugosllavisë dhe Greqisë Fuqitë e Boshtit riorganizuan hartën politike të Ballkanit sipas interesave të tyre. Pushtimi nuk dukej njësoj kudo: në disa vende u vendos administrim i drejtpërdrejtë ushtarak, ndërsa në të tjera u krijuan regjime kukullash që formalisht kishin institucione, por në thelb vareshin nga Gjermania dhe Italia.



▲ Harta e Ballkanit pas prillit 1941

Në Serbi autoritetet gjermane vendosën administrim të drejtpërdrejtë ushtarak, me Beogradin si qendrën kryesore administrative. Një qeveri kuislinge e kryesuar nga gjenerali **Millan Nediq** u vendos në Beograd. Politika bazohej në mbikëqyrje të rreptë dhe masa të ashpra ndëshkuese. Shembulli më i njohur ishte rregulli sipas të cilit për çdo ushtar gjerman të vrarë, 100 civilë u pushkatuar, ndërsa për çdo të plagosur, 50. Këto masa kishin për qëllim të dekurajonin rezistencën dhe lanë gjurmë të thella, veçanërisht pas të shtënave masive në Kragujevc dhe Kralevë. Paralelishtmekëtë, **Shteti i Pavarur i Kroacisë** (SHPK) u krijua në Kroaci dhe pjesë të Bosnjës dhe Hercegovinës, i shpallur më **10 prill 1941. Ante Paveliq** qëndroi në krye të regjimit. Megjithëse kishte institucione formale shtetërore, SHPK ishte kryesisht e varur nga Gjermania dhe Italia. Ligjet racore u futën në muajt e parë dhe filloi persekutimi sistematik i serbëve, hebrenjve dhe romëve. Kampi i Jasenovcit u bë simbol i këtyre krimeve. Territori i **Greqisë** u nda midis **Gjermanisë, Italisë dhe Bullgarisë**. Gjermania kontrollonte



▲ Gjeneralët e kapur të Ushtrisë Mbretërore Jugosllave

Pyetje për diskutim

Përshkruani me fjalët tuaja se si ishte pushtimi i Ballkanit gjatë Luftës së Dytë Botërore.

qytetet dhe portet më të rëndësishme, Italia administronte pjesën më të madhe të kontinentit dhe ishujve, ndërsa Bullgaria pushtoi pjesë të Greqisë veriore dhe Thrakisë. Kjo ndarje çoi në vështirësi serioze ekonomike dhe sociale, siç ishin kufizime në lëvizje, konfiskime ushqimore dhe ndërprerje të jetës ekonomike. Ngjashëm me Serbinë, qeveria kuislinge u instalua në Athinë, e kryesuar nga Gjenerali **Georgios Colakoglu**.

Në dimrin e viteve 1941-1942 Greqia u godit nga një uri e rëndë. Mungesa e ushqimit dhe ndërprerja e tregtisë çuan në katastrofë humanitare, veçanërisht në Athinë dhe Pire, ku vdiqën mijëra njerëz.

Shqipëria, e cila kishte qenë nën pushtimin italian që nga viti **1939**, mbeti nën sundimin e Fuqive të Boshtit pas vitit 1941. Pas kapitullimit të Italisë në vitin 1943, forcat gjermane morën kontrollin, duke intensifikuar më tej konfliktet e brendshme politike. Në dallim nga vendet e pushtuara, **Rumania** dhe **Bullgaria** ishin aleate të Gjermanisë. Rumania, nën udhëheqjen e Jon Antoneskut, mori pjesë aktive në luftë dhe dërgoi një numër të konsiderueshëm ushtarësh në Frontin Lindor. Bullgaria, nga ana tjetër, e zgjeroi sundimin e saj në territoret e pushtuara në Jugosllavi, në pjesë të Serbisë dhe Maqedonisë së Vardarit, si dhe në Greqinë veriore, ku prezantoi administrimin e saj dhe politikën e asimilimit.

Rezistenca antifashiste

Në dallim nga pushtimi dhe bashkëpunimi, forma të ndryshme të rezistencës antifashiste u shfaqën në disa pjesë të Ballkanit. Fillimisht ato ishin kryesisht lokale dhe spontane, por me kalimin e kohës ato u rritën në lëvizje më të gjera politike dhe ushtarake. Karakteri i tyre nuk ishte i njëjtë kudo: në disa vende rezistenca ishte e lidhur fort me partitë komuniste, ndërsa në të tjera disa organizata me qëllime të ndryshme politike vepronin paralelisht.

Lëvizja e rezistencës më masive dhe më e organizuar mirë u zhvillua në Jugosllavi nën udhëheqjen e **Partisë Komuniste të Jugosllavisë** dhe udhëheqësit të saj **Josip Broz Tito**. Kryengritja filloi në verën e vitit **1941**, ndërsa nga aradhat fillestare partizane u formua gradualisht Ushtria Çlirimtare Popullore. Kjo ushtri njihet si **Ushtria Çlirimtare Popullore dhe Aradha Partizane të Jugosllavisë (UNÇ dhe APJ)**. Një tipar i rëndësishëm i kësaj lëvizjeje ishte se në radhët e saj përfshiheshin anëtarë të popujve dhe bashkësive të ndryshme fetare, gjë që i dha asaj një bazë dhe rëndësi më të gjerë politike që shkonte përtej vetë luftës ushtarake.



▲ Josip Broz Tito

Luftimi midis partizanëve dhe Fuqive të Boshtit në Jugosllavi ishte një nga më të vështirat në rajon gjatë Luftës së Dytë Botërore. Për të shkatërruar lëvizjen e rezistencës, gjermanët dhe forcat e tyre aleate organizuan disa ofensiva të mëdha kundër partizanëve. Ndër më të njohurat ishin betejat e **Neretvës** dhe **Sutjeskës** në vitin **1943**, si dhe desanti i **Drvarit** në vitin **1944**, që synonte udhëheqjen partizane. Edhe pse pësuan humbje të konsiderueshme, partizanët arritën ta ruanin lëvizjen e tyre dhe deri në fund të luftës ishin bërë faktor kyç në çlirimin e Jugosllavisë.

Në Greqi rezistenca ishte më e larmishme. Organizata më e fortë ishte **ELAS**, e lidhur me lëvizjen komuniste, por përveç saj ekzistonte edhe **EDES**, që kishte një orientim të ndryshëm politik të krahut të djathtë. Edhe pse të dy organizatat luftuan kundër pushtuesve, marrëdhëniet e tyre shpesh ishin të ngarkuara me mosbesim të ndërsjellë dhe përplasje, të cilat thelluan më tej përçarjet politike në vend.

Në Shqipëri rezistenca u udhëhoq nga forcat partizane të **Enver Hoxhës**. Ata luftuan së pari kundër pushtimit italian dhe më pas kundër atij gjerman, ndërsa deri në nëntor 1944 ata kishin vendosur kontrollin mbi të gjithë vendin. Kjo i mundësoi atyre të merrnin pushtetin shtetëror dhe të ndërtonin një rend të ri politik pas luftës.

Në Bullgari dhe Rumani rezistenca antifashiste ishte më pak e zhvilluar se në Jugosllavi, Greqi dhe Shqipëri. Megjithatë, me përparimin e Ushtrisë Sovjetike dhe ndryshimin e situatës ushtarake në vitin 1944, të dy vendet përjetuan trazira politike, pas të cilave ata braktisën aleancën e tyre me Gjermaninë.



▲ Pjesëtarë të Ushtrisë Nacionalçlirimtare të Shqipërisë



▲ Enver Hoxha

Holokausti në Ballkan

Një nga kapitujt më tragjikë të Luftës së Dytë Botërore në Ballkan ishte **Holokausti – shfarosja sistematike e hebrenjve**, e organizuar nga Gjermania naziste dhe aleatët e saj. Fati i komuniteteve hebraike ndryshonte nga vendi në vend, por në pjesën më të madhe u shënua nga persekutimi, deportimet dhe vrasjet masive.



◀ Hebrenjtë në Selanik 1943

Në **Shtetin e Pavarur të Kroacisë** regjimi ustash ndoqi një politikë persekutimi dhe shfarosjeje të **hebrenjve**, si dhe të serbëve dhe romëve. Shumë u dërguan në kampe, midis të cilave më i njohur ishte Jasenovci, i cili u bë simbol i dhunës kundër komuniteteve të tëra. Në Greqi fati i **komunitetit hebraik në Selanik**, i cili para luftës numëronte rreth 50.000 njerëz, ishte veçanërisht tragjik. Në vitin 1943 filluan deportimet në kampet naziste të përqendrimit. Pjesa më e madhe e këtij komuniteti u shkatërrua dhe qyteti humbi një pjesë të konsiderueshme të jetës së tij kulturore dhe ekonomike.

A e dini se...

Para Luftës së Dytë Botërore Selaniku ishte një nga qendrat më të mëdha të kulturës hebraike në Ballkan?

Në Serbi, nën pushtimin gjerman, komuniteti hebre u shkatërrua pothuajse plotësisht. Hebrenjtë u burgosën në kampe, përfshirë Sajmishten, ndërsa shumë u vranë në ekzekutime masive ose në kamionë specialë zjarrfikës. Deri në vitin 1942 autoritetet gjermane e kishin shpallur Serbinë si zonë „pa hebrenj". Situata në Bullgari ishte komplekse dhe kontradiktore. Nga njëra anë, u parandalua dëbimi i rreth 48.000 hebrenjve nga territori i asaj që atëherë ishte Bullgaria. Nga ana tjetër, në mars të vitit **1943**, ishin deportuar 7.144 hebrenj nga **Maqedonia e Vardarit**, e cila ishte nën **pushtimin bullgar**, në kampin e Treblinkës, ku pothuajse të gjithë u vranë. Një shembull i veçantë është Shqipëria. Edhe pse ky vend ishte nën pushtim, shumë hebrenj gjetën strehim atje. Familjet shqiptare i fshehën ata në shtëpitë e tyre, të udhëhequr nga kodi tradicional i nderit i njohur si „**besa**". Falë kësaj, një numër i madh hebrenjsh arritën të mbijetojnë.

Çlirimi dhe pasojat e luftës

Gjatë viteve **1944** dhe **1945**, me përparimin e **Ushtrisë së Kuqe** dhe dobësimin gradual të Gjermanisë, situata ushtarake në Ballkan ndryshoi me shpejtësi. **Rumania** dhe **Bullgaria** u larguan nga ana e Boshtit, forcat gjermane po tërhiqeshin dhe lëvizjet e rezistencës po fitonin një rol gjithnjë e më të rëndësishëm në çlirim.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Si ishte pushtimi i Ballkanit dhe cilat ishin ndryshimet kryesore midis vendeve individuale?
2. Cilat forma të rezistencës dolën në Ballkan dhe çfarë i bëri ato specifike?
3. Ç'është Holokausti dhe si ndikoi ai në komunitetet hebraike të Ballkanit?
4. Si ndodhi çlirimi i Ballkanit në vitet 1944-1945?

Në **Jugosllavi** lëvizja partizane u rrit në një forcë të fortë ushtarake dhe politike dhe, me mbështetjen e Aleatëve, arriti të çlirojë një pjesë të madhe të vendit. Në **Shqipëri** partizanët morën pushtetin që në nëntor 1944. Në **Greqi** çlirimi nuk solli stabilitet, por çoi në konflikte të brendshme që më vonë u përshkallëzuan në një luftë civile. Pasojat e luftës ishin të jashtëzakonshme. Miliona njerëz vdiqën, shumë vendbanime u shkatërruan dhe ekonomia u dobësua seriozisht. Vrasjet masive, deportimet dhe uria lanë trauma të thella në kujtesën kolektive të popujve të Ballkanit.

Përveç humbjeve njerëzore dhe materiale, ndryshimet politike ishin gjithashtu të rëndësishme. Regjimet komuniste u vendosën në Jugosllavi dhe Shqipëri, ndërsa një konflikt i rëndë i brendshëm pasoi në Greqi. Në Bullgari dhe Rumani, ndryshimet ndodhën nën ndikimin e fortë sovjetik. Lufta e Dytë Botërore e ndryshoi rrënjësisht Ballkanin, duke ndryshuar shtetet, sistemet politike dhe marrëdhëniet midis popujve. Ajo tregoi qartë se sa shkatërruese mund të jetë ekstremizmi dhe urrejtja, por edhe sa të rëndësishme janë rezistenca dhe solidariteti.

4. Lufta e Ftohtë, Jugosllavia socialiste dhe tranzicionet pas vitit 1989 në Ballkan

Lufta e Dytë Botërore përfundoi në vitin 1945 dhe e la Ballkanin të prekur rëndë nga konfliktet e gjata ushtarake. Pasojat ishin të jashtëzakonshme. Qindra mijëra njerëz humbën jetën dhe miliona u detyruan të largoheshin nga shtëpitë e tyre. Shumë qytete u shkatërruan, ndërsa vijat hekurudhore, rrugët dhe industria u dëmtuan rëndë. Në disa pjesë të rajonit, veçanërisht në Jugosllavi dhe në Greqi, viktimat civile ishin shumë të larta. Kështu, Ballkani hyri në një periudhë paqeje me pasoja të rënda materiale dhe demografike.



◀ Miting në Beograd, 1945

Rindërtimi filloi me ndihmë të konsiderueshme ndërkombëtare. Administrata e Ndihmës dhe Rehabilitimit e OKB-së (UNRAA) luajti një rol të rëndësishëm. Jugosllavia mori rreth 415 milionë dollarë, ndërsa Greqia 352 milionë dollarë. Kjo ndihmë siguroi ushqim për popullsinë, ndërsa rrugët dhe hekurudhat u rindërtuan gradualisht. Në të njëjtën kohë u punua për të rivendosur institucionet shtetërore, për të futur plane të reja ekonomike dhe për të stabilizuar jetën e përditshme pas luftës

Nga ana tjetër, situata politike në Evropë po ndryshonte me shpejtësi. Ish-aleatët – Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe Bashkimi Sovjetik – filluan të konkurronin me njëri-tjetrin. Kështu filloi një periudhë e re në marrëdhëniet ndërkombëtare, e njohur si **Lufta e Ftohtë**. Shtetet e Ballkanit nuk u zhvilluan në të njëjtën mënyrë. Derisa **Greqia** u orientua drejt aleancës perëndimore, shtetet e tjera të Ballkanit vendosën regjime komuniste dhe u gjendën nën ndikimin e fortë të **Bashkimit Sovjetik**. Kështu, rajoni u bë pjesë e ndarjes së Evropës në dy blloqe kundërshtare. Lufta e Ftohtë nuk ishte luftë e drejtpërdrejtë midis dy fuqive. Në vend të kësaj, konkurrenca u zhvillua përmes ndikimit politik, konkurrencës ekonomike, krijimit të aleancave ushtarake dhe propagandës ideologjike.



▲ Kushtetuta e RP të Bullgarisë



▲ Markos Vafiadis, komandant i Ushtrisë Demokratike të Greqisë gjatë Luftës Civile

Evropa u nda në dy blloqe. **Blloku Perëndimor**, i udhëhequr nga **Shtetet e Bashkuara të Amerikës**, bazohej në demokraci dhe ekonomi tregu. **Blloku Lindor**, i udhëhequr nga **Bashkimi Sovjetik**, bazohej në sistemin socialist dhe në ekonomi të centralizuar. Kjo ndarje pati gjithashtu ndikim të fortë në Ballkan, ku shtetet filluan të zhvilloheshin sipas modeleve të ndryshme.

Konsolidimi politik dhe sovjetizimi (1945–1950)

Pas përfundimit të luftës ndodhën ndryshime të mëdha politike në shumicën e shteteve të Ballkanit. **Partitë komuniste erdhën në pushtet** në **Bullgari, Rumani, Shqipëri dhe Jugosllavi**. Sistemi njëpartiak u fut gradualisht dhe monarkitë u shfuqizuan dhe u zëvendësuan nga republikat popullore.

Autoritetet e reja filluan një proces të quajtur **sovjetizim**, d.m.th. miratimin e modeleve politike dhe ekonomike të modeluara sipas Bashkimit Sovjetik. Pjesa më e madhe e industrisë u shtetëzua dhe ekonomia u organizua përmes planeve shtetërore. Reformat agrare u zbatuan në shumë vende, gjatë të cilave toka e pronarëve të mëdhenj të tokave u nda midis fshatarëve. Më vonë në disa vende filloi **kolektivizimi**, me fermerët që bashkoheshin në kooperativa. Qëllimi ishte të krijohej një sistem i ri në të cilin shteti luante një rol udhëheqës.

Partitë komuniste konsoliduan pushtetin e tyre duke krijuar institucione të forta partiake dhe sigurie. Sistemi politik ishte rreptësisht i centralizuar dhe vendimet më të rëndësishme merreshin nga udhëheqja e partisë. Në të njëjtën kohë u zbatuan plane ekonomike për zhvillimin e industrisë, transportit dhe energjisë. Qëllimi ishte industrializimi dhe modernizimi i shpejtë. Gjatë kësaj periudhe u ndërtuan fabrika dhe infrastruktura, ndërsa arsimi dhe trajnimi teknik fituan rëndësi gjithnjë e më të madhe. **Jugosllavia** u zhvillua ndryshe. Vendi u çlirua kryesisht nga lëvizja partizane e udhëhequr nga Josip Broz Tito, gjë që i lejoi asaj të bëhej më e pavarur. Në vitin **1948** lindi një konflikt me udhëheqësin sovjetik Josif Visarionoviq Stalin. Në qershor të atij viti **Informbyroja** dënoi **Partinë Komuniste të Jugosllavisë**, gjë që çoi në ndërprerjen e marrëdhënieve me Bashkimin Sovjetik. Kjo ngjarje njihet si **ndarja Tito-Stalin**. Pas konfliktit Jugosllavia filloi të ndiqte një politikë më të pavarur dhe gradualisht zhvilloi një model të ndryshëm politik dhe ekonomik. Situata ishte e ndryshme në Greqi. Atje shpërtheu **Lufta Civile** (1946–1949), në të cilën u përleshën forcat qeveritare dhe partizanët komunistë. Ky konflikt ishte një nga konfliktet e para ushtarake të lidhura me Luftën e Ftohtë dhe demonstroi ndarjen e thellë ideologjike në Evropë. Qeveria në Athinë mori mbështetjen e **Britanisë së Madhe** dhe më vonë të Shteteve të Bashkuara të Amerikës. Me ndihmën e tyre forcat komuniste u mundën. Pas luftës **Greqia** iu bashkua bllokut perëndimor dhe në vitin **1952** u bë anëtare e NATO-s.

Pyetje për diskutim

Pse shtetet e Ballkanit nuk u zhvilluan në të njëjtën mënyrë pas Luftës së Dytë Botërore? Shpjegoni ndryshimet midis shteteve komuniste dhe Greqisë, duke përdorur shembuj specifikë.

Zhvillimi ekonomik dhe ndryshimi shoqëror (1950–1980)

Në dekadat në vijim Ballkani pësoi ndryshime të rëndësishme ekonomike dhe shoqërore. Shumë vende filluan një politikë industrializimi, me ndërtimin e fabrikave, termocentraleve dhe qendrave të reja industriale. Si rezultat i kësaj, gjithnjë e më shumë njerëz u zhvendosën nga fshatrat në qytete.

Ky proces çoi në një rritje të shpejtë të popullsisë urbane. Në **Bullgari**, për shembull, pjesa e saj u rrit nga 27.5% në vitin 1950 në 62.5% në vitin 1980. Ndryshime të ngjashme ndodhën në Greqi dhe në Jugosllavi. Urbanizimi ndryshoi gradualisht stilin e jetës së njerëzve. Paralelisht me ndryshimet ekonomike, ndryshoi edhe struktura shoqërore e shoqërisë. U krijua një klasë e re punëtore industriale, ndërsa numri i njerëzve të angazhuar në bujqësinë tradicionale u ul. Në qytete u ndërtuan lagje banimi, shkolla, qendra kulturore dhe objekte shëndetësore. Në të njëjtën kohë shteti investoi në arsim, gjë që çoi në rritje të numrit të studentëve. Në **Bullgari, Rumani** dhe **Shqipëri** ekonomia u zhvillua sipas një sistemi të rreptë planifikimi. Shteti kontrollonte industrinë, bankat dhe burimet natyrore. Vëmendje e veçantë iu kushtua zhvillimit të industrisë së rëndë.

Jugosllavia, nga ana tjetër, zhvilloi një model të ndryshëm. Pas konfliktit me Bashkimin Sovjetik, vendi filloi të zbatonte sistemin e **socializmit vetëqeverisës**. Me **Ligjin e vitit 1950 për Vetëqeverisjen e Punëtorëve** punëtorët morën pjesë në menaxhimin e ndërmarrjeve dhe në vendimmarrje përmes këshillave të punëtorëve.



▲ Këshilli i punëtorëve

▼ Konferenca e Parë e Lëvizjes së të Painkuadruarëve



Në vitet 1960 dhe 1970 sistemi politik jugosllav gradualisht u decentralizua. Republikave dhe krahinave iu dhanë kompetenca gjithnjë e më të mëdha në menaxhimin e ekonomisë dhe institucioneve. Me **Kushtetutën e vitit 1974** federata u riorganizua më tej dhe autoriteteve republikane iu dha një rol i rëndësishëm në vendimmarrje. Ky sistem kishte për qëllim të siguronte ekuilibrin dhe të ulte tensionet politike. Pas vdekjes së Josip Broz Titos filluan të shfaqeshin probleme të reja politike dhe ekonomike. Jugosllavia ndoqi gjithashtu një politikë të jashtme aktive. Në **shtator të vitit 1961** konferenca e parë e **Lëvizjes së të Painkuadruarëve** u mbajt në Beograd. **Josip Broz Tito, Gamal Abdel Naser** dhe **Xhavaharlal Nehru** luajtën një rol të rëndësishëm në të. Qëllimi i lëvizjes ishte të krijonte një pozicion të pavarur midis dy blloqeve të Luftës së Ftohtë.

Kriza dhe rënia e komunizmit (1980–1990)

Gjatë viteve 1980 problemet ekonomike në shumë vende socialiste u bënë gjithnjë e më të theksuara. Rritja industriale u ngadalësua dhe inflacioni u rrit. Pas vdekjes së Josip Broz Titos në vitin 1980 stabiliteti politik në Jugosllavi filloi gradualisht të dobësohej. Në të njëjtën kohë lindën vështirësi serioze ekonomike, siç ishte rritja e borxhit të jashtëm dhe inflacioni. Deri në fund të dekadës borxhi tejkaloi 20 miliardë dollarë, gjë që krijoi presion të fortë ekonomik mbi federatën dhe thelloi më tej paqëndrueshmërinë politike. Dobësimi i qeverisë qendrore kontribuoi në forcimin e dallimeve midis republikave. Dobësimi i shtetit u pa edhe përmes ngjarjeve në **Kosovë**, e cila ishte **krahinë autonome**. Popullsia shqiptare atje filloi të kërkonte që kjo krahinë të merrte statusin e **republikës** brenda Jugosllavisë. Gjatë viteve 1980 në Kosovë shpërthyen demonstrata duke kërkuar që krahina të bëhej republikë. Këto demonstrata e përkeqësuan situatën politike në vend. Në disa vende kriza ekonomike çoi në rritjen e pakënaqësisë midis popullsisë. U shfaqën lëvizje dhe grupe të reja shoqërore që kërkuan reforma politike, liri më të madhe shprehjeje dhe përmirësim të standardeve të jetesës.

Në të njëjtën kohë reformat filluan në Bashkimin Sovjetik nën udhëheqjen e Mihail Gorbaçovit. Politikat e tij të perestrojkës (reformave ekonomike) dhe glasnostit (hapjes politike) synonin modernizimin e sistemit. Këto ndryshime ndikuan fuqishëm edhe në vendet e tjera socialiste në Evropë. Ballkani, veçanërisht vendet socialiste, nuk ishin imun ndaj ngjarjeve në BRSS. Në vitin 1989 filluan ndryshime masive politike në të gjithë Evropën Lindore. Në disa vende partitë komuniste humbën pushtetin dhe u futën sisteme shumëpartiake. Një nga simbolet më të dallueshme të këtyre ngjarjeve ishte rënia e Murit të Berlinit, e cila shënoi fundin e ndarjes së Evropës dhe fillimin e një etape të re historike.

A e dini se...

Tranzicioni nuk ndodhi në të njëjtën mënyrë në të gjitha vendet e Ballkanit, por varej nga stabiliteti i tyre politik dhe zhvillimi ekonomik. Privatizimi, pra transferimi i ndërmarrjeve shtetërore në pronësi private luajti gjithashtu një rol të rëndësishëm në këtë proces.



▲ Luftërat jugosllave

Luftërat dhe tranzicioni (1990–2000)

Në filli të viteve 1990 filloi shpërbërja e Jugosllavisë, duke çuar në një seri konfliktesh të armatosura. Luftërat shpërthyen në **Sllloveni, Kroaci** dhe **Bosnjë e Hercegovinë**. Një nga ngjarjet më dramatike ishte Rrethimi i Sarajevës (1992–1996), një nga rrethimet më të gjata të një kryeqyteti në historinë moderne evropiane. Luftimet më të ashpra u zhvilluan në Bosnjë e Hercegovinë, ku dhjetëra mijëra njerëz vdiqën dhe miliona u detyruan të largoheshin nga shtëpitë e tyre. Më vonë, të pakënaqur me pozicionin e tyre brenda Republikës Federative të Jugosllavisë, **shqiptarët e Kosovës** nisën kryengritje të armatosur të udhëhequr nga **Ushtria Çlirimtare e Kosovës** (UÇK). Në vitin **1995** u nënshkrua **Marrëveshja e Paqes e Dejtonit**, duke i dhënë fund zyrtarisht luftës në Bosnjë e Hercegovinë. Konflikti i Kosovës përfundoi në vitin **1999** me **ndërhyrjen e NATO-s**, duke shënuar fundin e konflikteve të armatosura në ish-Jugosllavi.

Pas vitit 2000 shumica e vendeve të Ballkanit filluan një proces afrimi me Bashkimin Evropian. **Sllovenia** u bë anëtare në vitin **2004, Bullgaria** dhe **Rumania** në vitin **2007**, ndërsa **Kroacia** në vitin **2013**. Vende të tjera në rajon vazhdojnë me reformat dhe përgatitjet për anëtarësim në të ardhmen. Ky proces përfshin reforma politike, zhvillimin e një ekonomie të qëndrueshme dhe respektimin e standardeve demokratike. Ai përfaqëson një transformim afatgjatë të shoqërisë, i cili përfshin ndërtimin e institucioneve demokratike, sundimin e ligjit dhe zhvillimin ekonomik.

Periudha pas vitit 1945 u shënua nga ndryshime të thella politike dhe ekonomike në Ballkan. Në gjysmën e dytë të shekullit XX rajoni u zhvillua në kushtet e sistemeve socialiste, industrializimit intensiv, por edhe krizave politike dhe konflikteve të armatosura. Pas përfundimit të Luftës së Ftohtë shumica e vendeve filluan tranzicionin drejt sistemeve demokratike dhe ekonomive të tregut. Sot vendet e Ballkanit janë të përqendruara në integrimin evropian dhe bashkëpunimin rajonal, me qëllim sigurimin e stabilitetit dhe zhvillimit ekonomik.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat ishin pasojat kryesore të Luftës së Dytë Botërore në Ballkan dhe si ndikuan ato në zhvillimin e rajonit pas vitit 1945?
2. Çfarë ndryshimesh ekonomike dhe shoqërore solli industrializimi në periudhën e viteve 1950–1980?
3. Cilët faktorë çuan në krizën dhe rënien e komunizmit në vitet 1980?
4. Cilat ishin pasojat e shpërbërjes së Jugosllavisë?

5. Industrializimi, zgjerimi urban dhe strukturat e punës së organizuar

Hapi drejt së ardhmes: Industrializimi dhe jeta në Ballkan pas vitit 1945

Pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore në vitin 1945 Ballkani u përball me pasoja të rënda. Qytetet u shkatërruan, fabrikat u dëmtuan dhe rrjeti i transportit ishte në gjendje të keqe. Prandaj, rindërtimi dhe modernizimi u bënë përparësia kryesore për shumicën e vendeve në rajon. Në vitet në vijim vendet si Jugosllavia, Bullgaria, Rumania dhe Shqipëria filluan një proces të përshpejtuar të zhvillimit industrial. U ndërtuan fabrika të reja, prodhimi u rrit dhe industria u bë pjesë gjithnjë e më e rëndësishme e ekonomisë.



▼ Fabrika "Zastava" – Kragujevc

Këto ndryshime nuk ishin vetëm ekonomike. Ato ndryshuan edhe jetën e përditshme. Mijëra njerëz u zhvendosën nga fshatrat në qytete në kërkim të punës, gjë që çoi në urbanizim të shpejtë. Në të njëjtën kohë u formua **klasa e madhe punëtore**, e cila fitoi një rol të rëndësishëm në shoqëri. Shumica e shteteve aplikuan një ekonomi të planifikuar – një sistem në të cilin shteti vendoste se çfarë dhe sa do të prodhohej. Ky model u përdor për dekada, deri në fund të viteve 1980. Kjo çoi në ndërtimin e kompleksëve të mëdha industriale që ndryshuan përgjithmonë pamjen e rajonit.

Motori i ndryshimit: ekonomia e planifikuar dhe industria e rëndë

Pas vitit **1945** shumica e vendeve të Ballkanit – si **Jugosllavia**, **Bullgaria**, **Rumania** dhe **Shqipëria** – krijuan sisteme ekonomike socialiste. Ato zbatuan ekonomi të planifikuar, në të cilën shteti vendoste se çfarë, sa dhe ku të prodhohej. Në vend të një tregu, ekonomia drejtohej përmes planeve shtetërore.

Në Bullgari dhe Rumani u prezantuan plane pesëvjeçare duke ndjekur shembullin e Bashkimit Sovjetik. Fokusi kryesor ishte në zhvillimin e industrisë së rëndë– prodhimin e çelikut, qymyrit dhe makinerive – pasi konsiderohej baza për përparimin ekonomik. Një model i ngjashëm u aplikua në **Shqipëri**, ku nën udhëheqjen e **Enver Hoxhës** ekonomia ishte rreptësisht e centralizuar dhe e drejtuar drejt zhvillimit të industrisë së rëndë. Shteti kishte kontroll të plotë mbi prodhim dhe vendi ishte relativisht i izoluar nga rrjedhat ekonomike ndërkombëtare.

Jugosllavia zhvilloi një model të ndryshëm. Pas konfliktit me Informbyronë në vitin 1948, u prezantua sistemi socializmi i vetëqeverisjes. Në të fabrikat menaxhoheshin zyrtarisht nga këshillat e punëtorëve. Pavarësisht kësaj, zhvillimi industrial mbeti përparësi kryesore. Komplekse të mëdha industriale u ndërtuan në qytete si **Kragujevc** dhe **Zenicë** duke çuar në rritje dhe transformim të shpejtë të këtyre zonave.

Nga ana tjetër, **Greqia** ndoqi një rrugë tjetër. Pas luftës civile (1946–1949), ekonomia u zhvillua në bazë të parimeve të tregut, me rol të rëndësishëm për sektorin privat dhe investimet e huaja. Ndihma e **Planit Mareshal** kontribuoi në rindërtimin e infrastrukturës. Në vend të fabrikave të mëdha shtetërore, ekonomia u mbështet në ndërmarrjet e vogla dhe të mesme, si dhe në industrinë tekstile, ndërtimin e anijeve dhe turizmin. **Athina** dhe **Selaniku** u bënë qendra të mëdha ekonomike. Ky zhvillim solli edhe ndryshime demografike. Një numër i madh njerëzish u zhvendosën në qytete, veçanërisht në Athinë, duke çuar në urbanizim të shpejtë. Në të njëjtën kohë shumë grekë shkuan jashtë vendit për të punuar, ndërsa dërgesat e tyre u bënë burim i rëndësishëm të ardhurash.

Deri në fillim të viteve 1980 Greqia kishte standard jetese më të lartë se shumica e vendeve socialiste. Në vitin 1981 ajo u bë anëtare e Bashkimit Ekonomik Evropian, gjë që ndikoi më tej në zhvillimin ekonomik.



▲ Uzina e çelikut në Zenicë

Pyetje për diskutim

1. **Cili sistem është më efikas – ekonomia e planifikuar apo ekonomia e tregut? Shpjegoni.**
2. **Si ndikon industrializimi në demografi?**

Migrimi i madh: Nga ara në fabrikë

Një nga pasojat më të dukshme të zhvillimit industrial pas Luftës së Dytë Botërore ishte **urbanizimi** ose rritja e shpejtë e qyteteve. Para luftës Ballkani kishte qenë një rajon kryesisht agrar, ku shumica e popullsisë jetonte në fshat dhe merrej me bujqësi. Me hapjen e fabrikave lindi nevoja e madhe për punëtorë. Në të njëjtën kohë mekanizimi gradualisht ndryshoi bujqësinë tradicionale dhe uli nevojën për punë në fshatra. Këto procese çuan në **migrim masiv nga fshati**

në qytet. Në vitet **1950** dhe **1960** shumë familje u zhvendosën në qendrat urbane në kërkim të punës. Kjo çoi në rritje të ndjeshme të popullsisë urbane. Për të akomoduar banorët e rinj, shtetet filluan të ndërtonin komplekse masive banimi. U shfaqën lagje të reja me blloqe të mëdha apartamentesh, si **Beogradi i Ri, Zagrebi i Ri** ose zonat industriale në Sofje dhe Bukuresht.



▲ Beogradi i Ri

Në **Shqipëri** urbanizimi u zhvillua më ngadalë dhe nën kontroll të rreptë shtetëror. Për shkak të migrimit të kufizuar dhe izolimit të vendit, ai mbeti kryesisht rural për një kohë të gjatë.

Këto lagje u bënë simbol i modernizimit. Për shumë njerëz, të jetuarit në një apartament me energji elektrike, ujë të rrjedhshëm dhe ngrohje qendrore nënkuptonte përmirësim të ndjeshëm të kushteve të jetesës. Qytetet gjithashtu ofronin qasje më të mirë në arsim, kujdes shëndetësor dhe jetë kulturore. Megjithatë, urbanizimi i shpejtë solli edhe probleme. Fluksi i madh i popullsisë ushtroi presion mbi **infrastrukturën** dhe disa qytete nuk ishin të përgatitura për një rritje të tillë. Si rezultat i kësaj u ndërtuan komplekse të mëdha banesash, të cilat janë ende një pjesë e dallueshme e shumë qyteteve të Ballkanit sot.

Statistikat tregojnë se sa të thella ishin këto ndryshime. Midis viteve **1950** dhe **1980** miliona njerëz u zhvendosën në qytete. Në **Greqi** dhe **Jugosllavi** numri i banorëve të rinj në qendrat urbane kaloi shtatë milionë, ndërsa në **Bullgari** popullsia urbane u rrit nga rreth **27%** në më shumë se **60%**.



▲ Lagje në kryeqytetin rumun, Bukuresht

Fabrika si bashkësi

Në shtetet socialiste pas Luftës së Dytë Botërore fabrikat nuk ishin vetëm vende pune. Ato luanin gjithashtu një rol të rëndësishëm në jetën e përditshme të njerëzve. Ndërmarrjet e mëdha industriale organizonin klube sportive, shoqëri kulturore dhe artistike, si dhe aktivitete të ndryshme rekreative.

Në shumë raste fabrikat ofronin edhe shërbime të tilla si kopshte, kujdes shëndetësor dhe vendpushime për punëtorët dhe familjet e tyre. Prandaj, punësimi në një ndërmarrje të madhe shpesh konsiderohej prestigjioz. Brenda kuadrit të ideologjisë socialiste, klasa punëtore paraqitej si forca kryesore në ndërtimin e shoqërisë së re. Zhvillimi industrial ishte i lidhur ngushtë me ndërtimin e infrastrukturës. Vija të reja hekurudhore, rrugë dhe objekte energjetike u ndërtuan në Ballkan. Në **Jugosllavi aksionet punuese rinore** ishin aktivitete masive vullnetare. Mijëra të rinj morën pjesë në ndërtimin e infrastrukturës, siç ishte vija hekurudhore Bërcko-Banoviq. Në Bullgari dhe Rumani këto projekte ishin pjesë e planeve ekonomike shtetërore.

Ndryshimet u ndien edhe në fshatra. Në disa vende u fut kolektivizimi i bujqësisë, me tokë të organizuar në ferma kooperative ose shtetërore. Mekanizimi uli nevojën për punë, gjë që inkurajoi më tej migrimin drejt qyteteve.

Pavarësisht rritjes ekonomike, pati edhe pasoja negative. Në disa raste kishte mungesa të mallrave të konsumit, ndërsa zhvillimi i shpejtë industrial shkaktoi gjithashtu probleme serioze mjedisore, siç është ndotja e ajrit dhe ujit. Deri në fund të viteve 1980 këto probleme ishin bërë pjesë e një krize më të gjerë ekonomike në sistemet socialiste.



▲ Poster në Bullgari, me rastin e 1 Majit, që tregon punën në fshat me ndihmën e mekanizimit

Sindikatat, të drejtat dhe paradokset e punës

Pas Luftës së Dytë Botërore punëtorët dhe të drejtat e tyre u bënë pjesë e rëndësishme e jetës ekonomike dhe shoqërore. Në vendet socialiste ideologjia theksonte se punëtorët ishin bartës të pushtetit. Në **Jugosllavi** kjo u shpreh përmes sistemit të vetëqeverisjes, në të cilin punëtorët mermin pjesë zyrtarisht në menaxhimin e ndërmarrjeve dhe në shpërndarjen e të ardhurave. Në vendet e tjera të Ballkanit të cilat kishin sisteme socialiste, sindikatat ishin organizata masive me një numër të madh anëtarësh.

Megjithatë, roli i tyre ishte i lidhur ngushtë me shtetin. Në vend që të organizonin rezistencën, ata më shpesh vepronin brenda kornizës së sistemit.

Pavarësisht kësaj, herë pas here shfaqej pakënaqësi. Në **Jugosllavi**, veçanërisht në vitet **1960** dhe **1980**, u vunë re **greva** të lidhura me problemet ekonomike dhe rënien e standardeve të jetesës. Në **Greqi** sindikatat luajtën një rol më aktiv dhe autonom. Ato negociuan me punëdhënësit dhe shtetin për të përmirësuar pagat dhe kushtet e punës. Gjatë diktaturës ushtarake (1967–1974), aktiviteti

▼ Protestat studentore kundër juntës ushtarake greke





▲ Demonstratat në Temishvar kundër qeverisë së Nikolae Çausheskut

i tyre ishte i kufizuar, por pas kthimit të demokracisë u forcua përsëri. Në **Shqipëri** situata ishte më e rëndë. Nën regjimin e Enver Hoxhës sindikatat ishin plotësisht nën kontrollin e shtetit dhe grevat nuk lejoheshin. Edhe pse në shumicën e vendeve socialiste kishte siguri të punësimit, kjo solli me vete edhe një paradoks të caktuar. Shumë fabrika kishin më shumë punëtorë sesa nevojiteshin, gjë që çoi në produktivitet të ulët. Kështu, sistemi ofronte siguri në të njëjtën kohë, por gjithashtu krijonte joefikasitete ekonomike.

Çmimi i progresit dhe fundi i epokës

Në vitet 1950 dhe 1960 zhvillimi industrial në Ballkan vazhdoi me një ritëm të shpejtë dhe shpesh shoqërohej me rritje ekonomike dhe optimizëm. Megjithatë, në vitet **1970**, e veçanërisht në vitet **1980**, filluan të shfaqeshin probleme serioze.

Modeli i bazuar në rritjen e vazhdueshme të fabrikave dhe numrit të punëtorëve filloi gradualisht të tregonte dobësi. Në të njëjtën kohë zhvillimi teknologjik në botë po përparonte dhe shumë kapacitete industriale në Ballkan filluan të mbeteshin prapa. Disa vende, si **Jugosllavia** dhe **Rumania**, u përpoqën të modernizonin ekonomitë e tyre përmes kredive nga vendet perëndimore. Megjithatë, në kushte krize ato kishin vështirësi në shlyerjen e borxheve të tyre. Në vitet **1980** u shfaqën **inflacioni, mungesa e produkteve dhe rënia e standardeve të jetesës.**

Këto vështirësi prekën edhe punëtorët. Grevat u bënë më të shpeshta dhe pakënaqësia në qendrat industriale gradualisht u lidh me ndryshime më të gjera politike në Evropën Lindore. Me rënien e regjimeve socialiste në fund të viteve 1980 dhe fillim të viteve 1990, sistemi industrial hyri në një fazë të re. **Privatizimi, tranzicioni ekonomik** dhe, në disa pjesë, konfliktet ushtarake çuan në mbylljen e shumë fabrikave. Ky proces, i njohur si **deindustrializim**, pati ndikim të fortë në ekonomi dhe jetën e popullsisë, veçanërisht në qytetet industriale që humbën shumë nga funksioni i tyre. Industrializimi pas Luftës së Dytë Botërore solli ndryshime të mëdha ekonomike dhe sociale në Ballkan. Ai mundësoi modernizimin dhe përmirësoi standardet e jetesës, por në të njëjtën kohë krijoi probleme të reja. Kriza në vitet 1980 dhe tranzicioni pas vitit 1990 treguan se këto procese ishin komplekse dhe kishin pasoja afatgjata.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Ç'është industrializimi pas vitit 1945?
2. Çfarë roli luajti ekonomia e planifikuar në vendet socialiste?
3. Pse u rrit migrimi rural-urban?
4. Çfarë roli luajtën sindikatat?

6. Lëvizjet e popullsisë, pakicat kombëtare dhe politika sociale (1918–2010)

Pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore në vitin 1918 Ballkani u përball me ndryshime të thella politike dhe sociale. Perandoritë e mëdha u shpërbënë, dolën shtete të reja dhe ato të vjetrat zgjeruan ose ndryshuan kufijtë e tyre. Por këto ndryshime nuk nënkuptonin vetëm një hartë të re të rajonit – ato ndryshuan rrënjësisht edhe jetën e njerëzve.

Mijëra familje u gjendën në shtete të reja, nën autoritete të reja dhe në kushte të ndryshme shoqërore. Gjatë shekullit XX Ballkani kaloi nëpër disa luftëra, trazira politike dhe kriza ekonomike, të cilat ndikuan fuqishëm në jetën e përditshme të popullsisë. Për shkak të kësaj, rajoni u bë hapësirë e lëvizjeve të shpeshta dhe masive të popullsisë.

Migrimi i detyruar dhe shkëmbimi i popullsisë

Një nga pasojat më të rënda të luftërave dhe ndryshimeve të kufijve ishte migrimi i detyruar. Ky term tregon zhvendosjen e një popullsie që nuk ndodh vullnetarisht, por për shkak të luftës, persekutimit, presionit politik ose vendimit shtetëror. Lëvizje të tilla ishin të zakonshme në Ballkan. Pas **Luftës së Parë Botërore** kufijtë e rinj çuan në krijimin e një numri të madh refugjatësh, personash të zhvendosur dhe komunitetesh të ndara.

▼ Fëmijë refugjatë në Athinë pas Luftës Greko-Turke të viteve 1922-1923





▲ Delegacioni turk në nënshkrimin e Traktatit të Paqes së Lozanës

Shembulli më i njohur i shkëmbimit të popullsisë është marrëveshja midis **Greqisë** dhe **Turqisë**, e nënshkruar pas **Traktatit të Paqes së Lozanës** të vitit **1923**. Qëllimi i kësaj mase ishte të zvogëlohej përzierja etnike dhe fetare në të dy vendet. Një numër i madh refugjatësh ortodoksë mbërritën në Greqi nga Azia e Vogël, ndërsa popullsia myslimane e territorit grek u zhvendos në Turqi.

Si pjesë e këtij shkëmbimi, rreth 1.2 milionë grekë ortodoksë u zhvendosën në Greqi dhe rreth 400.000 myslimanë u zhvendosën në Turqi. Edhe pse këto masa pritej të sillnin stabilitet, në realitet ato shkaktuan probleme të reja: mungesë toke, varfëri, vështirësi në gjetjen e punësimit dhe tensione midis popullsisë sëvjetër dhe të re. Në të njëjtën kohë këto zhvendosje ndryshuan ndjeshëm strukturën demografike dhe ndikuan në zhvillimin ekonomik dhe politik të të dy vendeve. Procese të ngjashme ndodhën në pjesë të tjera të Ballkanit. Në periudhën midis dy luftërave botërore **Bullgaria** priti një numër të madh refugjatësh nga **Maqedonia** dhe **Thrakia**, gjë që krijoi presion shtesë mbi ekonominë dhe shoqërinë. Një nga arsyet për këtë situatë ishte marrëveshja e shkëmbimit të popullsisë midis Greqisë dhe Bullgarisë përmes Konventës Kalfov – Politis.

Migrime të reja të detyruara masive ndodhën gjatë Luftës së Dytë Botërore, si dhe në vitet menjëherë pas saj. Pushtimet, konfliktet ushtarake dhe persekutimet çuan në zhvendosje të reja të popullsisë. Lufta nuk ishte vetëm përplasje midis ushtrive, por edhe periudhë në të cilën popullsia civile u ekspozua ndaj dhunës, urisë dhe dëbimit. Në rastin grek, veçanërisht pas **Luftës Civile (1946–1949)**, emigrimi ishte shumë i theksuar. Një pjesë e popullsisë u largua si refugjatë politikë. Pas kësaj lufte një pjesë e popullsisë, përfshirë shumë maqedonas, u detyruan të largoheshin nga atdheu i tyre. Një numër i madh i tyre u vendosën në vendet e Evropës Lindore dhe Bashkimit **Sovjetik**, por edhe në vende të huaja si **Kanadaja** dhe **Australia**. Atje ata formuan komunitete përmes të cilave ruajtën gjuhën, kulturën dhe identitetin e tyre. Në fund të shekullit XX Ballkani u prek përsëri nga migrimet e detyruara, këtë herë gjatë shpërbërjes së **Jugosllavisë**. **Luftërat në Kroaci, Bosnjë dhe Hercegovinë dhe Kosovë** krijuan qindra mijëra refugjatë dhe persona të zhvendosur. Disa prej tyre u vendosën në pjesë të tjera të ish-Jugosllavisë, ndërsa shumë shkuan në vendet e Evropës Perëndimore. Edhe pse luftërat e viteve 1990 patën më pak viktima sesa luftërat e mëdha të mëparshme, ato u shoqëruan nga procese të ngjashme të spastrimit etnik dhe zhvendosjes masive.

Pyetje për diskutim

Çfarë pasojash patën migrimet e detyruara në jetën e njerëzve dhe në marrëdhëniet midis komuniteteve të ndryshme në Ballkan?

Shpjegojeni me një shembull.

Diaspora dhe migrimi ekonomik

Përveç zhvendosjes së detyruar, Ballkani u shënua edhe nga migrimi i fortë ekonomik. Kur njerëzit emigrojnë për shkak të varfërisë, papunësisë ose kërkimit të kushteve më të mira të jetesës, ata shpesh krijojnë diasporën. Diaspora është një bashkësi njerëzish që jetojnë jashtë vendit të tyre të lindjes, por mbajnë lidhje me të përmes gjuhës, familjes, traditave, mbështetjes ekonomike dhe jetës kulturore. Një proces i ngjashëm ndodhi në Jugosllavi, veçanërisht nga vitet **1960** deri në vitet 1980. Ndryshe nga shumica e vendeve socialiste, Jugosllavia lejoi një numër të konsiderueshëm të qytetarëve të saj të punonin jashtë vendit. Kjo çoi në lindjen e fenomenit të njohur të gasterbajerëve (punëtorëve mysafirë). Mijëra punëtorë shkuan në **Gjermani, Austri, Zvicër** dhe në vende të tjera të Evropës Perëndimore.



▲ Migrantët ekonomikë shqiptarë në rrugën e tyre për në Itali


▲ Gasterbajerët

Një numër i madh grekësh u vendosën në Evropën Perëndimore, SHBA, Kanada dhe Australi, duke krijuar komunitete të forta emigrantësh. Ky migrim pati ndikim të dyfishtë. Nga njëra anë, largimi i popullsisë në moshë pune ndryshoi familjet dhe komunitetet lokale. Nga ana tjetër, dërgesat e parave u bënë burim i rëndësishëm të ardhurash, duke siguruar kushte më të mira jetese, arsim dhe investime. Pas vitit 1990 migrimi ekonomik u intensifikua përsëri. Arsyet ishin të shumta: rënia e shteteve, tranzicioni, papunësia dhe pasiguria politike. Shumë shtete të Evropës Juglindore janë përballur me migrim neto negativ, pra më shumë njerëz janë shpërngulur sesa janë vendosur aty. Një nga migrimet më të mëdha ekonomike ndodhi në Shqipëri pas rënies së regjimit komunist. Qindra mijëra shqiptarë kanë ikur në vendet e BE-së, kryesisht në Greqinë fqinje, si dhe jashtë shtetit.

Pakicat kombëtare dhe të drejtat civile

Ndryshimet kufitare dhe migrimet masive kanë çuar në krijimin e pakicave të shumta kombëtare. Këto janë komunitete etnike, gjuhësore ose fetare që jetojnë në një vend ku shumica i përkasin një kombi tjetër. Kjo ishte një dukuri e zakonshme në Ballkan, pasi kufijtë politikë rrallë përkonin me kufijtë etnikë. Një nga shembujt më


▲ Demonstratat në Prishtina, 1981

Bashkëjetesa me të kaluarën

Imagjinoni sikur i përkisni një pakice kombëtare në një vend ballkanik dhe në një tekst të shkurtër (5-6 fjali) përshkruani problemet me të cilat përballeni, nëse keni mundësi të përdorni gjuhën tuaj dhe si ndiheni në atë vend.

të dukshëm është pozicioni i **shqiptarëve** në **Jugosllavi**. Gjatë viteve 1960 dhe 1970 Kosova fitoi **autonomi** më të madhe, veçanërisht me **Kushtetutën e vitit 1974**. Gjuha shqipe u përdor në arsim dhe administratë, ndërsa u krijuan edhe institucione kulturore. Megjithatë, dallimet ekonomike dhe tensionet politike mbetën të pranishme.

Situata e pakicave ishte shpesh komplekse. Në periudhën midis dy luftërave botërore shumë shtete kërkuan konsolidim kombëtar dhe pakicat shpesh shiheshin me dyshim. Traktatet për mbrojtjen e tyre ekzistonin nën kujdesin e Lidhjes së Kombeve, por këto nuk zbatoheshin gjithmonë në mënyrë konsistente.

Në praktikë disa pakica kishin qasje të kufizuar në arsim në gjuhën e tyre amtare, organizim kulturor dhe përfaqësim politik. Në raste të tjera shtetet kërkuan të krijonin identitet tëvetëm kombëtar përmes shkollave dhe administratës. Pas Luftës së Dytë Botërore regjimet komuniste shpallën zyrtarisht barazinë, por situata reale ndryshonte nga shteti në shtet. Në Bullgari në vitet 1980 autoritetet zbatuan një politikë të njohur si „procesi i rilindjes". Popullsia turke u detyrua të ndryshonte emrat e tyre dhe të kufizonte përdorimin e gjuhës turke. Këto masa çuan në eksod masiv drejt Turqisë në vitin 1989. **Pas Luftës së Dytë Botërore** Bullgaria, veçanërisht në periudhën nga viti 1944 deri në fund të viteve 1960, në një kontekst të caktuar politik, njohu ekzistencën e **pakicës maqedonase** në territorin e saj. Kjo lidhej me marrëdhëniet e atëhershme midis Bullgarisë dhe Jugosllavisë dhe idenë e bashkëpunimit më të ngushtë midis dy shteteve. Megjithatë, me ndryshimin e kursit politik në fund të viteve 1940 dhe veçanërisht gjatë qeverisjes së Todor Zhivkovit, politika zyrtare ndryshoi. Pakica maqedonase nuk njihej më. Në politikën zyrtare bullgare kjo popullsi trajtohej si pjesë e popullit bullgar. Pas vitit 1989 çështja e të drejtave civile u bë përsëri veçanërisht e rëndësishme. Ajo përfshin të drejtën për arsim, lirinë e shprehjes, pjesëmarrjen politike dhe ruajtjen e identitetit kulturor. Nën ndikimin e institucioneve evropiane, mbrojtja e pakicave u bë kusht i rëndësishëm për demokratizimin dhe afrimin me Bashkimin Evropian. Megjithatë, ky proces nuk çoi në përmirësim të pozicionit të pakicave në disa vende të Ballkanit.



▲ Shpallja e shfaqjes Kurbetlinjtë në Teatrin Rajonal Maqedonas në Gorna Xhumaja (Blagoevgrad)

Politika sociale dhe shteti social

Përveç migrimit dhe pakicave, shekulli XX ishte gjithashtu një periudhë zhvillimi e politikës sociale. Ajo përfshin masat përmes të cilave shteti kërkon të përmirësojë jetën e popullsisë: ndihmë për të varfrit, mbrojtje të punëtorëve, shëndetësi, arsim dhe sigurime shoqërore. Në periudhën midis dy luftërave botërore shtetet e Ballkanit kishin mundësi të kufizuara për mbrojtje sociale, pasi ato ishin kryesisht agrare dhe kishin financa të dobëta. Megjithatë, ligjet mbi orët e punës, mbrojtjen e punëtorëve dhe ndihmën në kohë krize u futën gradualisht. Pas Luftës së Dytë Botërore, me ardhjen e regjimeve komuniste, roli i shtetit u rrit ndjeshëm. Ai u bë organizatori kryesor i ekonomisë, punësimit, shëndetësisë dhe arsimit. Kështu, u zhvillua

modeli i shtetit social, i cili ofroi siguri më të madhe për qytetarët, megjithëse nuk ishte gjithmonë demokratik.

Shëndetësia dhe arsimi

Shëndetësia dhe arsimi ishin fusha kyçe. Në gjysmën e parë të shekullit XX ato ishin të pazhvilluara, veçanërisht në zonat rurale. Pas vitit **1945** spitalet, institucionet shëndetësore dhe shkollat u zgjeruan ndjeshëm. Kujdesi mjekësor u bë më i arritshëm dhe analfabetizmi u ul gradualisht. Arsimi kontribuoi në krijimin e një shoqërie më të integruar dhe një shteti modern. Pas vitit **1990** tranzicioni solli vështirësi ekonomike dhe dobësim të pjesshëm të mbrojtjes sociale. Megjithatë, afrimi me Bashkimin Evropian nxiti reforma dhe përmirësim gradual të institucioneve, shëndetësisë dhe arsimit.



▲ Pionieret shqiptare


▲ Demonstratat në Beograd më 9 mars 1991.

Historia e Ballkanit nga viti 1918 deri në vitin 2010 tregon se lëvizjet e popullsisë, pakicat kombëtare dhe politika sociale ishin të lidhura ngushtë. Luftërat dhe ndryshimet kufitare shkaktuan migrime të detyruara, ndërsa vështirësitë ekonomike nxitën emigrimin masiv dhe krijimin e diasporave. Këto procese çuan në shfaqjen e shumë pakicave, çështja e të cilave u bë një çështje e rëndësishme politike dhe ligjore. Në të njëjtën kohë, të drejtat civile, shëndetësia, arsimi dhe politika sociale kanë fituar rëndësi gjithnjë e më të madhe me kalimin e kohës. Përmes këtyre ndryshimeve, mund të kuptohet më mirë zhvillimi i shoqërive bashkëkohore ballkanike dhe sfidat me të cilat përballen ato sot.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Ç'nënkuptohet me termin migrim i detyruar dhe cilat ishin shkaqet kryesore të tij në Ballkan?
2. Pse çështja e pakicave kombëtare ishte e ndërlikuar dhe e ndjeshme në Ballkan?
3. Krahasoni arsyet e migrimit në shekullin XX me migrimet e sotme. A ka ndonjë ngjashmëri?
4. Çfarë pasojash patën migrimet e detyruara mbi familjet dhe komunitetet lokale?

7. Politikat e kujtesës, pajtimit dhe transformimeve postkonfliktuale



▲ Monumenti i Betejës së Sutjeskës

Kur mendojmë për historinë, zakonisht mendojmë për libra, arkiva ose data që duhen mbajtur mend. Por historia nuk është vetëm e kaluara – është një proces që jeton vazhdimisht në shoqëri. Mënyra se si i kujtojmë luftërat dhe konfliktet ndikon në mënyrën se si mendojmë dhe jetojmë sot.

Prandaj, ky mësim ju prezanton me nocionin e politikës së kujtesës. Nuk është vetëm një koncept shkencor, por diçka që formëson drejtpërdrejt jetën e përditshme, veçanërisht në Ballkan. Pas **Luftës së Dytë Botërore** në vitin **1945**, e akoma më shumë pas **konflikteve** të viteve **1990**, shoqëritë në rajon u përballën me një pyetje të vështirë: si të ndërtojmë një të ardhme kur e kaluara është e mbushur me dhimbje, krime dhe interpretime të ndryshme të së vërtetës?

Kujtesa kolektive dhe komemoracionet: monumentet, tekstet shkollore dhe mediat

Kujtesa kolektive nuk kufizohet vetëm në kujtimet personale. Ajo përfaqëson kuptim të përbashkët të asaj që është e rëndësishme të mbahet mend dhe asaj që harrohet gradualisht. Një kujtesë e tillë nuk lind rastësisht – ajo ndërtohet me mjete konkrete. Shembulli më i dukshëm janë **monumentet**. Imagjinoni një shesh qyteti: a ka atje monument për një partizan nga Lufta e Dytë Botërore apo për viktimat e konflikteve të viteve 1990? Kjo zgjedhje nuk është e rastësishme. Ajo dërgon një mesazh për atë që shoqëria e konsideron të rëndësishme.

Ekzistojnë komplekse të shumta përkujtimore në Ballkan. **Parku Memorial** në **Kragujevc** i është kushtuar civilëve të pushkatuar në vitin 1941, ndërsa **kompleksi në Sutjeskë** përkujton luftën partizane. Monumenti në Jasenovc, nga ana tjetër, është për disa simbol i vuajtjes, ndërsa për të tjerët subjekt i mosmarrëveshjeve politike. Kështu, monumentet nuk janë vetëm objekte – ato ndikojnë në mënyrën se si e kuptojmë të kaluarën.



▲ Parku Memorial Shumaricë, Kragujevc

Tekstet shkollore të historisë luajnë gjithashtu një rol të rëndësishëm. Përmes tyre, shteti u përcjell të rinjve interpretimin e tij të së kaluarës. Të njëjtat ngjarje mund të paraqiten ndryshe. Për shembull, Luftërat ballkanike (1912-1913) paraqiten si çliruese në disa tekste shkollore, ndërsa në të tjerët ato konsiderohen pushtim dhe theksohet vuajtja e civilëve. Prandaj, nxënësi duhet të bëjë pyetje: Cilat ngjarje theksohen? Viktimat e kujt përmenden? Ç'mungoni? Një mjet i tretë i rëndësishëm janë **mediat** dhe **komemoracionet**. Komemoracioni është festim i organizuar i një ngjarjeje të rëndësishme. Në Ballkan çdo vend organizon komemoracione me rastin e ngjarjeve nga e kaluara. Organizimi i këtyre komemoracioneve nuk pranohet gjithmonë nga vendet fqinje. E njëjta ngjarje nga e kaluara mund të ketë interpretim dhe kuptim të ndryshëm në vende të ndryshme. **Përveç kësaj, shpesh edhe brenda një vendi, e njëjta ngjarje mund të interpretohet ndryshe**

nga grupe të ndryshme në shoqëri. Megjithatë, media të ndryshme mund ta paraqesin të njëjtin komemoracion në mënyra të ndryshme. Njëra do të rrjerrë në pah dhimbjen e familjeve, tjetra mesazhet politike të udhëheqësve. Kështu krijohet një rrëfim – një histori rreth asaj që ndodhi dhe si duhet të kuptohet.



▲ Shënimi me rastin e 80-vjetorit të përfundimit të Luftës së Dytë Botërore

Revizionizmi historik dhe politika e kujtesës: qasjet dhe leximi kritik

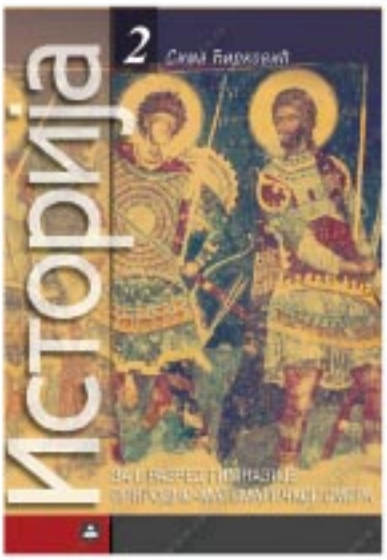
Termi **revizionizëm** shpesh shfaqet në sferën publike, por nuk kuptohet gjithmonë saktë. Prandaj, është e rëndësishme të bëhet dallimi i qartë midis revizionizmit shkencor dhe politik. **Revizionizmi shkencor** është pjesë normale e shkencës historike. Ndodh kur historianët zbulojnë burime të reja që plotësojnë ose korrigjojnë njohuritë ekzistuese. Për shembull, zbulimi i ditarit të një komandanti ushtarak mund të tregojë se një vendim është marrë më herët nga sa mendohej më parë. Ky është një proces natyror në zhvillimin e njohurive. **Përveç kësaj, revizionizmi shkencor ka një rol tjetër të rëndësishëm: ai mund të ndihmojë në kapërcimin e ndikimit politik mbi shkencën në të kaluarën.**

Revizionizmi politik, përkundrazi, mund të jetë manipulim i së kaluarës. Ai ndodh kur mohohen krimet e vërtetuara, numri i viktimave zvogëlohet pa prova ose kur agresori portretizohet si viktimë. Gjithashtu, përmes revizionizmit politik shpesh bëhet në përpjekje për të rishqyrtuar, e nganjëherë për të mohuar ngjarje të caktuara nga e kaluara dhe identitetet kombëtare. Ndonjëherë revizionizmi politik kërkon të ndikojë në interpretimin e historisë, e kështu në mënyrën se si kryhet revizionizmi historik. Ky revizionizëm është i pranishëm kudo në Ballkan, por edhe në Evropë. Prandaj, leximi kritik është aftësi e nevojshme, kështu që kur lexoni një tekst për të kaluarën, bëjini vetes disa pyetje: kush është autori, cili është qëllimi i tij dhe a përdoren fjalë emocionale pa prova të mjaftueshme.

Me këtë rast, është e rëndësishme të mos abuzoni me të menduarit kritik për qëllime politike. Narrativet historike në Ballkan shpesh ndryshojnë në varësi të kontekstit politik. Pas disfatës së komunistëve

Pyetje për diskutim

Shpjegoni se si monumentet ndikojnë në mënyrën se si njerëzit e kuptojnë të kaluarën.



▲ Teksti shkollor i historisë në Serbi



▲ Nënshkrimi i Marrëveshjes së Paqes së Dejtonit

në **Luftën Civile (1946–1949)**, historia zyrtare në Greqi e shtypi për një kohë të gjatë pjesëmarrjen e tyre në rezistencën kundër Fuqive të Boshtit në Luftën e Dytë Botërore. Vetëm në vitin **1982** shteti e njohu „lëvizjen popullore të rezistencës". Kjo tregon se si ndryshimet politike ndikojnë në kujtesë.

Pas vitit 1990 në Kroaci u shfaq një proces distancimi nga e kaluara jugosllave. Periudha jugosllave shpesh paraqitej si e pafavorshme për interesat kroate. Ky është një shembull i riformësimit të së kaluarës në përputhje me qëllimet e reja politike. Në Serbi luftërat e viteve **1991–1995** riaktivizuan kujtimet e **regjimit ustash** nga Lufta e Dytë Botërore. Këto trauma historike u përdorën në një kontekst të ri politik, ndërsa konfliktet e reja krijuan shtresa shtesë të kujtesës që ende ndikojnë në marrëdhëniet në rajon sot.

Pajtimi dhe drejtësia tranzicionale

MEKANIZMAT E PAJTIMIT: NGA MARRËVESHJA E PAQES DERI NË GJYKATË

Pyetje për diskutim

Imagjinoni të lexoni dy tekste shkollore për të njëjtën ngjarje: në njërin grupi juaj paraqitet si viktimë dhe në tjetrin si fajtor. Ç'do të bënit? Kujt do t'i besonit dhe si do ta kontrollonit se cili është më afër të vërtetës?

Kur mbaron një luftë, nënshkrimi i një marrëveshjeje paqeje është vetëm fillimi. **Marrëveshja e Paqes e Dejtonit e vitit 1995** i dha fund konfliktit në **Bosnjë dhe Hercegovinë** dhe krijoi një sistem të ri politik me dy entitete: **Federatën e Bosnjës dhe Hercegovinës** dhe **Republikën Serbe**. Por paqja në letër nuk do të thotë se konflikti është kapërcyer vërtet. Pajtimi kërkon një proces më të gjatë dhe më kompleks të njohur si drejtësi tranzicionale. Është një përpjekje që shoqëria të përballet me të kaluarën dhe të ndërtojë një të ardhme më të drejtë dhe më të qëndrueshme. Një nga mekanizmat më të rëndësishëm në këtë proces janë gjykatat. Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë, e njohur si Tribunali i Hagës, u krijua nga Kombet e Bashkuara me detyrën e ndjekjes penale të atyre që janë përgjegjës për krimet e luftës.



▲ Tribunali i Hagës

Roli i saj nuk ishte vetëm të ndëshkonte, por edhe të përcaktonte faktet. Kur gjykata jep një vendim për gjenocid ose krim kundër njerëzimit, ai bëhet një fakt i bazuar në prova, jo vetëm një akuzë nga njëra palë. Kjo është e rëndësishme, sepse pa pranuar faktet, është vështirë të ndërtohet besimi midis komuniteteve. Përveç gjykatave, një rol të rëndësishëm luajnë edhe komisionet e së vërtetës dhe pajtimit. Ato nuk përqendrohen te ndëshkimi, por te zbulimi i së vërtetës. Ato punojnë me dëshmitarë dhe viktima, duke u përpjekur të hedhin dritë mbi ngjarjet dhe fatin e personave të zhdukur. Puna e këtyre komisioneve duhet të jetë e kujdesshme dhe e lirë nga ndikimi politik. Hapja e arkivave dhe debatet publike janë gjithashtu pjesë e këtij procesi. Kur shoqëria flet hapur për të kaluarën, krijohet hapësirë që të dëgjohen zëra të ndryshëm. Ekzistojnë mënyra të ndryshme për t'u përballur me të kaluarën: harresa (amnistia), gjykimi (drejtësia), dialogu (mirëkuptimi) dhe komemoracioni (kujtimi). Qasja më e suksesshme është ajo që kombinon këto elemente. Harresa mund të sjellë paqe afatshkurtër, por shpesh çon në konflikte të reja. Gjykimet sjellin drejtësi, por jo gjithmonë falje. Dialogu është më i vështiri, por është i nevojshëm. Nisma **RECOM** u krijua në rajon, qëllimi i së cilës është të

dokumentojë viktimat dhe ngjarjet e luftërave të viteve 1990. Puna e **Tribunalit në Hagë** shpesh interpretohet ndryshe, gjë që tregon se sa e rëndësishme është të dallohen faktet nga opinionet. Faktet janë të verifikueshme: Tribunali u krijua në vitin **1993** nga **Kombet e Bashkuara** dhe ka dënuar mbi 90 persona. Opinionet, nga ana tjetër, janë interpretime të ndryshme të këtyre fakteve. Disa anëtarë të opinionit e konsiderojnë Tribunalin të drejtë, ndërsa të tjerë e shohin atë si instrument politik. Kjo është arsyeja pse është e rëndësishme të dallohen faktet nga opinionet, veçanërisht kur bëhet fjalë për tema të ndjeshme historike.

Marrëveshjet e paqes dhe rindërtimi pas konfliktit

Pas gjyqit dhe përcaktimit të përgjegjësisë, vjen faza e rindërtimit pas konfliktit. Kjo do të thotë jo vetëm rindërtimi i infrastrukturës së shkatërruar, por edhe rindërtimi i besimit midis njerëzve dhe institucioneve. Ky proces përfshin reforma në polici dhe gjyqësor në mënyrë që ato të funksionojnë në mënyrë të drejtë dhe të barabartë për të gjithë qytetarët. Pas Marrëveshjes së Dejtonit në Bosnjë dhe Hercegovinë (1995), përveç rindërtimit fizik, u punua edhe për integrimin e ish-palëve kundërshtare në institucione të përbashkëta. Një proces i ngjashëm ndodhi në **Kosovë** pas vitit 1999, ku prioritetet e administratës ndërkombëtare ishin kthimi i personave të zhvendosur dhe vendosja e sundimit të ligjit. Kosova sot është shtet i pavarur.

Qëllimi i rindërtimit pas konfliktit është parandalimi i konflikteve të reja dhe krijimi i kushteve për një paqe të qëndrueshme të bazuar në sigurinë ekonomike dhe drejtësinë sociale për të gjitha komunitetet. Politikat e kujtesës nuk kanë të bëjnë vetëm me të kaluarën, por mbi të gjitha me të ardhmen. Mënyra se si i përkujtojmë viktimat, hapim arkivat dhe komunikojmë të kaluarën përmes arsimit, ndikon nëse ndërtojmë një shoqëri besimi apo mbetemi në një cikël mosbesimi dhe frike. Drejtësia tranzicionale nuk është detyrë vetëm për gjyqtarët dhe politikanët. Është proces në të cilin merr pjesë e gjithë shoqëria, përfshirë të rinjtë. Përballimi me të kaluarën përfshin përpjekjen për të kuptuar ngjarjet, shkaqet dhe pasojat e tyre, si dhe përvojat e grupeve të ndryshme në shoqëri. Ky proces shpesh nuk është i lehtë, pasi e kaluara mund të lidhet me konflikte, padrejtësi dhe kujtime të ndryshme. Në situata të tilla është e rëndësishme t'i qasemi me vëmendje dhe respekt për pikëpamje të ndryshme. Ngjarjet historike rrallë kanë vetëm një interpretim, kështu që është e nevojshme të merren në konsideratë burime dhe perspektiva të shumëfishta. Qëllimi nuk është të imponohet një „e vërtetë" e vetme, por të inkurajohet mirëkuptimi dhe dialogu midis njerëzve. Prandaj, kujtesa duhet të shërbejë si mësim, jo si mjet për të krijuar përçarje të reja.



▲ Tërheqja e ushtrisë së Republikës Federative të Jugosllavisë nga Kosova në vitin 1999



▲ Ibrahim Rugova (1944-2006) - figurë politike e shqiptarëve të Kosovës, i njohur për mbështetjen e tij për zgjidhje jo të dhunshme të çështjes së Kosovës

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Pse politikat e kujtesës janë të rëndësishme jo vetëm për të kaluarën, por edhe për të ardhmen?
2. A është e mundur të ndërtohet besim pa pranuar faktet e së kaluarës? Shpjegoni.
3. Si ndikojnë përkujtimet, tekstet shkollore dhe media në mënyrën se si shoqëritë e kujtojnë të kaluarën?
4. Pse vende dhe komunitete të ndryshme ndonjëherë i interpretojnë ndryshe të njëjtat ngjarje historike?

8. Avangarda, modernizmi dhe prodhimi kulturor midis dy luftërave botërore në Ballkan (1918–1941)

Periudha midis dy luftërave botërore (1918–1941) është kohë ndryshimesh të thella dhe zhvillimi të fortë kulturor në Ballkan. Pas Luftës së Parë Botërore harta politike e rajonit ndryshoi ndjeshëm. Perandoritë e vjetra, si **Austro-Hungaria** dhe **Perandoria Osmane**, u zhdukën dhe në vend të tyre dolën shtete të reja ose u zgjeruan ato ekzistuese. Midis tyre ishin **Mbretëria e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve, si dhe Greqia, Bullgaria dhe Shqipëria**. Këto shtete u përballën me sfida serioze – paqëndrueshmëri politike, vështirësi ekonomike dhe nevojën për të ndërtuar një identitet kombëtar.



▼ Kisha Aleksandar Nevski në Sofje midis dy luftërave botërore

Në të njëjtën kohë qytetet filluan të ndryshonin me shpejtësi. Beogradi, Zagrebi, Lublana, Sarajeva, Athina, Sofja dhe Tirana u bënë gjithnjë e më moderne. U shfaqën tramvaje, kinema, ndërtesa të reja dhe kafene – vende ku intelektualët, artistët dhe studentët mblidheshin dhe diskutonin politikën, artin dhe të ardhmen.

Këto ndryshime ndikuan fuqishëm në kulturën e shprehjes. Kështu u shfaqën modernizmi dhe avangarda. Këto lëvizje jo vetëm që u morën nga Evropa, por u përshtatën me kushtet ballkanike. Përmes tyre, artistët u përpoqën t'u përgjigjen pyetjeve rreth identitetit bashkëkohor, dallimeve shoqërore dhe rolit të artit në kohët e censurës dhe presioneve politike.

Modernizmi dhe avangarda – ndryshim në qasje

Për të kuptuar skenën kulturore të Ballkanit midis dy luftërave botërore, është e nevojshme të bëhet një dallim i qartë midis dy termave që shpesh ngatërrohen: modernizmi dhe avangarda. **Modernizmi** është lëvizje e gjerë kulturore që u shfaq në përgjigje të ndryshimeve të mëdha shoqërore. Industrializimi, urbanizimi dhe teknologjitë e reja ndryshuan mënyrën e jetesës, e bashkë me të edhe artin. Rregullat e vjetra nuk ishin më të mjaftueshme, kështu që artistët kërkuan forma të reja shprehjeje në **letërsi, pikturë, arkitekturë** dhe **muzikë**. Këto ndryshime u reflektuan edhe në arkitekturë, ku modernizmi arkitektonik u zhvillua me forma të reja dhe një stil funksional.

Megjithatë, modernizmi nuk do të thotë refuzim i plotë i traditës. Ai përpiqet për forma të reja, por në të njëjtën kohë ruan një ndjenjë stili, strukture dhe estetike. **Avangarda**, përkundrazi, përfaqëson një qasje më radikale. Vetë fjala avangardë do të thotë „roje avancuese". Artistët avangardë nuk donin vetëm të krijonin art të ri, por edhe të ndryshonin shoqërinë. Ata me vetëdije thyen rregullat, provokuan dhe kundërshtuan vlerat tradicionale. Veprat e tyre ishin shpesh të pazakonta dhe të vështira për t'u kuptuar, por me një qëllim të qartë – ta bënin publikun të mendonte ndryshe.

Ky ndryshim mund të shihet qartë edhe përmes shembujve specifikë nga Ballkani. Në Mbretërinë e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve, më vonë Jugosllavi, **revista Zenit (1921–1926)**, e lidhur me **Lubomir Miciq**, kritikoi traditën evropiane dhe promovoi idenë e „barbarit ballkanik" si simbol të energjisë së re – një qasje tipike avangarde.

Në Bullgari poeti **Geo Milev**, në „**Shtator**" (1924), kombinoi format e reja të artit me kritika të forta sociale.

Në **Greqi** „Gjenerata e viteve 1930", me autorë si **Jorgos Seferis** dhe **Odiseas Elitis**, zhvilluan një modernizëm më të moderuar. Ata futën vargje të lira dhe simbolikë, por ruajtën një ekuilibër dhe një strukturë të qartë artistike.

Në Shqipëri shkrimtari **Millosh Gjergj Nikolla Migjeni** përshkroi kushtet e vështira të jetesës së të varfërve, duke përdorur teknika moderniste për të shprehur realitetin shoqëror.

A e dini se...

Emri i shkrimtarit të famshëm Migjeni i është dhënë edhe një shkolle fillore – „Bratstvo-Migjeni" në Tetovë.

Kjo tregon se vepra e tij konsiderohet ende e rëndësishme sot dhe se shoqëria përpiqet të ruajë trashëgiminë e tij kulturore. Migjeni shkroi për varfërinë, padrejtësinë dhe jetën e vështirë të njerëzve – tema që janë ende të rëndësishme sot.

Ekspresionizmi dhe surrealizmi – emocioni dhe ëndrra

Një numër lëvizjesh artistike u zhvilluan brenda komizës së modernizmit dhe avangardës, nga të cilat ekspresionizmi dhe surrealizmi janë veçanërisht të rëndësishëm.

Ekspresionizmi pati një ndikim të veçantë në vitet 1920. Në vend që ta përshkruante realitetin ashtu siç është, ai u drejtua drejt botës së brendshme të artistit. Në qendër ishin ndjenjat – frika, trishtimi, shqetësimi dhe zemërimi. Për të shprehur këto emocione, artistët përdornin forma të shtrembëruara, ngjyra të forta dhe skena dramatike.



▲ Millosh Gjergj Nikolla (Migjeni)



▲ Koça Popoviq

Gjuha ishte shpesh e drejtpërdrejtë dhe intensive. Një shembull i mirë është poezia e **Antun Branko Shimiqit**, stili i të cilit është i shkurtër, i tensionuar dhe fort emocional. Në Bullgari artistja **Bistra Vinarova** përdori elemente ekspresioniste në punën e saj, duke kombinuar emocionin e fortë me temat bashkëkohore shoqërore.

Në **Greqi** poeti **Kostas Kavafis**, megjithëse më shpesh i lidhur me simbolizmin dhe modernizmin, në disa nga veprat e tij rxjerr në pah pasigurinë e brendshme të njeriut modern.

Në **Shqipëri** u dallua edhe piktori **Spiro Xega**, i njohur për kompozimet e tij me motive kombëtare dhe historike, veçanërisht përmes përfaqësimeve të Skënderbeut. Në veprën e tij ndikimet nga romantizmi dhe ekspresionizmi evropian i fillimit të shekullit XX janë të dukshme, si dhe motive lirike dhe simbolike.

Surealizmi u shfaq më vonë, në vitet **1930**. Ai u përqendrua në të pavetëdijshmen, ëndrrat dhe irracionalen. Të ndikuar nga idetë e Sigmund Frojdit, surrealistët besonin se realiteti i vërtetë nuk gjendej vetëm në botën e jashtme, por edhe në nënndërgjegje. Veprat e tyre shpesh dukeshin të pazakonta dhe jologjike. Ata përdornin teknika të tilla si shkrimi automatik, shoqërimi i lirë dhe kombinimet e papritura të imazheve. Në Ballkan surrealizmi u zhvillua veçanërisht në Beograd, ku punuan artistë të tillë si **Marko Ristiq, Dushan Matiq** dhe **Koça Popoviq**. Në Greqi Andreas Embirikos e prezantoi këtë lëvizje nën ndikimin e qarqeve evropiane të artit. Për shumë artistë surrealizmi përfaqësonte një hapësirë lirie. Përmes fantazisë dhe nënndërgjegjes, ata përpiqeshin t'i shpëtonin presionit politik dhe kufizimeve të jetës së përditshme.

Manifestet dhe revistat letrare – zëri i ndryshimit

Në periudhën midis dy luftërave botërore revistat letrare luajtën një rol kyç në jetën kulturore. Ato ishin mënyra kryesore përmes së cilës artistët ndanin idetë e tyre dhe komunikonin me publikun, në një kohë kur media moderne nuk ekzistonte. Këto revista nuk ishin thjesht koleksione tekstesh. Ato kishin një pamje dhe stil të dallueshëm – përdornin shkronja të ndryshme, tipografi të pazakontë, ilustrime, fotografi dhe kolazhe. Në këtë mënyrë revista u bë një vepër arti në vetvete.

Në Bullgari, "Plamk" ishte platformë e rëndësishme për letërsinë modernistë dhe avangarde, e lidhur ngushtë me Geo Milev dhe idetë e reja artistike.

Në Greqi revista "Nea estia" (e themeluar në vitin 1927) luajti një rol të rëndësishëm në zhvillimin e modernizmit dhe në afirmimin e "Brezit të viteve 1930".

Në Shqipëri shtypi luajti një rol veçanërisht të rëndësishëm në zhvillimin kulturor. Në vitet 1930 dolën disa gazeta dhe revista, duke përfshirë „Hylli i Dritës", „Zani i Naltë" dhe „Përpjekja Shqiptare", të cilat u bënë hapësirë e rëndësishme për përhapjen e ideve dhe zhvillimin e

Pyetje për diskutim

Imagjinoni sikur po redaktonit një revistë letrare në vitet 1930:

Çfarë lloj shkrimi do të botonit?

A do të mbështesnit ide të reja apo tradicionale?

Çfarë mesazhi do të dëshironit të përcillnit?

debatit publik dhe kulturor. Përmes tyre intelektualët trajtuan çështje sociale dhe kulturore, duke kontribuar në zhvillimin e letërsisë dhe jetës publike. Termi manifest ishte i lidhur ngushtë me revistat. Këto ishin tekste të shkurtra në të cilat artistët shprehnin pikëpamjet dhe qëllimet e tyre. Manifestet ishin të qarta, të drejtpërdrejta dhe shpesh provokuese me qëllim që të provokonin një reagim. Për shembull, zenitistët kritikuan kulturën tradicionale përmes manifesteve të tyre. Në Bullgari Geo Milev lidhi idetë artistike me çështjet sociale, ndërsa në Greqi modernistët mbështetën ndryshimet në gjuhën poetike dhe braktisjen e formave të rrepta.



▲ Lasgush Poradeci

Rrethet artistike – bashkësia dhe shkëmbimi i ideve

Artistët në periudhën midis dy luftërave botërore rrallë punonin vetëm. Ata shpesh mblidheshin në kafene, studio dhe apartamente private, ku shkëmbenin ide dhe diskutonin për artin dhe shoqërinë. U formuan grupe informale të njohura si rrathë artistike.

Në Beograd ka vepruar rrethi surrealistësh. Rrethe të ngjashme ekzistonin edhe në pjesë të tjera të Ballkanit. Në Bullgari rrethe letrare u formuan rreth autorëve si Geo Milev, ku zhvilloheshin diskutime rreth letërsisë dhe problemeve shoqërore.

Në Greqi „Brezi i viteve 1930" funksionon te si bashkësi poetësh dhe intelektualësh që takoheshin në Athinë.

Në Shqipëri intelektualët mblidheshin në qytete si Shkodra dhe Tirana, ku zhvillohej letërsia moderne. Poetë si Migjeni dhe **Lasgush Poradeci** ishin në qendër të këtyre rretheve, ndërsa vepra përkthimore e Fan Nolit kontribuoi në afrimin e letërsisë evropiane. Në të njëjtën kohë proza u zhvillua gradualisht përmes autorëve si **Ernest Koliqi** dhe **Mitrush Kuteli**. Këto rrethe luajtën një rol të rëndësishëm. Ato ofruan një hapësirë për shprehje të lirë në një kohë kur idetë e reja shpesh priteshin me dyshim. Në to u krijuan miqësi, por u organizuan edhe aktivitete të tilla si botimi i teksteve, të cilat ndonjëherë censuroheshin.

Kinematografia – imazhi në lëvizje

Filmi ishte një nga format më të reja artistike dhe teknologjike të periudhës midis dy luftërave botërore. Ai lejoi kombinimin e imazhit, lëvizjes dhe historisë, gjë që e bëri atë veçanërisht tërheqëse për ide të reja artistike. Megjithatë, në Ballkan kinematografia u zhvillua gradualisht, megjithëse me mundësi të kufizuara teknike dhe financiare. Megjithatë, pavarësisht këtyre kufizimeve, dolën përpjekje të para të rëndësishme për të krijuar art kinematografik. Në **Jugosllavi** zhvillimi i hershëm i filmit ishte i kufizuar dhe kryesisht i varur nga importi i filmave të huaj dhe projeksioni në kinema. Megjithëse Karagjorgje (1911) konsiderohet si një nga filmat e parë artistikë në rajon, përpjekje më serioze për prodhim vendas dolën më vonë. Filmi **"Fati i minatorit"** (1929) është një nga filmat e parë pa zë



▲ Reklama për filmin "Fati i minatorit"

me metrazh të gjatë në Mbretërinë e Serbëve, Kroatëve, Sllovenëve dhe Serbëve/Jugosllavisë. Gjatë kësaj periudhe pjesa më e madhe e prodhimit vendas përbëhej nga dokumentarë dhe kronika filmash.

Në Greqi regjisori **Dimitris Gaziadis** realizoi filma artistikë pazë në vitet 1920, përfshirë Golfovën. Në Bullgari **Vasil Gendov** ishte një nga pionierët e filmit dhe veprat e tij nga vitet 1920 përfaqësojnë një hap të rëndësishëm në zhvillimin e kinemasë kombëtare.

Në Shqipëri prodhimi i filmave ishte në hapat e tij të parë dhe ishte kryesisht i kufizuar në dokumentarë dhe kronika që lidheshin me jetën publike, gjë që tregon se kinematografia nuk ishte zhvilluar ende plotësisht si formë arti. Me zhvillimin e filmit, klubet e filmave u shfaqën edhe në qytete si Beogradi, Athina dhe Sofja. Ato u bënë vende ku shfaqeshin filma dhe zhvilloheshin diskutime rreth këtij arti të ri.

Trashëgimia e periudhës midis dy luftërave

Periudha nga viti 1918 deri në vitin 1941 është me rëndësi të veçantë në zhvillimin e kulturës moderne në Ballkan. Ishte një kohë ndryshimesh intensive, kur artistët kërkuan mënyra të reja shprehjeje dhe u përpoqën t'u përgjigjeshin sfidave të botës moderne. Edhe pse Lufta e Dytë Botërore e ndërpreu këtë zhvillim, idetë dhe veprat e krijuara në periudhën midis dy luftërave vazhduan të kishin ndikim në dekadat në vijim. Ata hodhën themelet për zhvillimin e mëtejshëm të artit dhe kulturës në rajon. Sot këto ndikime njihen në arkitekturë, letërsi, film dhe në jetën më të gjerë kulturore. Përmes tyre, ne mund ta kuptojmë më mirë jo vetëm zhvillimin e shoqërisë moderne në Ballkan, por edhe lidhjet e saj me trendet kulturore evropiane dhe botërore. Prandaj, koncepte të tilla si modernizëm, avangardë, ekspresionizëm, surrealizëm, manifest, revista letrare, rrethe arti dhe kinema e hershme nuk duhet të shihen vetëm si material për studim. Ato janë pjesë e një procesi më të gjerë kulturor që ende formëson mënyrën se si e mendojmë dhe e kuptojmë artin dhe shoqërinë sot.

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Pse periudha nga viti 1918 deri në vitin 1941 është e rëndësishme për zhvillimin e kulturës në Ballkan?
2. Çfarë lëvizjesh artistike u zhvilluan gjatë kësaj periudhe?
3. Çfarë roli luajtën revistat letrare dhe rrethet artistike?
4. Pse janë të rëndësishëm modernizmi dhe avangarda për të kuptuar kulturën bashkëkohore?

9. Artet pamore, letërsia dhe filmi në periudhën socialiste

Pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore, Jugosllavia, Bullgaria dhe Shqipëria hynë në një periudhë sundimi socialist, e cila solli ndryshime të thella jo vetëm në politikë dhe ekonomi, por edhe në jetën kulturore. Autoritetet e reja nuk u kufizuan vetëm në ndërtimin e institucioneve shtetërore, por gjithashtu kërkuan të formësonin vlera dhe modele të reja shoqërore të sjelljes. Prandaj, kulturës iu dha një rol i veçantë. Ajo nuk u kuptua vetëm si hapësirë për krijim artistik, por edhe si mjet përmes të cilit u transmetuan idetë e rendit të ri. Përmes letërsisë, filmit dhe arteve pamore u theksuan tema të tilla si puna kolektive, e kaluara revolucionare dhe vizioni i së ardhmes.

Megjithatë, jeta kulturore nuk ishte plotësisht e njëanshme. Pavarësisht ekzistencës së kontrollit ideologjik, në art u shfaqën edhe autorë të cilët, drejtpërdrejt ose tërthorazi, ngritën pyetje rreth shoqërisë, pushtetit dhe pozicionit të individit.



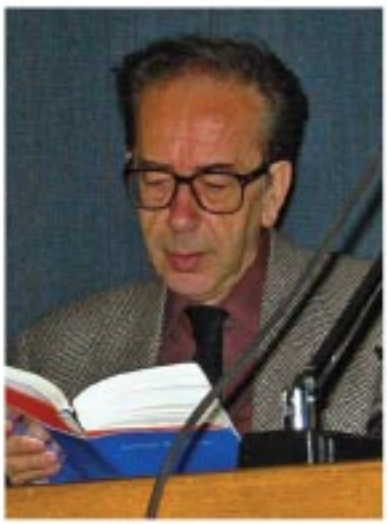
▲ Dimitar Dimov

Realizmi socialist: arti si pasqyrë e së ardhmes (1945–1952)

Kur shqyrtohet arti në periudhën e hershme të socializmit, në mënyrë të pashmangshme haset termi realizëm socialist. Nuk ishte vetëm një stil artistik, por pjesë e politikës zyrtare kulturore përmes së cilës shteti kërkonte të drejtonte mënyrën se si portretizohej realiteti.

Nga artistët pritej të krijonin vepra në të cilat realiteti paraqitej në përputhje me idealet socialiste. Fokusi ishte te punëtorët, fshatarët dhe partizanët, të përshkruar si bartës të shoqërisë së re. Veprat shpesh përfundonin me një notë optimiste, me një mesazh të qartë progresi dhe besimi në të ardhmen. Në **Bullgari** realizmi socialist u zbatua në mënyrë strikte nën ndikimin e fortë të Bashkimit Sovjetik. Romani **"Duhani"** (1951) nga **Dimitar Dimov** është një shembull karakteristik. Edhe pse tematikisht ndjek vijën e luftës së klasave, vepra dallohet për përshkrimin e personazheve komplekse dhe konflikteve të brendshme, gjë që nuk ishte gjithmonë në përputhje me pritjet strikte ideologjike. Pas vitit **1956** dhe procesit të **destalinizimit**, kontrolli mbi kulturën u ul gradualisht, por censura mbeti e pranishme.

Në **Shqipëri** ky model u ruajt në formën e tij më të rreptë dhe për një periudhë të gjatë kohore. Arti supozohej të ishte i qartë, i drejtpërdrejtë dhe i kuptueshëm për një audiencë më të gjerë, që nënkuptonte kufizimin e formave eksperimentale. Ndalimi i institucioneve fetare në vitin 1967 forcoi më tej komizën ideologjike në të cilën zhvillohej kultura. Megjithatë, edhe në kushte të tilla, dolën autorë që arritën të krijonin vepra më komplekse. **Ismail Kadare**, për shembull, përmes romanit **"Gjenerali i ushtria e vdekur"** (1963), ngre pyetje rreth luftës, fajit dhe fatit njerëzor.



▲ Ismail Kadare



▲ Mirosllav Kërlezha

Jugosllavia ishte një shembull i ndryshëm. Pas ndarjes midis Titos dhe Stalinit në vitin 1948, vendi gradualisht u largua nga modeli sovjetik. Që në fillim të viteve 1950 u shfaqën liri më të mëdha në shprehjen artistike. Fjalimi i **Mirosllav Kërlezhës** në vitin 1952 në Kongresin e Tretë të Shkrimtarëve Jugosllavë në Lubjanë ishte veçanërisht i rëndësishëm, duke kritikuar dogmatizmin kulturor dhe duke hapur hapësirë për drejtime të reja artistike.

Pavarësisht nga ndryshimet midis këtyre vendeve, jeta artistike më shpesh organizohej përmes shoqatave shtetërore, siç janë Sindikatat e Shkrimtarëve dhe Artistëve. Anëtarësimi në këto u ofronte artistëve siguri dhe mundësi për punë profesionale. Në të njëjtën kohë ata që mbetën jashtë këtyre strukturave shpesh margjinalizoheshin. Në këtë mënyrë shteti jo vetëm që drejtonte prodhimin kulturor, por vendoste edhe kufij të qartë për atë që lejohej. Megjithatë, kjo nuk do të thoshte se letërsia e krijuar në shtetet komuniste të Ballkanit nuk vlerësohej përtej kufijve të tyre. Një nga shkrimtarët më të rëndësishëm jugosllavë, **Ivo Andriq, mori Çmimin Nobël për Letërsi** në vitin **1961**.

Shtëpitë e kulturës dhe mediat masive: kultura vjen te populli

Hulumtoni

Krahasoni qëndrimin ndaj artit në Jugosllavi dhe në Shqipëri. Cilat janë ndryshimet kryesore?

Nëse realizmi socialist përcaktonte përmbajtjen e artit, po aq e rëndësishme ishte edhe çështja se si do të arrinte një audiencë më të gjerë. Në shtetet socialiste këtë rol e luanin shtëpitë e kulturës dhe mediat masive. **Shtëpitë e kulturës** ishin vende qendrore të jetës publike dhe kulturore. Ato shfaqnin filma, mbanin shfaqje teatrale, mbrëmje poezie dhe ngjarje të ndryshme kulturore. Sidomos në Jugosllavi deri në fund të viteve 1950 ishte ndërtuar një sistem i degëzuar i institucioneve të tilla, i pranishëm si në qytete ashtu edhe në fshatra.

Në kushtet jugosllave këto hapësira ishin shpesh të hapura për forma të reja, ndonjëherë më eksperimentale të shprehjes. Në qytete më të mëdha, si Beogradi, Zagrebi dhe Lubjana, ato u zhvilluan në qendra të teatrit, muzikës dhe ekspozitave bashkëkohore. Situata në Bullgari ishte e ndryshme. Aktivitetet kulturore ishin më të centralizuara dhe nën mbikëqyrje më të fortë shtetërore, ndërsa programet kishin një funksion të theksuar edukativ dhe ideologjik. Në të njëjtën kohë mediat – si gazeta „**Rabotniçko dello**“ dhe televizioni shtetëror – luajtën një rol kyç në përhapjen e pikëpamjeve zyrtare.



▲ Ivo Andriq

Në Shqipëri kontrolli mbi jetën kulturore ishte më i theksuar. Të gjitha aktivitetet duhej të përputheshin në mënyrë strikte me ideologjinë shtetërore. Gazeta **„Zëri i Popullit“** ishte burimi kryesor i informacionit, ndërsa prodhimi i filmave ishte i kufizuar në tema që lidheshin me revolucionin dhe ndryshimet shoqërore. Qasja në mediat e huaja ishte e kufizuar rëndë, gjë që e izoloi më tej hapësirën kulturore. Vëmendje e veçantë iu kushtua të rinjve. Në Jugosllavi revista të tilla si "**Polet**", "**Start**" dhe "**Mladina**" u bënë hapësira të rëndësishme për shprehjen e brezave të rinj. Përveç kulturës dhe modës, ato trajtonin

edhe çështje sociale, ndonjëherë me një ton kritik. Pas ngjarjeve në Çekosllovaki në vitin 1968, kjo hapje u rrit më tej.

Në Bullgari dhe Shqipëri mediat rinore ishin dukshëm më të kontrolluara. Megjithëse ekzistonin revista që synonin një audiencë të re, përmbajtja e tyre ishte e përafruar me kujdes me politikën zyrtare. Jugosllavia gjithashtu dallohej për hapjen e saj më të madhe ndaj ndikimeve të huaja kulturore. Qytetarët kishin qasje në programe televizive, revista dhe muzikë të huaja, të cilat kontribuan në shfaqjen e ideve, stileve dhe trendeve të reja kulturore.

Letërsia dhe filmi: zëra kritikë në kushte kontrolli

Censura dhe kontrolli ideologjik nuk nënkuptonin heshtjen e plotë të artit. Përkundrazi, shumë shkrimtarë dhe regjisorë arritën të gjenin mënyra për t'u marrë me tema që nuk ishin gjithmonë të pranueshme për autoritetet. Veprat e tyre ngritën pyetje rreth frikës, lirisë personale, moralit dhe marrëdhënies me të vërtetën.



▲ Festivali i filmit të Pulës

Në Jugosllavi vitet 1960 dhe 1970 sollën një rritje të fortë të letërsisë dhe filmit. **Mesha Selimoviq** me romanin „Dervishi dhe vdekja" (1966), hulumton marrëdhënien midis pushtetit dhe individit, si dhe dilemat morale në një shoqëri të shënuar nga frika. Danilo Kish, në „Varri për Boris Davidoviqin" (1976), përdor një qasje dokumentare për të përshkruar shtypjen politike dhe spastrimet staliniste. Vepra shkaktoi reagime dhe polemika të forta në publik. Filmi u bë gjithashtu hapësirë për kritika. Në fund të viteve 1960 u paraqit lëvizja e njohur si „Vala e zezë", në të cilën regjisorët e rinj u përqendruan në portretizimin e problemeve shoqërore reale – varfërisë, burokracisë dhe pabarazisë. Filmi i Dushan Makavejevit „V.R.: Misteret e organizmit" (1971) u ndalua dhe autori shkoi jashtë vendit. Një fat i ngjashëm i ndodhi veprave të Zhelimir Zhilnikut, siç është „Vepra e hershme" (1969), e cila tregon se arti kritik kishte kufij të qartë. Festivalet e filmit

Pyetje për diskutim

Imagjinoni se jeni një artist në vitet 1960:

Ju dëshironi të krijoni art abstrakt, ndërsa shteti preferon një stil realist.

A do të përshtateshit?

A do të rrezikonit një stil të ri? Çfarë pasoja do të kishte kjo?

luajtën gjithashtu një rol të rëndësishëm. **Festivali i Filmit të Pullës**, i themeluar në vitin **1954**, ishte një ngjarje kryesore filmike, ndërsa **FEST** në **Beograd**, i nisur në vitin **1971**, siguroi kontakt me kinemanë evropiane dhe botërore.

Dallimet midis shteteve shihen edhe në zhvillimin e industrisë së filmit. Jugosllavia kishte disa studio, si „Avala film" në Beograd, „Zagreb film" dhe „Bosna film" në Sarajevë, të cilat shpesh bashkëpunonin me prodhime të Evropës Perëndimore.

Në Bullgari vendin qendror e zinte studioja „Bojana" në Sofje, e cila i drejtohej kryesisht audiencës vendase dhe hapësirës kulturore socialiste. Festivali **„Trëndafili i artë"** në Varna, i themeluar në vitin **1961**, i drejtohej filmave me tema socialiste. Në Shqipëri prodhimi u përqendrua në „Kinostudio Shqiperia" në Tiranë, e themeluar në vitin 1952. Në letërsinë bullgare kritika shpesh shprehej në mënyrë indirekte, përmes të ashtuquajturës „gjuhë e Ezopit", ku kuptimet fshihen pas simboleve dhe aludimeve. **Georgi Markov**, një nga kritikët më të njohur të regjimit, emigroi në vitin 1969, ndërsa „Letrat nga Bullgaria" e tij u botuan jashtë vendit. Vrasja e tij në Londër në vitin 1978 tërhoqi vëmendje të madhe ndërkombëtare. Paralelisht, autorë të tillë si **Blaga Dimitrova** iu drejtuan temave personale dhe emocionale, duke futur një ton të ndryshëm në letërsi.

Në Shqipëri kushtet ishin dukshëm më të ngurta. Kontrolli ishte i rreptë dhe kontaktet me botën e jashtme ishin të kufizuara. Megjithatë, Ismail Kadare arriti të krijonte vepra me rëndësi ndërkombëtare. Romani i tij **„Pallati i ëndrrave"** (**1981**), përmes një qasje alegorike, ofron kritikë të sistemit dhe u ndalua në vend. Paralelisht, autorë të tillë si **Dritëro Agolli** t në veprat e tyre trajtuan tema të jetës së përditshme dhe marrëdhënies midis individit dhe shoqërisë, duke futur njohuri më delikate shoqërore. Kjo tregon se edhe në kushte të kontrollit të fortë, arti mund të jetë mjet për të shprehur ide komplekse dhe kritike.

Arti modern dhe censura: kufizimet dhe mundësitë

Edhe pse realizmi socialist ishte lëvizja artistike mbizotëruese, përpjekjet për të zhvilluar artin modern u shfaqën edhe brenda shoqërive socialiste. Shumë artistë u tërhoqën nga format e reja të shprehjes, siç ishin abstraksioni, ekspresionizmi dhe teknikat e ndryshme eksperimentale. Megjithatë, qëndrimet ndaj këtyre lëvizjeve ndryshonin ndjeshëm nga një vend në tjetrin. Hapja më e madhe ndaj modernizmit u vu re në Jugosllavi. Pas vitit 1952 tendencat e reja artistike u pranuan gradualisht dhe arti modern u bë një pjesë e dukshme e jetës kulturore. Piktorë si **Petar Lubarda** punuan me forma abstrakte, ndërsa skulptorë si Vojin Bakiq krijuan vepra bashkëkohore dhe konceptuale. **Grupi EXAT 51**, i formuar në **Zagreb** në vitin **1951**, ishte ndër të parët që mbështeti publikisht pikturën abstrakte, megjithëse fillimisht u përball me kritika.

Dallimet midis vendeve janë veçanërisht të qarta në hapësirën publike. Në Jugosllavi nga vitet 1960 deri në vitet 1980 u ngritën



▲ Pulla postare në Shqipëri me rastin e 85-vjetorit të lindjes së Dritëro Agollit

një numër i madh monumentesh kushtuar Luftës së Dytë Botërore, shpesh me një formë abstrakte dhe simbolike. Në të kundërt, në Bullgari dhe në Shqipëri dominonin përshkrimet tradicionale, realiste të ushtarëve, udhëheqësve politikë dhe skenave historike. Megjithatë, në Bullgari lejoheshin disa qasje eksperimentale, por përmbajtja duhej të mbetej brenda kornizës së ideologjisë zyrtare. Artistë si **Svetlin Rusev** punuan me simbolikë dhe portrete ekspresive, ndërsa teatro si „**Teatri 199**" në **Sofje** prezantuan zgjidhje të reja skenike. Udhëheqja politike dalloi me kujdes midis temave të pranueshme dhe të papranueshme, të cilat ndikuan drejtpërdrejt në krijimin artistik. Në Shqipëri arti modern u hodh poshtë pothuajse plotësisht. Politika zyrtare mbështeti ekskluzivisht realizmin socialist, ndërsa tendencat modernistë u konsideruan të papërshtatshme. Megjithatë, edhe në kushte të tilla autorë individualë përdorën alegori dhe paralele historike për të trajtuar tema më komplekse. Censura ishte një pjesë e vazhdueshme e jetës kulturore në të tre vendet. Ajo nuk kufizohej vetëm në ndalime të drejtpërdrejta, por përfshinte edhe forma më delikate të presionit. Në shumë raste vetë artistët i përshtatën veprat e tyre për të shmangur konfliktin me autoritetet. Ky proces, i njohur si autocensurë, pati pasoja të thella për mënyrën se si krijohej arti.



▲ Teatri 199 në Sofje

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Cilat lëvizje artistike dolën krahas realizmit socialist?
2. Pse Jugosllavia ishte më e hapur ndaj artit modern krahasuar me Bullgarinë dhe Shqipërinë?
3. A mund të jetë arti plotësisht i lirë në një sistem të kontrolluar politikisht? Shpjegoni.
4. Si ndikoi politika kulturore në lirinë e artistëve në vendet socialiste?

10. Peizazhi kulturor i Ballkanit pas vitit 1990

Trashëgimia, identiteti dhe globalizimi

BALLKANI NË EPOKËN E TRANZICIONIT

Periudha midis viteve **1990** dhe **2010** është një nga më dinamiket në historinë moderne të Ballkanit. Pas rënies së regjimeve komuniste në Evropën Juglindore, rajoni hyri në ndryshime të thella politike, ekonomike dhe sociale, të njohura si tranzicion.

Në disa pjesë të Ballkanit këto ndryshime u shoqëruan me konflikte të armatosura që lanë pasoja afatgjata për shoqërinë dhe kulturën. Në pjesë të tjera tranzicioni u zhvillua në mënyrë më paqësore, por u shënua nga pasiguria ekonomike, rënia e standardeve të jetesës dhe dobësimi i institucioneve. Në kushte të tilla kultura pushoi së qeni një zonë ekskluzivisht e kontrolluar nga shteti dhe gradualisht u hap si hapësirë për shprehje të lirë, por edhe si fushë sfidash dhe konkurrence të reja.



▲ Bombardimi i Dubrovnikut në vitin 1991

TRASHËGIMIA KULTURORE: MIDIS SHKATËRRIMIT DHE RINDËRTIMIT

Në gjysmën e parë të viteve 1990 disa pjesë të Ballkanit u përfshinë nga luftëra që nuk kursyen as monumentet kulturore. Përveç humbjeve njerëzore, u shkatërruan biblioteka, arkiva dhe ndërtesa të shumta historike, gjë që ishte një goditje e rëndë për trashëgiminë kulturore të rajonit. Në **Kroaci** midis viteve 1990 dhe 2000 qindra monumente u dëmtuan ose u hoqën, duke përfshirë shumë të dedikuara për luftën antifashiste. Shembull veçanërisht i habitshëm është **Biblioteka Kombëtare dhe Universitare në Sarajevë**, e shkatërruar në **gusht** të vitit **1992**. Ajo përmbante një numër të madh librash, duke përfshirë dorëshkrime të rralla nga periudhat osmane dhe austro-hungareze. Shkatërrimi i saj nuk ishte vetëm humbje materiale, por edhe përpjekje për të fshirë kujtesën kulturore dhe vazhdimësinë historike të qytetit.



▲ Pamje e Bibliotekës Kombëtare në Sarajevë.

Pas përfundimit të konflikteve më intensive filloi një proces rindërtimi. Një nga shembujt më simbolikë është rindërtimi i **Urës së**

vjetër në Mostar, e shkatërruar në vitin 1993 dhe e rihapur në vitin 2004. Ky projekt nuk ishte vetëm restaurim arkitektonik, por edhe përpjekje për të rivendosur besimin midis komuniteteve.

Në **Bullgari** pas vitit **1989** kultura u prek rëndë nga kriza ekonomike. Politika kulturore u drejtua kah decentralizimi, liria më e madhe dhe integrimi evropian. Monumentet komuniste u bënë objekt debati publik – disa u hoqën, ndërsa disa mbetën si shembuj të së ashtuquajturës „trashëgimi e padëshirueshme". **Muzeu i Artit Socialist** u hap në **Sofje**, gjë që tregon përpjekje për t'u përballur në mënyrë kritike me të kaluarën. Në të njëjtën kohë Bullgaria ka disa vende në Listën e Trashëgimisë Botërore të UNESCO-s, gjë që e rrit dukshmërinë e saj kulturore. Në **Greqi** politika kulturore në periudhën e viteve 1990-2010 kishte për qëllim mbrojtjen dhe promovimin e trashëgimisë arkeologjike. Vende të tilla si **Akropoli, Knosos, Olimpia** dhe **Delfi** tërheqin miliona vizitorë dhe janë pjesë e rëndësishme e turizmit kulturor. Hapja e **Muzeut të ri të Akropolit** është shembull i qasjes moderne ndaj ruajtjes dhe prezantimit të trashëgimisë kulturore me qëllim që ta sjellë atë më afër publikut të gjerë.

Pyetje për diskutim

Pse shkatërrimi i trashëgimisë kulturore mund të konsiderohet si sulm ndaj identitetit të një populli?

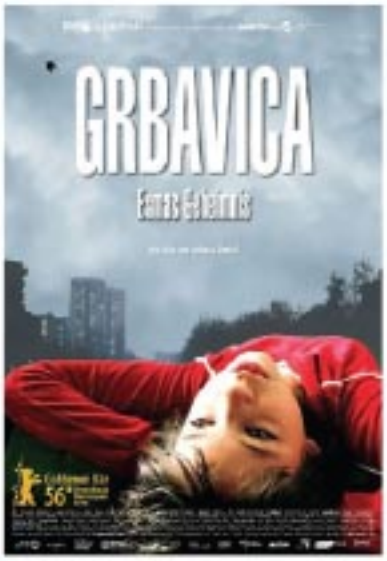
▼ Pamje e Muzeut të ri të Akropolit në Athinë



IDENTITETI: KOMBËTAR, RAJONAL DHE EVROPIAN

Ndryshimet pas vitit 1990 sollën jo vetëm transformime politike dhe ekonomike, por edhe ripërcaktim të identitetit. Narrativet e vjetra socialiste u zëvendësuan gradualisht nga të reja, në të cilat përkatësia lidhej gjithnjë e më shumë me origjinën etnike, gjuhën dhe fenë.

Në Bullgari tranzicioni hapi hapësirë për liri më të madhe në kulturë dhe qasje të reja, të orientuara drejt tregut, ndaj institucioneve dhe



▲ Poster për filmin "Gërbavica"

artistët. Në të njëjtën kohë roli i **sektorit joqeveritar** është forcuar, megjithëse ndikimi i tij në politikat kulturore ka mbetur i kufizuar. Kjo thekson se identiteti kulturor formohet gjithnjë e më shumë jashtë institucioneve shtetërore.

Në **Greqi** identiteti kulturor vazhdoi të bazohej në trashëgiminë antike dhe traditën bizantine. Politika shtetërore synonte mbrojtjen dhe promovimin e tyre përmes vendeve arkeologjike dhe muzeve. Megjithatë, midis brezave të rinj u shfaqën forma më fleksibile të identitetit, në të cilat traditat lokale u kombinuan me kulturën pop globale.

Paralelisht me identitetet kombëtare, gradualisht u zhvillua një vetëdije për një lidhje më të gjerë. Bashkëprodhimet e filmave, festivalet dhe projektet kulturore kontribuan në bashkëpunimin rajonal dhe mirëkuptimin e ndërsjellë. Filma të tillë si „**Gërbavica**" (**2006**) tregojnë se kultura mund të jetë një mjet dialogu, ndërsa jo vetëm një shprehje e dallimeve.

Në të njëjtën kohë proceset e integrimit evropian inkurajuan zhvillimin e një identiteti evropian, veçanërisht midis brezave të rinj. Kështu, në fillim të shekullit XXI format kombëtare, rajonale dhe evropiane të përkatësisë bashkëjetojnë dhe ndërthuren në Ballkan.

GLOBALIZIMI DHE INTEGRIMI EVROPIAN

Zhvillimi i internetit ka përshpejtuar ndjeshëm globalizimin dhe ka ndryshuar komunikimin kulturor. Njerëzit kanë fituar qasje më të lehtë në informacion, muzikë dhe filma nga e gjithë bota, gjë që ka prekur veçanërisht të rinjtë. Në **Shqipëri**, për shembull, përdorimi i internetit është rritur me shpejtësi gjatë dekadës së fundit, duke çuar në shkëmbim më të shpejtë kulturor dhe hapje ndaj trendeve globale. Në të njëjtën kohë integrimi evropian ka hapur mundësi të reja për zhvillimin kulturor. Programet e **Bashkimit Evropian**, siç janë "**Kultura 2000**", kanë inkurajuar bashkëpunimin midis institucioneve dhe zbatimin e projekteve të përbashkëta. Në këtë mënyrë kultura ballkanike është bërë më e dukshme në nivel evropian.

Në **Bullgari** janë investuar fonde të konsiderueshme në mbrojtjen dhe zhvillimin e vendeve kulturore, gjë që ka kontribuar gjithashtu në zhvillimin e turizmit kulturor. Në **Greqi**, pavarësisht reduktimit të fondeve publike për kulturën gjatë krizës ekonomike, fondacionet private kanë luajtur një rol të rëndësishëm në ndihmën për të ruajtur jetën kulturore. Pas vitit 2000 kultura është lidhur gjithnjë e më shumë me ekonominë. Festivalet dhe ngjarjet kulturore kanë filluar të tërheqin vizitorë nga pjesë të ndryshme të botës, me turizmin kulturor që fiton një rol të rëndësishëm. Një nga shembujt më të njohur është **EXIT**, festivali në **Novi Sad, Serbi**. Filloi si një formë e rezistencës së të rinjve, por me kalimin e kohës është rritur në një ngjarje të madhe ndërkombëtare muzikore që tërheq mijëra vizitorë.

A e dini se...

Filmi „Kolonel Bunker" (1996) është frymëzuar nga politika e ndërtimit masiv të bunkerëve në Shqipëri gjatë sundimit të Enver Hoxhës. Përmes historisë së një inxhinieri ushtarak filmi përshkruan izolimin, frikën dhe pasojat e kësaj politike në jetën e përditshme. Ky film ishte kandidati i Shqipërisë për çmimin Oskar.



▲ Festivali Egzit në Novi Sad

Festivali i Filmit në Sarajevë ka një rol të ngjashëm. E themeluar në kohë lufte, më vonë u zhvillua në një platformë të rëndësishme për kinemanë ballkanike dhe kontribuoi në dukshmërinë ndërkombëtare të prodhimit rajonal të filmave. Në këtë kontekst janë zhvilluar edhe të ashtuquajturat industri krijuese – fusha të tilla si filmi, muzika, dizajni dhe media, ku krijohet përmbajtje me vlerë kulturore dhe ekonomike. Në Ballkan ato shpesh kombinojnë elementet tradicionalë me stilet bashkëkohore. Muzikantë si **Goran Bregoviq** kanë kontribuar në njohjen ndërkombëtare të muzikës ballkanike, duke treguar se tradita lokale mund të paraqitet me sukses në skenën globale. Kështu, turizmi kulturor dhe industritë krijuese po bëhen një pjesë e rëndësishme e peizazhit kulturor bashkëkohor, duke lidhur traditën me mundësitë e botës globale.

Mediat digjitale dhe organizatat joqeveritare

Pas vitit **2000** zhvillimi i internetit dhe teknologjive të reja ndryshoi ndjeshëm mënyrën se si krijohej dhe ndahej kultura në Ballkan. Qasja në muzikë, filma, libra dhe informacion u bë shumë më e lehtë, gjë që lejoi shkëmbim më të shpejtë kulturor dhe lidhje më të madhe me botën.

Ky zhvillim preku veçanërisht të rinjtë, të cilët u bënë pjesë e skenës më të gjerë kulturore globale. Në të njëjtën kohë teknologjitë digjitale hapën mundësi të reja për ruajtjen e trashëgimisë kulturore. Në Bullgari dhe Greqi u zhvilluan iniciativa për të digjitalizuar arkivat, muzetë dhe përmbajtjen kulturore, duke i bërë ato më të arritshme dhe më të mbrojtura. Në të njëjtën kohë roli i organizatave joqeveritare u forcua. Ato u rritën në aktorë të rëndësishëm në jetën kulturore, duke organizuar festivale, ekspozita dhe programe edukative. Në **Kroaci**, Fondacioni "**Kultura Nova**" ofron mbështetje për artin bashkëkohor

Hulumtoni

Bëni hulumtime mbi një festival kulturor në Ballkan dhe shpjegoni ndikimin e tij në turizëm dhe kulturë.

dhe organizatat e pavarura kulturore. Iniciativa të ngjashme janë zhvilluar në vende të tjera të Ballkanit, duke krijuar një rrjet aktorësh të pavarur kulturorë dhe duke inkurajuar bashkëpunimin rajonal. Në këtë mënyrë, mediat digjitale dhe organizatat joqeveritare kanë kontribuar në qasje më të madhe të kulturës, por edhe në zhvillimin e formave të reja të kreativitetit dhe komunikimit.

Multikulturalizmi: midis idealit dhe realitetit

Ballkani ka qenë gjithmonë një hapësirë ku takohen popuj, gjuhë dhe fe të ndryshme. Edhe pse jo të gjitha vendet e Ballkanit zyrtarisht e përcaktojnë veten si shoqëri multikulturore, në pjesën më të madhe të rajonit ekzistojnë komunitete të ndryshme etnike, fetare dhe gjuhësore. Ky diversitet është rezultat i një zhvillimi të gjatë historik, migrimeve dhe ndryshimeve politike që kanë formësuar Ballkanin gjatë shekujve. Pas vitit 1990 ky diversitet u vu në provë serioze. Në Bullgari multikulturalizmi u shoqërua me njohjen e të drejtave dhe trashëgimisë kulturore të pakicës turke. Edhe pse janë bërë disa hapa përpara, tensionet mbeten mbi mënyrën se si kjo trashëgimi pranohet dhe përfaqësohet në sferën publike.

Serbia karakterizohet nga diversiteti etnik dhe kulturor, veçanërisht në rajonin verior të **Vojvodinës**, ku, përveç popullsisë shumicë serbe, jetojnë edhe hungarezët, sllovakët, rumunët, kroatët dhe rusë. Ky diversitet reflektohet në diversitetin gjuhësor, fetar dhe kulturor të popullsisë, si dhe në ruajtjen e traditave, zakoneve dhe institucioneve të ndryshme kulturore lokale. Pavarësisht përpjekjeve për bashkëpunim, kultura ndonjëherë ka vazhduar të përdoret për qëllime politike. Kjo tregon se multikulturalizmi në Ballkan nuk është proces i përfunduar, por është në zhvillim të vazhdueshëm midis idealit të bashkëjetesës dhe realitetit të tensioneve shoqërore.

Arti si rezistencë dhe reflektim

Arti është bërë mënyrë e rëndësishme për të shprehur dhe kuptuar ndryshimet shoqërore. Ai ka shërbyer jo vetëm për estetikën, por edhe si mjet për të menduarit kritik dhe përballjen me të kaluarën. Një nga shembujt më të njohur është artistja **Marina Abramoviq**, e lindur në Beograd. Në veprën **„Baroku ballkanik"** (1997), e shfaqur në **Bienalen e Venedikut**, ajo përpunon simbolikisht pasojat e luftërave, përmes një skene në të cilën pastron kockat. Kjo vepër ngre pyetje rreth dhunës, kujtesës dhe përgjegjësisë, gjë që tregon se arti mund të jetë mënyrë e fuqishme për të dëshmuar.



▲ Marina Abramoviq

Rol të ngjashëm ka edhe shkrimtarja kroate **Dubravka Ugreshiq**, e cila jeton në mërgim që nga viti 1993. Në veprat e saj ajo analizon nacionalizmin, propagandën dhe harresën e së kaluarës. Duke shkruar për shkatërrimin e Bibliotekës Kombëtare në Sarajevë, ajo tregon se ngjarje të tilla nuk janë vetëm shkatërrim fizik, por edhe humbje e kujtesës dhe identitetit kulturor. Këta shembuj tregojnë se arti mund të jetë një formë rezistence, por edhe një hapësirë për reflektim të thellë dhe kuptim të proceseve komplekse historike.

Kultura si proces

Peizazhi kulturor i Ballkanit pas vitit 1990 nuk është statik, por ndryshon vazhdimisht nën ndikimin e së kaluarës dhe proceseve bashkëkohore. Kultura nuk është vetëm trashëgimi e ruajtur në institucione, por diçka që krijohet çdo ditë – përmes zgjedhjeve, komunikimit dhe përvojave të njerëzve. Kjo periudhë tregon qartë se kultura mund të jetë si shkak përçarjeje, por edhe instrument i rëndësishëm për të kuptuar, lidhur dhe pajtuar njerëzit.



▲ Dubravka Ugreshiq

Kontrolloni atë që keni mësuar

1. Pse trashëgimia kulturore ka qenë objekti shkatërrimit gjatë luftërave?
2. Çfarë ndikimi ka pasur globalizimi në kulturën në Ballkan?
3. Si mund të ndihmojë arti në kuptimin e së kaluarës dhe konflikteve shoqërore?
4. Pse kultura mund të jetë njëkohësisht burim përçarjeje dhe mjet pajtimi?

LITERATURA

- Angold, Michael (ed.). Cambridge History of Christianity, Vol. 5: Eastern Christianity. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. Online edition, Cambridge Histories Online, 2008.
- Barleti, Marin. Historia e Skënderbeut. Përkth. Stefan L. Prifti. Tiranë: InfBotues, 2005.
- Boatwright, Mary T., Daniel J. Gargola, Richard J. A. Talbert, and Noel Lenski. The Romans: From Village to Empire: A History of Rome from Earliest Times to the End of the Western Empire. 2nd ed. New York: Oxford University Press, 2012.
- Bideleux, Robert, and Ian Jeffries. The Balkans: A Post-Communist History. London and New York, Routledge, 2007.
- Budak, Neven. Hrvatska povijest od 550. do 1100. Zagreb: Leykam International, 2018.
- Calic, Marie Janine. The Great Cauldron: A History of Southeastern Europe. Harvard University Press, 2019.
- Cameron, Averil. The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395–700. 2nd ed. London and New York: Routledge, 2012.
- Clogg, Richard. A Concise History of Greece. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Crampton, R. J. A Concise History of Bulgaria. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Crampton, Richard. The Balkans since the Second World War. Routledge, 2013.
- Crawford, Michael H. The Roman Republic. 2nd ed. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.
- Doumanis, Nicholas. A History of Greece. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010
- Drapac, Vesna, Constructing Yugoslavia: A Transnational History, Palgrave MacMillan, 2010
- Errington, R. Malcolm. A History of the Hellenistic World: 323–30 BC. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2008.
- Fine, John V. A. Jr. The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. University of Michigan Press, 1986.
- Freeman, Charles. Egypt, Greece, and Rome: Civilizations of the Ancient Mediterranean. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Gallagher, Tom. The Balkans After the Cold War: From Tyranny to Tragedy. Routledge, 2007.
- Glenny, Misha. The Balkans, 1804–2012: Nationalism, War and the Great Powers. Granta Books, 2017.
- Historia e Popullit Shqiptar. Vëllimi I parë. K. Prifti (ed.). Tiranë, 2002.
- Hornblower, Simon, Antony Spawforth, and Esther Eidinow, eds. The Oxford Classical Dictionary. 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Hupchick, Dennis, The Balkans: From Constantinople to Communism, New York, Palgrave, 2002
- Jović, Dejan. Yugoslavia: A State that Withered Away. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2009
- Kuhrt, Amélie. The Ancient Near East, c. 3000–330 BC. 2 vols. London and New York: Routledge, 1995.
- Lampe, John R., and Marvin R. Jackson. Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations. Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Lampe, John R. The Balkans into Southeastern Europe, 1914–2014: A Century of War and Transition. London, Palgrave Macmillan, 2014.
- Palairet, Michael. The Balkan Economies c. 1800–1914: Evolution without Development. Cambridge: Cambridge University Press, 1997

- Pavlowitch, Stevan. A History of the Balkans, 1804–1945. New York: Longman, 1999.
- Pavlowitch, Stevan K. Serbia: The History behind the Name. London: Hurst & Company, 2002
- Pomeroy, Sarah B., Stanley M. Burstein, Walter Donlan, Jennifer Tolbert Roberts, David W. Tandy, and Georgia Tsouvala. Ancient Greece: A Political, Social, and Cultural History. 4th ed. New York: Oxford University Press, 2018.
- Rhodes, P. J. A History of the Classical Greek World, 478–323 BC. 2nd ed. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2010.
- Shaw, Ian, ed. The Oxford History of Ancient Egypt. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Schmitt, Oliver Jens, and Bernd J. Fischer. A Concise History of Albania. Cambridge: Cambridge University Press, 2022
- Shepard, Jonathan (ed.). The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500–1492. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Skendi, Stavro. The Albanian National Awakening, 1878–1912. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967
- Stavrianos, L. S. The Balkans since 1453. New York: New York University Press, 2000.
- Stoianovich, Traian. Balkan Worlds: The First and Last Europe. Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1994.
- Woolf, Greg. Rome: An Empire's Story. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Δερτιλης, Γιωργος. Ιστορια της νεοτερης και συγχρονης Ελλαδας 1750–2025. ΠΕΚ, 2018.
- Антић, Чедомир. Српска историја. Београд: Вукотић медија, 2019.
- Божилов, Иван, и Васил Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София: Анубис, 1999.
- Имбер, Колин. Отоманската империја 1300–1481. Скопје: Слово, 2002.
- Историја српског народа. Том I: Од најстаријих времена до сеобе Срба; Том II: Од сеобе Срба до по-чет-ка XIX века. Београд: Српска књижевна задруга, 1981–1982.
- Јелавич, Барбара. Историја на Балканот, том 1: Осумнаесетти и деветнаесетти век. Скопје: Лист, 1999.
- Јелавич, Барбара. Историја на Балканот, том 2: Дваесетти век. Скопје: Лист, 1999.
- Кватерт, Доналд, Османлиската империја 1700-1922, Скопје, Арс студио, 2015
- Кулурџ, Кристина, и Божо Репе. Ратови, поделе, интеграција (1990–2008). Настава савремене историје Југоисточне Европе. Београд: ЦДРСЕЕ, 2018.
- Кулурџ, Кристина, и Божо Репе. Хладни рат 1944–1990. Настава савремене историје Југоисточне Европе. Београд: ЦДРСЕЕ, 2018.
- Мазовер, Марк. Балканот – кратка историја. Скопје: Евро Балкан Пресс, 2003.
- Оболенски, Димитри. Византискиот комонвелт: Источна Европа, 500–1453. Скопје: Слово, 2002.
- Острогорски, Георгије. Историја на Византије. Скопје: Култура, 1992.
- Петровски, Бобан. Историја на балканските земји во XIV–XV век. Скопје: Филозофски факултет, Ин-сти-тут за историја, 2010.
- Рамет, Сабрина, Балкански Вавилон. Распаѓањето на Југославија од смртта на Тито до падот на Ми-ло-шевиќ, Скопје, Арс Студио, 2015
- Саракински, Војислав, Историја на стариот век, Скопје, Филозофски факултет, 2017
- Фајн, Џон В. А. Раниот средновековен Балкан: критички преглед од VI до XII век. Скопје: Арс Студио, Нампрес, 2015.